

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Інститут соціології, психології та управління

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
*СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ***

Збірник наукових праць

ВИПУСК 9

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2012**

Редакційна колегія:

З соціологічних наук:

- Євтух В.Б.** доктор історичних наук, професор соціології, член-кореспондент НАН України (*відповідальний редактор*)
- Він Рой Едгард** доктор соціологічних наук, професор Університету м. Констанц (Констанц, Німеччина)
- Корпоровіч Лешек** доктор соціологічних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща)
- Подшивалкіна В.І.** доктор соціологічних наук, професор (Одеса)
- Степико В.П.** кандидат філософських наук, професор (*заступник відповідального редактора*)
- Хижняк Л.М.** доктор соціологічних наук, професор (Харків)
- Чернова К.О.** доктор соціологічних наук, професор (Київ)
- Штена С.О.** кандидат політичних наук, професор (Київ)
- Яковенко Ю.І.** доктор соціологічних наук, професор (Київ)

З психологічних наук:

- Булах І.С.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Бурлачук Л.Ф.** доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України (Київ)
- Данилюк І.В.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Кузьменко В.У.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Рик С.М.** кандидат філософських наук, професор (Переяслав-Хмельницький)
- Чорнобровкін В.М.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Ярошенко А.О.** доктор філософських наук, професор (Київ)

З педагогічних наук:

- Андерсоне Рудіте** доктор педагогічних наук, професор Латвійського університету (Рига, Латвія)
- Дем'яненко Н.М.** доктор педагогічних наук, професор (Київ)
- Калашнік Н.Г.** доктор педагогічних наук, професор (Київ)
- Макаренко Л.Л.** кандидат педагогічних наук, доцент (*відповідальний секретар*)
- Хижна О.П.** доктор педагогічних наук, професор (*заступник відповідального редактора*)
- Чугаєвський В.Г.** кандидат педагогічних наук, професор (Київ)
- Яшанов С.М.** доктор педагогічних наук, професор (Київ)

З менеджменту:

- Бех В.П.** доктор філософських наук, професор (Київ)
- Буше Домінік** доктор економічних наук, професор Університету Південної Данії (Одензе, Данія)
- Трощинський В.П.** доктор історичних наук, професор (Київ)
- Вашкевич В.М.** доктор філософських наук, професор (Київ)
- Слепцов А.І.** доктор технічних наук, професор (Київ)
- Аверіна О.І.** кандидат філософських наук, доцент (Київ)

М 58

Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. –

Вип. 9 : збірник наукових праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 264 с.

Збірник містить матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з актуальних проблем теоретичної та консультативної психології. Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2

©Автори статей, 2012
©Редакційна колегія, 2012
© НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012

NATIONAL DRAGOMANOV PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Institute of Sociology, Psychology and Management

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
*SOCIOLOGY, PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, MANAGEMENT***

Scientific papers

ISSUE 9

**Kyiv
NPU Dragomanov Publishing House,
2012**

Editorial board:

Sociology:

- V. Yevtukh** Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine
(Executive editor)
- Erhard Roy Wiehn** Doctor of science (Sociology), professor, University of Konstanz (Konstanz, Germany)
- Leszek Korporowicz** Doctor of science (Sociology), professor, Jagiellonian University (Krakow, Poland)
- V. Podshyvalkina** Doctor of science (Sociology), professor (Odesa)
- V. Stepyko** Ph.D. (Philosophy), professor *(Deputy editor)*
- L. Khyzhnyak** Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv)
- K. Chernova** Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)
- S. Shtepa** Ph.D. (Political science), professor (Kyiv)
- Y. Yakovenko** Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)

Psychology:

- I. Bulakh** Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- L. Burlachuk** Doctor of science (Psychology), professor, the member of NAS of Ukraine (Kyiv)
- I. Danylyuk** Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- V. Kuzmenko** Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- S. Ryk** Ph.D. (Philosophy), professor (Pereyaslav-Khmelnytsky)
- V. Chornobrovkin** Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- A. Yaroshenko** Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)

Pedagogy:

- Rudite Andersone** Doctor of science (Pedagogy), professor, University of Latvia (Riga, Latvia)
- N. Demyanenko** Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
- N. Kalashnyk** Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
- L. Makarenko** Ph.D. (Pedagogy), associate professor *(Executive secretary)*
- O. Khyzhna** Doctor of science (Pedagogy), professor *(Deputy editor)*
- V. Chugaevskiy** Ph.D. (Pedagogy), professor (Kyiv)
- S. Yashanov** Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)

Management:

- V. Bekh** Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
- Dominique Bouchet** Doctor of science (Economy), professor, University of Southern Denmark (Odenze, Denmark)
- V. Troshchynskiy** Doctor of science (History), professor (Kyiv)
- V. Vashkevych** Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
- A. Slyeptsov** Doctor of science (Engineering), professor (Kyiv)
- O. Averina** Ph.D. (Philosophy), associate professor (Kyiv)

M 58 International scientific Forum: sociology, psychology, pedagogy, management. – Issue 9 : Scientific papers. – Kyiv : NPU Dragomanov Publishing House, 2012. – 264 p.

The collection contains materials of international scientific Internet conference on actual problems of theoretical and counseling psychology. For scientists, teachers, psychologists and students.

СЕКЦІЯ 1.
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

УДК 159.922.4

В. Б. Євтух

**РОЛЬ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНОГО ТА
СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

У статті проаналізовано етнічну та національну структури українського суспільства, динаміку її розвитку, вплив міжкультурного діалогу на оптимізацію міжетнічної взаємодії.

***Ключові слова:** етнос, нація, міжкультурний діалог, суспільний розвиток.*

Довгий час визначальним фактором у формуванні етнонаціональної ситуації, яка впливала на особистісний розвиток населення України, а також на її суспільний розвиток, був фактор підлеглості й обмеження можливостей розвитку української етнічної спільноти, як і інших спільнот, котрі були на цих територіях майбутньої єдиної української держави. Ця обставина сприяла формуванню міжетнічної солідарності представників різних етнічностей у спротиві асиміляції, часто-густо примусовій, і втраті своєї самобутності. З отриманням Україною незалежності у етнічних спільнот України з'явилися небачені раніше можливості розвитку своєї самобутності. Від початку 1990-х рр. відбуваються чергові зміни у статусі елементів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються у домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів (принаймні, багаточисельних, з певними потенційними внутрішніми можливостями до самоорганізації) в усталені компоненти цієї структури. Взаємодія цих компонентів з домінуючою більшістю (українцями) виходить на новий рівень. Такий перебіг подій, здавалося б, відкривав можливість для утвердження стандартного і панівного на території колишнього СРСР типу відносин між домінуючою етнічною спільнотою і підлеглими спільнотами, де превалювала тенденція до гомогенізації. Тобто один з варіантів розвитку міг би полягати у перетворенні українського етносу не лише на домінуючий, але й панівний елемент етнонаціональної структури з перспективою на гомогенне в етнічному плані суспільство. Але цього не сталося, хоча настрої «Україна для українців», час від часу зринають у дискусії про майбутній етнонаціональний розвиток держави. Однак, вони не є визначальними і для

їхнього циркулювання у сьгоднішній Україні недостатньо ґрунту. Серед багатьох чинників, які позбавляють перспективу етнокультурної гомогенізації українського суспільства, вирішальне місце має зайняти державна політика у сфері етнонаціонального розвитку.

Отже, одним із визначальних показників, які свідчать про стабільність та толерантність у міжетнічній взаємодії й, певною мірою, адекватність державної етнополітики, є феномен дискримінації, власне, в оцінці самих дійових осіб етнонаціонального розвитку. Позитивні відповіді респондентів семи опитувань про наявність дискримінації щодо різних національностей коливаються для українців в межах 6,6 - 9,6%, для росіян: 5,7 - 9,5%, для євреїв: 4,1 - 7,2%, для інших національностей: 4,5 - 6,3%. Водночас абсолютна більшість респондентів з дискримінацією за етнічною ознакою не стикалася: українці - 88,1 - 93,2%; росіяни - 85,7 - 93,8%; євреї - 86,0 - 96,6%; інші національності - 83,5 - 92,3% [3, 28].

Високий рівень толерантності у міжетнічних стосунках підтверджують заміри за шкалою американського соціолога Е. Богардуса про ставлення представників різних етнічних спільнот один до одного. Скажімо, середній бал національної дистанційованості за період з 1994 по 2008 рік становив 4,4 - 5,3; для росіян - 1,9 - 3,2; для білорусів - 2,7 - 4,2; для євреїв - 3,8 - 5,2; для поляків - 4,4 - 5,0; для німців - 4,5 - 5,3; для словаків - 4,6 - 5,1; для угорців - 4,6 - 5,4; для кримських татар - 4,6 - 5,6; для молдован - 4,6 - 5,4; для румун - 4,7 - 5,4 тощо [3, 33]. Щоправда, час від часу соціологи фіксують зниження рівня толерантності стосовно деяких груп впродовж останніх семи років. Однак воно не суттєве. Занепокоєння викликають випадки, хоча й поодинокі, вандалізму по відношенню до історичних і культурних пам'яток, етнічних меншин, наприклад, кримських татар, та випадки насильства над вихідцями з країн Африки.

Сучасну конфігурацію етнонаціональної структури українського суспільства визначають не тільки процеси становлення, устійнення та внутріетнічного розвитку кожного з перелічених її компонентів, процеси міжетнічної взаємодії, але й певна ієрархія поміж цими елементами, що склалася за рядом ознак (рівень освіти, доходи, зайнятість тощо). Перепис 2001 року у цьому компоненті відтворив дещо іншу вертикаль найчисельніших етнічних спільнот України. Скажімо, за показником питомої ваги осіб з повною і базовою вищою освітою в кожній із складових цієї вертикалі на сьогодні маємо таку картину: українці - 21%, росіяни - 30, білоруси - 24, молдовани - 8, кримські татари - 18, болгары - 17, угорці - 9, румуни - 7, поляки - 20%. За роки існування незалежної української держави чітко визначилась тенденція до зростання частки осіб з вищою освітою серед усіх етнічних спільнот, що складають основу етнонаціональної структури суспільства. Водночас відмінності за цим показником між росіянами, білорусами, українцями і поляками, з одного боку, та румунами,

молдованами й угорцями, з іншого боку, залишаються все ще суттєвими, що зменшує можливості останніх здійснити висхідну соціальну мобільність на рівні групи. Коли йдеться про ієрархічні або статусні відмінності між компонентами етнопонаціональної структури українського суспільства, слід також мати на увазі різні можливості тих чи тих спільнот задовольнити етнокультурні, а то й політичні інтереси своїх членів. Скажімо, до російської спільноти престижно належати через її особливий статус в Україні як такий, що спирається, зокрема, на цілком завершену мовну і культурну інфраструктуру й потужну підтримку етнічної батьківщини. Сила кримських татар визначається, передусім, високим рівнем їхньої внутрішньої групової солідарності і згуртованості, здатністю за допомогою чітко організованих колективних дій й прямого тиску на владу досягти своїх цілей. Здатність збурити громадську думку й вплинути на владу з метою відстоювання певних етнічних цінностей та інтересів неодноразово демонстрували деякі лідери єврейської спільноти.

У контексті системного бачення етнопонаціональної структури українського суспільства та її динаміки важливо з'ясувати не тільки її внутрішню будову, але й зовнішні зв'язки кожного з її елементів, зокрема, можливість входження останніх у більші системи, організовані за гомоетнічним принципом (більші спільноти). До речі, цей чинник може суттєво (через зовнішню допомогу чи її відсутність) впливати на особистісний чи груповий розвиток представників етнічних спільнот). З цієї точки зору українська етнопонація, зрозуміло, не може розглядатись як складова частина більшої гомоетнічної системи (спільноти). У цьому сенсі українська нація є вже найзагальнішою системою, яка має свої підсистеми: територіальне або поселенське ядро етносу (українці, які проживають в Україні) й діаспору (українці, які проживають за межами України на території інших етнополітичних організмів). Що ж до національних меншин України, то, будучи діаспорними утвореннями по відношенню до своїх етнічних батьківщин (країн виходу), вони якраз і виступають складовими частинами або підсистемами відповідних етносів, основні ареали розселення яких перебувають за межами української території.

Поза всяким сумнівом, стійкі установки на толерантність відкривають перспективи для утвердження такого феномену як міжетнічна солідарність [4], котра за певних обставин попри усі політичні настрої, або ж і політичні доктрини, може відіграти вирішальну роль у консолідації українського суспільства на багатоетнічній, багатокультурній основі. Вияви такої солідарності фіксуються як на рівні національних меншин (скажімо, міжетнічні об'єднання громадських організацій меншин), так і у більш широкому контексті. У цьому контексті конструктивну роль має відіграти міжкультурний діалог як важлива складова міжетнічної взаємодії. Його я визначаю таким чином: «Міжкультурний діалог – це «відкритий та

наповнений повагою обмін поглядами між індивідами, групами з різним етнічним, релігійним й лінгвістичним походженням та спадщиною на основі взаємного порозуміння та поваги. Він здійснюється на усіх рівнях – у межах одного суспільства, між суспільствами Європи, між Європою більш широким світом» [2, 84]. Завважу, що у процесі діалогу відбувається інтенсивний обмін інформацією, переважно культурницької, й ця інформація великою мірою впливає на формування уявлень про учасників міжкультурного діалогу.

Осягаючи концептуальне наповнення змісту поняття «міжкультурний діалог» як у теоретичному контексті, так і у реаліях практик полікультурних, поліетнічних країн та його роль у формуванні соціальної ситуації особистісного та суспільного розвитку, ми повинні рахуватися з багатогранною наповненістю й різновекторною дією силового поля феноменів, які узагальнюються під ключовими термінами, котрі окреслюють складові якісні характеристики акторів цього діалогу. Я маю на увазі етнічні, культурні, релігійні, лінгвістичні маркери тих, хто безпосередньо чи опосередковано бере участь у діалозі. При цьому, наголошую, що у процесові дослідження й реалізації міжкультурного діалогу варто враховувати багатоаспектність того чи іншого маркера. Скажімо, етнічна чи культурна звичаєвість, традиції, обряди, нюанси віри, різноголосся мовлення; зрештою, ментальність, обумовлена саме цією багатоаспектністю.

Отже, проаналізуємо феномен міжкультурного діалогу з точки зору його структури, конкретних умов його здійснення, участі акторів й, зрештою, перспектив його менеджменту. Цей аналіз буде здійснюватися з врахуванням контексту українських реалій. Концептуально я пропоную розглядати феномен «міжкультурного діалогу» у рамках теорії інтеракціонізму, що передбачає його інтерпретацію як складової процесу взаємодії, у нашому випадку взаємодії у сфері культурного розвитку суспільства. Вважаю, що такий концептуальний підхід у дослідженні феномену міжкультурного діалогу є на сьогоднішній день найбільш продуктивним, оскільки він дає можливість адекватно відтворити сам процес «діалогування» й об'єктивно визначити значущість результатів діалогу. Згідно з запропонованою концепцією, структуру міжкультурного діалогу можна представити таким чином: міжкультурні контакти, міжкультурне спілкування, міжкультурні зв'язки, міжкультурні відносини. У цій структурі надзвичайно важливими компонентами виступають міжкультурні контакти та міжкультурне спілкування, оскільки вони в силу своєї природи (безпосередності) є ефективними провідниками й саме тут відбувається найбільш інтенсивний обмін інформацією.

Теоретико-методологічний аналіз явища «міжкультурний діалог», запропонований вище, складає базу для дослідження його конкретних практик. Найперше, про що варто вести мову, – це можливості для

міжкультурного діалогу та перешкоди на його шляху, що виникають у результаті відродження культур чи то елементів культур, носіями яких є представники етносів, котрі мешкають в Україні. Найбільш очевидно етнокультурний ренесанс, як було показано вище, виявляється у середовищі українського етносу, багатьох етнічних спільнот. У цьому процесові культура набуває особливого значення не лише тому, що саме вона є надзвичайно переконливим візуальним і змістовним маркером етнічності, зокрема української, але й змінюється ставлення (воно стає більш позитивним) до української культури як вагомого чинника суспільного розвитку.

Етнополітичний, етнокультурний ренесанс тісно пов'язані з міжкультурним діалогом і, як показує практика, великою мірою визначають його перебіг та й, зрештою, якість діалогу. І тут варто рахуватися з двома напрямками дії етнокультурного відродження: **1)** відродження культур різних компонентів етонаціональної структури українського суспільства розширює етнічну базу й поле для їхньої взаємодії (мається на увазі, передусім, звільнення етнічностей від фальшивих ідеологем типу «домінантності-підлеглості» – у радянський період «старший-молодший брат», першості «у черзі за визнанням» (за Юрієм Шевельовим) російськості тощо. Ця обставина відкрила горизонти рівноправності у спілкуванні, що, безумовно, є позитивним; **2)** інша тенденція – відродження культурної самобутності спільнот України – супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й концентрації зусиль переважно на вирішенні проблем своєї спільноти. Така ситуація може посилювати автарктичні, до певної міри, сепаратистські тенденції, часом протиставлення інтересів однієї етнічної спільноти іншій. Ця обставина, на відміну від попередньої, обмежує простір міжкультурного діалогу й є прямою перешкодою на його шляху. Для досягнення ефективності міжкультурного діалогу найперше варто прагнути до збалансування двох зазначених вище тенденцій – відкритості й автаркизації. І це є одним із головних завдань менеджменту міжкультурним діалогом (у більш широкому розумінні, етнополітичного менеджменту).

Спробую відповісти на питання про те, яким чином реалізується міжкультурний діалог в Україні, чи наповнюється, чи використовується (як використовується) у нашій країні простір міжкультурного діалогу, або, принаймні, буду намагатися окреслити проблеми, які виникають у його організації та перебігу. Повертаючись до можливостей різних аспектів фізичного простору, у яких реалізується міжкультурний діалог, я вже *apriori* можу констатувати, що вони в Україні використовуються мінімально. Такий висновок я роблю на підставі даних Держкомнацрелігій (вони, на мою думку є найбільш адекватними й вірогідними). Безумовно, до своїх розмірковувань про долю міжкультурного діалогу в Україні я долучаю й інші дані.

Оглянувши звіти згаданого комітету, відразу стає зрозумілим, що на сьогоднішній день вся увага концентрується на задоволенні запитів окремих (не виокремлених, а окремо взятих) національних меншин і у тіні залишається питання міжкультурної (міжетнічної) взаємодії. Принаймні, приклади, взяті із простору діалогу, на всеукраїнському рівні практично відсутні. Скажімо, із 1300 громадських організацій національних меншин, які були зареєстровані в Україні станом на 1 січня 2008 року, лише три можна розглядати як такі, що за своєю структурою й діяльністю є майданчиком для розгортання міжкультурного діалогу. Це – «Асоціація національно-культурних об'єднань України», «Конгрес національних громад України», «Рада національних товариств України». На мою думку, переконливим у своєму позитивному впливові на розгортання міжкультурного діалогу (звертаю увагу, у молодіжному середовищі, що є надзвичайно перспективним) став табір «Джерела толерантності», яким уже кілька років поспіль опікується «Конгрес національних громад України». Безумовно, й інші організації, проводячи свої фестивалі, конгреси тощо, запрошують, а іноді й залучають вихідців з інших етнічних спільнот. Однак, такі акції скоріше є спорадичними. В історії етнічних рухів України, яка починається із здобуттям нею своєї незалежності, надто мало прикладів проведення заходів, спільно зніційованих громадськими організаціями двох-трьох (можливо, й більшої кількості) національних меншин, а також участі представників однієї етнічної спільноти у діяльності громадської організації, чи руху іншої спільноти. Останнє було притаманне, хіба що винятково, лише для «Народного Руху України», який, в основі своїй був заснований представниками української (цей термін я вживаю в етнічному розумінні) спільноти. Й то, на етапі свого становлення, коли його, скажімо, активно підтримали вихідці із російської та деяких інших спільнот.

Покликаючись на публікації згаданого вище Держкомнацрелігій, серед культурницьких дійств, котрі формують простір діалогу й у рамках яких він ефективно розгортається, варто згадати такі: «Дні Європи», «Свято слов'янської писемності і культури», Всеукраїнський фестиваль «Всі ми діти твої, Україно!», Всеукраїнський фестиваль національних колективів «Дружба», фестиваль культур національних меншин «Мелодії солоних озер», Міжнародний пленер живописців, майстрів народного декоративно-прикладного мистецтва-представників національних меншин.

Поміж тих компонентів фізичного простору міжкультурного діалогу в Україні, які, на моє переконання, до певної міри (або за вправного менеджменту можуть стати такими), є бібліотеки й архівні установи, навчальні заклади та ті, що наповнюють віртуальний простір, зокрема засоби масової комунікації. Кілька штрихів на підтвердження запропонованої думки. Скажімо, організовуючи у масових бібліотеках відділи літератури мовами національних меншин і про меншин, ми формуємо поле доступу до

культурних надбань не лише представникам своєї, але й інших спільнот; на базі архівних документів та матеріалів готуються документальні та інформаційно-довідкові видання, які адекватно відтворюють історію, культуру етнічних спільнот України, їхню взаємодію поміж собою й з титульним етносом – українцями (приклад видань про греків в Україні, культуру кримських татар, про етнічні групи та народності Буковини тощо).

Розвиток освіти у незалежній Україні свідчить про те, що тут уже сформоване досить широке, і до певної міри стійке, поле міжкультурного діалогу. Я маю на увазі, передусім, два моменти: **1)** існування загальноосвітніх шкіл, де навчання здійснюється двома (і не тільки українською та російською, що подекуди мало місце і у радянський період історії України) й більше мовами; **2)** вивчення іноземних мов і культур як фаху у вищих навчальних закладах (ця традиція зберігається в Україні впродовж усієї історії освіти) та підготовка у вузах фахівців мовами етнічних спільнот для шкіл з навчанням мовами національних меншин й громадсько-культурницької діяльності у поліетнічному середовищі.

Останніми роками в Україні починає формуватися віртуальний простір міжкультурного діалогу. Щоправда, він, на моє переконання, потенційно маючи невичерпний ресурс, фактично поки що функціонує не дуже помітно й його вплив на якість міжкультурного діалогу не настільки вагома, щоби визначальним чином впливати на його результати. Очевидними ознаками наявності цього аспекту фізичного простору є, передусім, видання кількох загальноукраїнських газет українською мовою, або ж українською й мовою тієї чи тієї етнічної спільноти, чи то мовою, зрозумілою для усіх меншин – російською (серед таких - «Форум націй», «Наша Батьківщина («Наша Родина»), «Єврейські вісті», «Елліни України», «Голос Азербайджану», «Романі Яг» тощо). Іншою ознакою такого виду простору є інформація про історію, культуру, організаційне та етнокультурне життя національних меншин, яка друкується у всеукраїнських, регіональних, місцевих газетах. Для з'ясування рівня її впливу на міжкультурний діалог варто провести ретельний контент-аналіз матеріалів цих ЗМІ, дотичних до етнокультурного простору України. На сьогоднішній день такого комплексного аналізу не здійснювалося; є лише кілька спроб проаналізувати ситуацію зі ЗМІ у контексті міжетнічної взаємодії й то, переважно, як констатація негативних явищ. Мушу визнати, що інформація про етнічні спільноти у згаданих категоріях засобів масової інформації з'являється нерегулярно й безсистемно, принаймні, така ситуація склалася на даний момент. Ще більш невтішною виявляється ситуація з радіо й телебаченням. А у коп'ютерному просторі з його надзвичайним потенціалом, як свідчить аналіз Східно-Європейського інституту розвитку, з'являються переважно образливі для вихідців з інших країн матеріали, які заряджені негативною енергією, мають

конфронтаційний характер й далекі від того, щоб сприяти розвиткові міжкультурного діалогу, навпаки, вони його руйнують [1, 30-37].

Щодо оцінки (вживу новий для нашої наукової думки термін «евалюації»), який, за моїм переконанням, більш адекватний у нашому контексті) результатів міжкультурного діалогу в Україні, то тут варто зважати на такі моменти: **1)** для такого діалогу у нашій країні існують об'єктивні обставини; **2)** розвиток етнонаціональної ситуації з усе частішими виявами неприязні й ворожнечі вимагає вибудовування міжкультурного діалогу як одного із ефективних конструктивів у вирішенні проблемних ситуацій у стосунках між носіями різних етнічностей; **3)** останнім часом все частіше з'являються приклади того, що проведення міжкультурного діалогу перетворюється у стійку тенденцію; **4)** позитивні результати (нехай поки що і не дуже вражаючі) програм етнокультурного відродження й задоволення соціальних запитів тих чи тих компонентів етнонаціональної структури українського суспільства, які налаштовують їх на інтеграційну хвилю; **5)** завдяки цим та іншим заходам на державному рівні розширюється поле міжкультурного діалогу; **6)** створюються можливості для діяльності громадських організацій національних меншин, зокрема, тих, які стимулюють етнокультурне відродження й посилюють міжетнічну солідарність.

Л і т е р а т у р а

1. «Екологія мови» в контексті проблеми розмаїття культур і ЗМІ. – Київ: Айва Плюс ЛТД, 2008.
2. Євтух В.Б. Концептуальні конструкти етносоціальних реалій: досвід трьохлітніх досліджень. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010.
3. Українське суспільство, 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – Київ: 2008.
4. Yevtukh V. The role of government and NGO's in the system of ethno-political management in Ukraine. Document on «Civil Society Relations/Partnerships: Ethno-political Management». Education policy and minorities/Pilot Project – Ukraine. Final Report. – Strasbourg: 2002.

V. Yevtukh. The role of ethnic interaction in the context of personal and social development.

The article analyzes ethnic and national structure of Ukrainian society, the dynamics of its development, the impact of intercultural dialogue on optimization of the ethnic interaction.

Key words: *ethnicity, nation, intercultural dialogue and social development.*

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА І КЛІЄНТА

У статті здійснено аналіз особливостей проведення інтерв'ю як одного з найважливіших специфічних методів психологічного консультування особистості клієнта.

Ключові слова: консультативна взаємодія, предмет інтерв'ю, специфіка інтерв'ю, етапи проведення інтерв'ю, рапорт, техніки недирективного впливу, прийоми директивного впливу.

Постановка проблеми. Сучасні умови життєіснування особистості перенасичені розмаїттям різного роду проблемних, складних, стресових чи екстремальних ситуацій, в яких вона під час розгублюється і не здатна самостійно вийти з психогенного стану таким чином, щоб не зруйнувати психологічне здоров'я. Сьогодні в суспільстві помітно зросли показники культурного мислення людей і більшість з них прагнуть, у разі появи індивідуальних труднощів, вирішувати їх не самостійно, а з професіоналом, який компетентно та з найменшими витратами допоможе людині актуалізувати власні внутрішні потенціали для вирішення складних соціальних, професійних, сімейних та інших проблем. Найчастіше пересічна людина користується послугами спеціаліста з консультування – психолога-консультанта. На сучасному етапі відмічається зростання психологічних послуг, оскільки активно працюють фахівці як у сфері державних психологічних служб, так і збільшуються послуги приватної психологічної підтримки особистості.

Реалізація допомоги психолога-консультанта в процесі психологічного консультування базується на використанні основного, найпоширенішого методу консультативної взаємодії – методу співбесіди з клієнтом. У спеціальній науковій літературі широко презентовані особливості організації та проведення цього методу. Втім досить часто професіонали консультанти вдаються до застосування інтерв'ю як специфічного методу консультативної взаємодії. На жаль, за психологічними джерелами відстежуються розбіжності щодо специфіки проведення інтерв'ю психологом-консультантом. У зв'язку з цим майбутні психологи та молоді практики – спеціалісти у цій сфері, відчувають певні труднощі у визначенні предмета, особливостей та етапів проведення інтерв'ю як спеціального методу консультативної взаємодії. Тому основна мета статті пов'язана з теоретичними обґрунтуваннями необхідності використання у консультативній взаємодії такого специфічного методичного засобу контакту психолога-консультанта з клієнтом як інтерв'ю. Основні ж

завдання статті спрямовані на висвітлення наступних параметрів: а) обґрунтувати необхідність та змістові ракурси використання психологом у консультативній взаємодії з клієнтом методу інтерв'ю; б) визначити предмет, тему та особливості інтерв'ю як спеціального методу консультативної діяльності; в) презентувати основні етапи проведення інтерв'ю.

Виклад основного матеріалу. Найважливіше в практиці консультативної взаємодії – це культура, індивідуальна емпатія та спостережливість консультанта, його виважене оцінювання соціальної ситуації, що є психогенною для клієнта, вміння застосовувати нові засоби, техніки та прийоми позитивного особистісного зростання клієнта. Головна мета консультативної взаємодії, як доводить Г.С. Абрамова, сприяння актуалізації культурно-продуктивної особистості клієнта, який має діяти усвідомлено, володіти почуттям життєвої перспективи, здатністю передбачати й бути готовим розробляти та використовувати різні стратегії поведінки у складних життєвих ситуаціях, вміти аналізувати такі ситуації з різних особистісних позицій [1]. У такому разі психологу-консультанту важливо вступити у взаємодію з клієнтом таким чином, щоб він був здатний самотійно прагнути до нових способів дій, нових переживань, нових думок, нових цілей для подальшого життєствердження власної індивідуальності. Нагадаємо, що метод співбесіди консультанта з клієнтом допомагає останньому накреслити стратегії поведінки у проблемній ситуації, виокремити власні внутрішні резерви, які можуть допомогти у вирішенні особистісних питань. Порівняно з ним метод інтерв'ю володіє більш широкими можливостями, оскільки спирається на досить логічну схему консультативної взаємодії. Все ж він менше використовується консультантом у практиці консультування з-за складної методичної процедури. Проте саме чіткість, виваженість при побудові запитань, конструктивність у діалозі, логічна послідовність в його реалізації допомагають психологу-консультанту використовувати професійну рефлексію, щоб будувати духовний діалог з клієнтом, бути уважним та емпатійним до його особистості, спостережливим відносно невербальних форм його поведінки, проявляти вміння конструктивно аналізувати складні життєві ситуації та засобом недирективних та директивних технік активізувати клієнта до самотійної побудови стратегій виходу з психогенних, травмуючих, стресових ситуацій.

Інтерв'ю є спеціальним методом консультативної взаємодії, в процесі якої психолог-консультант працює із замовленням клієнта, передбачає діалогічний контакт з останнім. Це не лише спеціальний, але й специфічний засіб аналізу унікальної життєвої ситуації клієнта з тим, щоб разом з ним сконструювати альтернативні варіанти дій, поведінки, переживань, думок і висловлювань, точніше, з метою створення значно вищої мобільності його внутрішнього світу. Водночас необхідність застосування методу інтерв'ю у

практичній роботі консультанта може бути зумовлена наступними ефективними його результатами:

- підвищується інтенціональність з обох боків у консультативній взаємодії: з одного боку, зростають професійні стратегії консультанта щодо пропозицій клієнту альтернатив поведінки, з іншого, – зростають можливості клієнта у прийнятті та виконанні запропонованих стратегій поведінки;

- з'являється творче прийняття рішень клієнтом, зокрема, він сам висуває цілі, включаючи їх в коло проблем, які важливо вирішувати, здійснює пошук позитивних шляхів їх вирішення;

- досягає більш високих рівнів розвитку індивідуальна та культурна емпатія, коли консультант вільно приймає точку зору клієнта, застосовуючи безпосередність, емпатійність, конгруентність; разом з цим у клієнта спостерігається розуміння й переживання не лише власної життєвої ситуації, але й необхідність розуміння ситуації інших людей;

- підвищуються навички спостережливості консультанта, який здатен відображати вербальні та невербальні показники взаємодій клієнта; у останнього відмічається більш врівноважене ставлення до протиріч та конфронтацій, у нього формуються нові елементи світогляду.

Такі доводи звичайно окреслюють позитивні сторони цього методичного способу консультативної взаємодії і вказують на ефективність його застосування в практиці роботи консультанта. Водночас, щоб глибше кристалізувати змістову конструкцію методу інтерв'ю в процесі консультування, важливо визначити його специфіку.

Як специфічний метод консультування, *інтерв'ю* завжди *суб'єктивне*, індивідуалізоване. Приймаючи клієнта як суб'єкта взаємодії, консультант має надавати йому особливої активності в діалозі, засобом якої він буде відтворювати своє власне буття у світі. За позицією Г.А. Цукерман, клієнт також буде відчувати себе автором власного життя, ситуації, людиною з вільною волею і здібністю до контролю над собою і обставинами власного життя [17].

Як метод з логічною схемою проведення, інтерв'ю передбачає побудову *предмета* взаємодії психолога і клієнта. Як відмічають С.Гледдінг, Р.Джордж, Т.Крістіані, предметом консультативної взаємодії в процесі інтерв'ю буде внутрішній світ клієнта. Логіка інтерв'ю має бути спрямована на те, щоб в процесі діалогу змінити ставлення клієнта до його внутрішнього світу – зробити його значно динамічнішим [5; 7].

Модальності, в яких буде презентований внутрішній світ клієнта (позитивні, негативні, індіферентні), будуть конструювати *тему* консультативної взаємодії психолога і клієнта. Так, темою діалогу можуть стати негативні переживання клієнта, його неузгоджені дії чи суперечливі думки. Тема інтерв'ю визначається консультантом, суворо покладаючись на

індивідуальний життєвий контекст клієнта. Наприклад, переживання клієнтом відсутності комунікативних здібностей задається і розглядається в різних життєвих контекстах: нездатність установлювати узгоджені стосунки в сім'ї, невміння влагоджувати взаємини з адміністрацією на виробництві, неможливість позитивно контактувати зі співробітниками тощо. Відтворення контексту теми є специфічною особливістю інтерв'ю, а це відрізняє його, наприклад, від співбесіди тим, що в ньому не лише враховуються об'єктивні дані про контекст співпереживання клієнта, але й ставлення його до цих даних. Крім того визначається його роль у всіх обставинах і подіях, що розглядається як важлива складова визначеної теми. Важливо підкреслити, що консультант, який працює з темою клієнта, має постійно рефлексувати й контролювати в ході інтерв'ю власні проєкції відносно змісту теми. Власні проєкції консультанта, на думку Г.С. Абрамової, Р. Кочюнаса, О.Є. Сапогової, визначають підтекст інтерв'ю. Такий підтекст досить часто може бути привнесений самим консультантом. У тих випадках, коли психолог-консультант має обмежений професійний досвід, малокваліфікований чи не має ґрунтовної освітньо-професійної бази, трапляється, що такий «спеціаліст» не виокремлює своїх особистісних проєкцій в процесі інтерв'ю. В такому разі некваліфікований психолог неусвідомлено вирішує власні особисті проблеми завдяки проєкції, переносу, сублімації та іншим захисним механізмам [1; 9; 13; 14].

Отже, важливим специфічним аспектом інтерв'ю виступає те, що психолог-консультант має рефлексувати не тільки тему замовлення клієнта, контекст його переживань, але й підтекст особистих проєкцій та дій з тим, щоб уточнити *предмет* консультативної взаємодії з клієнтом.

Головною особливістю методу інтерв'ю є те, що він передбачає здійснення впливу на клієнта за допомогою наступного:

- а) продуманих і відібраних питань;
- б) спеціальних завдань, прийомів, технік, які актуалізують потенційні можливості клієнта.

Таким чином, основний засіб впливу консультанта на клієнта в ході інтерв'ю - це питання.

Відомі вчені (А.Е. Айві, М.Б. Айві, С.В. Васьківська, М.А. Гуліна, Л. Саймен-Даунінг, Дж. Тодд, Л.Б. Шнейдер та ін.) в галузі психологічного консультування виділяють п'ять етапів процесу інтерв'ювання [2; 3; 4; 6; 11; 16; 18; 19].

Перший етап інтерв'ю пов'язаний зі структуруванням ситуації та досягненням взаєморозуміння. Мета консультанта полягає в тому, щоб структурувати ситуацію, яку переживає клієнт, визначити тему та предмет взаємодії. Обов'язковим моментом стає установлення рапорту з клієнтом. Рапорт в інтерв'ю, як відмічає О.В. Євтіхов, це взаємодії, які будуються на взаємній довірі та визнанні. Крім того рапорт являє собою контакт

консультанта з клієнтом на основі моделі світу останнього та включає також особисту зацікавленість та співпереживання першого. В процесі інтерв'ю прийняття консультантом погляду на світ клієнта зовсім не означає повну згоду з його цінностями чи переконаннями, воно лише вказує на розуміння консультантом того, що можливе існування іншої моделі світу, та визначає повагу до цінностей іншої людини [8]. На цьому етапі необхідно сформулювати рапорт, точніше, консультанту важливо приєднатися до внутрішнього світу клієнта через його зовнішні прояви. Тонкощі консультативної взаємодії мають спиратися на ідентифікаційні процеси рапорта: психолог-консультант уважно відстежує позу клієнта і приймає таку ж; якщо ж поза клієнта змінюється, психолог непомітно для нього синхронізується з ним. Таке непомітне наслідування має бути в темпі мовлення, гучності промовляння, жестах, певних фразах тощо. Отже, в інтерв'ю конче необхідно установити контакт і будувати діалог з клієнтом саме на основі його моделі світу, не нав'язуючи при цьому йому своєї.

Початок інтерв'ю, як правило, пов'язаний з використанням питань-пропозицій з боку психолога на зразок того:

- Слухаю Вас...
- Що Вас привело до мене...
- Повідомте про себе...

У такому випадку консультант спрямовує клієнта на розповідь про себе, задаючи предмет взаємодії – його життєві події та переживання відносно них.

Обов'язковою умовою інтерв'ю є використання імені клієнта при зверненні до нього. Повторювання імені створює умови як для індивідуалізації контакту, так і для впливу на переживання клієнта. Наступною важливою умовою інтерв'ю є інформація психолога-консультанта про власні професійні можливості. Клієнт на цьому етапі інтерв'ю має досягнути психологічного комфорту, точніше емоційного та когнітивного прийняття ситуації інтерв'ю та особистості консультанта. Необхідною умовою для ефективного проведення інтерв'ю є завершеність першого етапу. Цей етап вважається завершеним тоді, коли між консультантом і клієнтом досягнуто рапорт, який визначається переживанням почуттів з боку психолога приблизно в такому формулюванні: «Я його розумію і відчуваю», а з боку клієнта – «Я йому довіряю, він мене приймає і слухає».

Другий етап інтерв'ю пов'язаний зі збором інформації про контекст теми, чітко визначається проблемна ситуація клієнта. Психолог-консультант на цьому етапі інтерв'ю має виступити в ролі дослідника і прагне дізнатися про клієнта якомога більше, задаючи питання про хід подій у межах заявленого контексту, про учасників цих подій та їх конкретні дії, уточнюється рівень усвідомленості клієнтом суті замовлення і його роль у виникненні проблеми

в його житті. На фоні відповідей клієнта консультант структурує систему уявлень про внутрішній світ клієнта. Особливий акцент ставиться на моральності цього світу. Важливими в аналізі внутрішнього світу клієнта будуть наступні параметри:

- які знання клієнта про можливості своїх дій;
- які знання клієнта про власні цілі;
- що знає клієнт про свої почуття;
- чи аналізує клієнт свої думки;
- що знає клієнт про власний внутрішній світ;
- чи хоче (здатен) він його змінювати.

В серії питань, які побудовані за вищезазначеними параметрами, має бути чіткий орієнтир на тему замовлення клієнта. За відповідями на питання консультант виокремлює ключові слова, які зафіксують тему консультативної взаємодії.

На цьому етапі психолог також висуває ряд гіпотез про особливості внутрішнього світу клієнта, перевіряючи їх своїми питаннями. Консультанту не слід пояснювати клієнту всі передбачення і ті відомості, які він отримав про нього. Достатньо презентувати одну гіпотезу, показати клієнту логіку його поведінки в проблемній ситуації. Для цього консультантом використовується принцип зворотного зв'язку. Для першого він проявляється у вигляді запитань за висловлюваннями клієнта, а для другого - у вигляді відповідей на питання психолога. Як правило, консультант використовує ще один важливий принцип – принцип повторення. Він дозволяє психологу повторити у запитанні ще раз ту чи іншу сторону проблеми клієнта. Останньому повторення дає можливість більш глибоко її зрозуміти, перевірити та прийняти цю проблемну ситуацію як факт власного життя. Необхідною умовою цього етапу інтерв'ю є емоційна включеність клієнта в діалог про самого себе. Саме емоційне переживання життєвих подій клієнтом дозволяє нівелювати до певної міри напруженість, психогенний стан і виробити більш помірковане емоційно-ціннісне ставлення до складних життєвих обставин. Не варто затягувати цей етап інтерв'ювання і як тільки консультанту стає зрозумілою гіпотеза про внутрішній світ клієнта, коли уточнені цілі та тема замовлення останнього, необхідно завершити цей етап [2; 3; 10; 18; 19].

Третій етап інтерв'ю спрямований на визначення бажаного результату для клієнта. Психолог допомагає визначити клієнту свій ідеал, вирішує з ним питання, яким він хоче бути, чого він хоче досягти, уточнює, що в житті клієнта відбудеться, якщо всі його проблеми будуть вирішені. Цей етап інтерв'ю пов'язаний з рядом директивних і недирективних впливів на клієнта. Ці впливи і становлять основний зміст консультативної взаємодії в процесі інтерв'ю. Однак ці впливи консультанта мають бути побудовані в діалозі таким чином, щоб для клієнта наступив «інсайт» - він міг би

зрозуміти й пережити ті зміни, які відбуваються з ним, як результат його власних зусиль («Я сам все зрозумів», «Я сам все можу змінити», «Я сам зможу діяти»). Для цього консультант у питаннях постійно прагне актуалізувати потенційні особистісні ресурси клієнта, які він починає приймати, вірити в них і які поступово приведуть його до змін у поведінці.

Директивні та недирективні методи впливу, які пропонуються психологами різних шкіл [1; 2; 5; 7; 10; 14; 15; 16] в ході інтерв'ю, можуть бути наступними:

1. *Відкриті питання* такого характеру: «Як?» - стосуються переживань і почуттів; «Хто?» - фактів проблемної ситуації чи події; «Чому?» - причин (мотивів) переживань; «Чи можливо?» - перспектив дій та поведінки.

2. *Поради (вказівки)*, які подаються у вигляді побажань, загальних ідей про те, як діяти, поводити себе, що думати.

3. *Саморозкриття*, що передбачає передачу психологом особистого досвіду переживань та вирішення життєвих ситуацій.

4. *Логічна послідовність*, на основі якої клієнту логічно презентуються наслідки його мислення, поведінки, переживань.

5. *Переказ*, як повторення в питаннях сутності слів клієнта, його думок з використанням ключових термінів.

6. *Відображення почуттів*, що пов'язано зі зверненням уваги на емоційні переживання клієнта, його ціннісне ставлення до різних сторін життєвих обставин і самого себе.

7. *Резюме*, яке у згорнутому вигляді повторюється консультантом, щоб відобразити основні факти подій та їх переживання.

8. *Закриті питання*, які утримують частку «чи» і передбачають досить лаконічних відповідей, що скорочує довгі монологи клієнта.

9. *Впливове резюме*, яке використовується в кінці діалогу в інтерв'ю з тим, щоб сумувати судження психолога. Це прояснює те, чого в діалозі досягли психолог і клієнт. Таке прояснення допомагає клієнту перенести зазначені узагальнення в реальне життя.

Методи впливу консультантом використовуються досить тактовно й толерантно. Мова має бути лаконічною, чіткою і зрозумілою. Якщо клієнт здійснює відносно того чи іншого методу опір, не реагуючи на м'які форми впливу, то консультант для себе рефлексує цей опір клієнта і працює з ним за наступними формами: «Вам важко погодитися?», «Вам не хочеться це прийняти?», «Вам певно не вистачає поки що внутрішніх резервів, щоб це визнати як факт?». Поряд з цим консультант має показати клієнту, що він не має прагнення переорієнтувати його і показує визнання за клієнтом певної правоти. Це є позитивний момент в діалозі, оскільки він залишає за клієнтом право не погоджуватися в окремих питаннях з психологом.

Важливий момент недирективного чи директивного впливу полягає в тому, що діалог завжди будується навколо негативної інформації про

клієнта. На противагу цьому консультанту необхідно систематично у питаннях торкатися позитивних потенційних можливостей клієнта, конструктивних форм його подальшої поведінки, побудови адекватних взаємин з оточуючими. Відстороненість клієнта від позитивних варіантів власної поведінки може долатися їх прийняттям, що скоріше буде пов'язано з прийомами директивного впливу. Загалом діалог з психологом на цьому етапі дозволяє клієнту виявити невідомі йому власні ресурси, сфокусувати увагу на своїх можливостях, повірити в себе і в те, що він здатен самотійно вирішувати власні проблеми. Такий рівень усвідомлення клієнтом себе і своєї проблеми вказує, що третій етап завершений.

Четвертий етап інтерв'ю являє собою вироблення альтернативних рішень. Консультант спільно з клієнтом рефлексують з приводу того, що ще можна зробити, щоб вирішити проблемну ситуацію клієнта. Обговорюються з клієнтом різні варіанти вирішення проблеми, шукаються альтернативи для створення умов особистісного вибору.

Консультант, працюючи з альтернативними рішеннями, повинен осмислювати наступне: правильне для мене рішення не обов'язково є таким для клієнта.

На цьому етапі інтерв'ю консультант часто може вдаватися до директивних технік [1; 2; 7; 16], у випадку, якщо клієнт постійно вагається, проявляє нерішучість, невпевненість. До широко відомих директивних технік належать такі: а) парадоксальні інструкції («Продовжуйте робити те, що ви робите»); б) рольові вказівки («Поверніться до цієї ситуації і знову програйте її»); в) конкретне побажання («Я пропоную Вам зробити наступне»); г) техніка «гаряче крісло» («Говоріть зі своїми батьками – вони сидять у цьому кріслі. А тепер пересядьте в це крісло і відповідайте за них»); д) вільні асоціації («Запам'ятайте ці почуття і розкажіть про асоціації, які пов'язані з ними зі спогадів з дитинства»); е) релаксація («Закрийте очі і пливіть, стисніть руки в кулаки, а тепер розслабте їх»); мовні заміни («Замініть «хотілося б» на «хочу», «не можна» на «небажано», «не досягну» на «зможу»); ж) прийняття почуттів, емоційний «потоп» («Поверніться до цього почуття, залишіться з ним, прийміть його повністю»); з) медитація («Спокійно. Сфокусуйте увагу на одній точці. Розслабтеся. Слідкуйте за диханням. Нехай всі думки відійдуть»). Якщо клієнтом знайдена альтернатива вирішення власної проблеми, то цей етап інтерв'ю є завершеним.

П'ятий етап інтерв'ю спрямований на узагальнення попередніх етапів, на перехід від усвідомлення свого внутрішнього світу до конкретних дій. Основна теза пов'язана з тим, що і як буде робити клієнт. Психолог-консультант прагне вивести клієнта з ситуації інтерв'ю, і намагається щоб клієнт робив повідомлення про те, як він буде діяти, говорити, думати,

установлювати стосунки в повсякденному житті. На такому рівні завершується інтерв'ю.

Наприкінці важливо підкреслити той факт, що ефект інтерв'ю прояснюється не відразу, не миттєво. Необхідне як з боку консультанта, так і з боку клієнта толерантне ставлення до ефективності консультування, оскільки воно визначається тими переживаннями, які були у клієнта під час духовного діалогу в процесі інтерв'ювання. Змінювання в переживаннях (емоціях і почуттях) клієнта в процесі консультативної взаємодії – головний показник ефективності методу інтерв'ю.

Література

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. – Москва: Изд.Центр «Академия», 1997.
2. Айви А.Е., Айви М.Б., Саймен-Даунинг Л. Психологическое консультирование и психотерапия // Методы, теории и техники: практическое руководство. – Москва: 2000.
3. Алешина Ю.Е. Семейное и индивидуальное консультирование. – Москва: 2000.
4. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування: Навч. пос. – Київ: Четверта хвиля, 2004.
5. Глединг С. Психологическое консультирование. – 4-ое изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2002.
6. Гулина М.А. Терапевтическая и консультативная психология. – Санкт-Петербург: «Речь», 2007.
7. Джордж Р., Кристиани Т. Консультирование: теория и практика. – Москва: ЭКСМО, 2002.
8. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга. – Санкт-Петербург: «Речь», 2004.
9. Кочюнас Р. Психологическое консультирование и групповая психотерапия. – Москва: Академ. проэкт: гаудемаус, 2005.
10. Мастерство психологического консультирования / Под. ред. А.А. Бадхена, А.М. Родиной. – Санкт-Петербург: «Речь», 2010.
11. Обозова А.О. О семейной консультации // Вопросы психологии. – 1994. – № 3.
12. Пахальян В.Э. Психологическое консультирование. – Санкт-Петербург: Лидер, 2006.
13. Сапогова Е.Е. Консультативная психология. – Москва: Тула, АНН, 2006.
14. Сапогова Е.Е. Практикум по консультативной психологии. – Санкт-Петербург: «Речь», 2010.
15. Титаренко Т.М. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина. – Київ: Главник, 2007.
16. Тодд Дж., Богарт А.К. Основы клинической и консультативной психологии / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Сова; Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001.
17. Цукерман Г.А. Психология саморазвития: задачи для подростков и их педагогов. – Рига: ПЦ Эксперимент, 1997.

18. Шнейдер Л.Б. Основы консультативной психологии. – Москва: Воронеж, НПО «МОДЕК», 2005.
19. Herbert M. Psychology for Social Workers. – London: BPS in association with Macmillan, 1998.

I. Bulakh. Methodology of interaction of psychologist-consultant and client.

The article analyzes the features of the interview as one of the most specific methods of psychological counseling of individual clients.

Key words: *consultative cooperation, the subject of the interview, the specifics of the interview, stages of the interview, report, non-directive techniques of influence, decision-making techniques of influence.*

УДК 159.922.73

І. М. Бушай

**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ
КЛІЄНТІВ ДОРОСЛОГО ВІКУ**

Стаття присвячена питанням методології та методів психологічного консультування клієнтів дорослого віку. Визначені основні методологічні принципи та положення консультативної практики психолога, представлена характеристика методів консультування на етапах знайомства, вислуховування скарг, власне консультації, завершення.

Ключові слова: *методологія, методи, дорослий вік, психологічна скарга, ефективність консультування.*

Постановка проблеми. Консультативну практику психолога з віковою категорією дорослих клієнтів можна вважати чи не найбільш складним видом психологічної допомоги, оскільки досягнути особистісних та світоглядних перетворень завжди непросто. Мета професійної консультативної діяльності практикуючого психолога – змінити, трансформувати образ «Я» та образ світу замовника (клієнта, пацієнта), що сприятиме покращенню його соціальної адаптації, самопочуття, розв'язанню конфліктних ситуацій взаємодії.

Основним критерієм ефективності проведеної консультації можна вважати наявність таких суттєвих особистісних перемін, які супроводжуються емоціями радості, задоволення, натхнення, покращення емоційного фону світовідчуття, самопочуття. При психологічному консультуванні дорослих виникають складності здебільшого соціально-психологічного характеру, тобто психолог має враховувати вікові, індивідуальні, професійні, світоглядні особливості клієнта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методології та методів консультування висвітлені у низці публікацій, серед яких відмітимо

праці Дж. Тодда, А.К. Богарта [8], С.Л. Рубінштейна [2], Е. Еріксона [9], В.Д. Менделевича [4], В. Панка [6], Т. Титаренка [7], Л.Ф. Бурлачука [1] та інші. В дослідженнях більшості авторів, поруч із зазначеними вище, описано загальні питання реалізації консультативної діяльності, проте професійна діяльність психолога з клієнтами дорослого віку потребує більш глибокого осмислення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у аналізі методології та методів запровадження консультативної практики з клієнтами дорослого віку.

Виклад основного матеріалу. Консультування клієнтів старшої вікової категорії має свою специфіку. Виділимо основних об'єктивні причини, які впливають на формування цієї особливості. По-перше, дорослість, на відміну від інших періодів життя, – найдовший часовий відрізок, орієнтовно від 24 до 64 років (згідно з періодизацією Е. Еріксона [9, 215-246]), коли відбувається остаточне формування особистісної та професійної ідентичності. По-друге, психолог спілкується з дорослими людьми різного інтелекту, професій, життєвого досвіду, що вимагає неабиякої професійної компетентності. По-третє, у дорослої людини ускладнюється формулювання психологічного запиту, проблеми, котра маскується за допомогою механізмів психологічного захисту різного виду.

Дорослі, як найпоширена вікова вибірка суспільства, здебільшого звертаються до психолога із запитом — допомогти розв'язати конфлікти (сімейні, професійні, міжособистісні, внутрішньо-особистісні, в системі «батьки – діти», «дорослі – дорослі», фантомні), вирішити проблеми втрати здоров'я при неврозах, аддиктивній поведінці (алкоголізм, ігроманія, тютюнокуріння, комп'ютерна, ігрова, Інтернет, харчова та інші залежності).

Це – найбільш поширені питання консультативної бесіди. Проте існують і специфічні – руйнація життєвого світу людини внаслідок втрат; знищення до того цілісного образу «Я» та образу світу під дією катастроф, катаклізмів, абсолютно непрогнозованих обставин; переживання значних фінансових збитків внаслідок маніпуляцій, залякувань, шахрайства з майном, грошима, або коли людина «притягує» до себе неприємності як жертва обставин, віктимна особистість.

Консультативна практика психолога повинна ґрунтуватися на науково розроблених методологічних положеннях. Передусім, це філософські ідеї сутності процесу психічного відображення об'єктивної реальності у формі суб'єктивного образу. Такий погляд на природу психіки почав активно розвиватися з кінця ХІХ століття, коли на заміну однієї парадигми – «світ як річ у собі» (І. Кант) з'являється інша – «світ як образ». Метафізичні погляди Ф. Ніцше пояснюють таке переосмислення: «...те, що ми тепер називаємо світом, є результат численних помилок і фантазій, які поступово виникли у загальному розвитку органічних істот, зрослися між собою і тепер

наслідуються нами, як накопичені цінності всього минулого... Не світ як річ у собі, а світ як уява (як омана) настільки значний, глибокий, дивовижний і несе у своєму лоні щастя і нещастя” [5, 32-42].

С. Л. Рубінштейн, аналізуючи психологію пізнання людиною світу з позиції принципу детермінації, вказує на відмінність між явищем, предметом та їх представленням у свідомості людини. Так, він пише: “...образ речі – це явище самої речі в умовах її сприйняття людиною... У той час як сама річ детермінується умовами свого існування, сприйняття речі (образ) детермінується умовами її сприйняття, умовами її “явлення” людині. Термін “образ” служить, таким чином, лише для вираження образності як чуттєвості сприйняття...” [2, 327-328].

Висловлені положення є необхідними передумовами осмислення сутності самого процесу психологічної консультації та корекції, ефективність якої полягає у світоглядних трансформаціях образу світу однієї якості на інший. Людина змінює свою поведінку не лише тоді, коли вона змінює оточуючу реальність, а й за наявності якісних трансформацій образу цієї реальності у свідомості. Однак такий погляд на проблему був би однобоким, якщо не враховувати якісні зміни образу “Я” людини.

Відображення оточуючої реальності відбувається паралельно зі змінами уявлень індивіда про власну персону. Тому поведінку необхідно розглядати як результат тих змістовних перетворень, що відбуваються у свідомості особистості у процесі психічного відображення оточуючого світу та власного “Я”.

Загальнонаукові підходи впровадження психологічної консультації та корекції базуються на розроблених у вітчизняній психології принципах детермінізму (С. Л. Рубінштейн), єдності свідомості і діяльності (О. М. Леонт'єв), рефлексорної діяльності нервової системи, психіки (І. М. Сеченов, І. П. Павлов), історизму (Л. С. Виготський), розвитку (В. М. М'ясищев, А. В. Петровський, С. Д. Максименко), особистісного підходу (Б. Г. Анан'єв).

Сутність принципу детермінізму полягає в поясненні проявів психіки впливом зовнішніх факторів, які заломлюються через внутрішні умови життєдіяльності суб'єкта. Як зазначає С. Л. Рубінштейн: “Неможливо реалізувати детермінізм у розумінні людської (і не лише людської) поведінки, якщо не включити психіку у взаємозв'язок причин і наслідків, які у ході життя безперервно міняються місцями... Зовнішні впливи на людину заломлюються через внутрішні психологічні умови. Без врахування цих останніх неможливо прийти до детерміністичного розуміння дій людини” [2, 221]. Принцип детермінізму у психологічній корекції означає пояснення поведінкових та особистісних змін індивіда не лише завдяки зовнішньому впливу психолога згідно зі схемою $S \rightarrow R$ (радикальний біхевіоризм), а за наявності таких внутрішніх психологічних умов, які

спонукають до позитивних перетворень поведінки внаслідок дії численних зовнішніх впливів (вчителі, батьки, класний колектив і т. д.).

Принцип рефлекторної діяльності нервової системи, психіки, який активно ввійшов у вітчизняну психологію на початку ХХ століття, обґрунтований фізіологами І. М. Сеченовим, І. П. Павловим. Аналізуючи психічну діяльність як рефлекторну діяльність мозку, С. Л. Рубінштейн підкреслює наукове значення цього підходу для досліджень психології: “Разом з тим рефлекторне розуміння психічної діяльності мозку виключає необхідність або навіть можливість шукати в мозку “осередок” душі, шукати джерело психічної діяльності всередині мозку, у будові його клітин, відриваючи, таким чином психіку від зовнішнього світу” [2, 186]. У процесі психологічної корекції поступово згасають одні групи умовних рефлексів та утворюються нові, завдяки яким відбувається більш успішна соціалізація індивіда, його адаптація до оточуючої реальності.

Принцип історизму розвитку психіки розглянуто у культурно-історичній концепції Л. С. Виготським. У своїй праці “Історія розвитку вищих психічних функцій” він пише: “Поведінка сучасної дорослої культурної людини... є результатом двох різних процесів психічного розвитку. З одного боку, процесу біологічної еволюції видів тварин, яка призводить до виникнення виду *Homo sapiens*; з другого – процесу історичного розвитку, шляхом якого первісна примітивна людина перетворилася в культурну” [3, 228]. Надалі Л. С. Виготський аналізує вплив “органічної системи активності” у становленні біологічних функцій людини та “системи знарядь” у історичному становленні особистості. Будуючи психологічну корекцію на принципі історизму, ми допомагаємо індивіду опанувати систему прийомів, знаків, символів, які сприяють успішному здійсненню провідної діяльності, соціалізації в цілому.

Принцип розвитку полягає у вивченні всіх психічних проявів у їх динамічних змінах протягом онтогенезу. Ці перетворення не лише лінійні у напрямку розвитку, тобто прогресивні, а й зворотні, регресивні, спрямовані на попередні вікові стадії. Генезис психіки під час психологічної корекції завжди відбувається в одному із зазначених напрямків, які фіксуються у позитивних та негативних перетвореннях досліджуваних явищ при аналізі умов таких змін.

Принцип особистісного підходу в його антропологічному розумінні полягає у комплексному вивченні особистості, при врахуванні фізіологічних, соціальних, психологічних та інших характеристик життєдіяльності індивіда. Традиційно вважається, що цей принцип аналізу психіки започаткований Б. Г. Ананьєвим (“Людина як предмет пізнання”, 1969 р.), однак ідея вивчення особистості, як продукту культурно-історичного, суспільного, представлена у науці Л. С. Виготським. Так, у своїй праці “Конкретна психологія людини” робиться наголос на ролі особистості у розвитку

психіки: “...особистість змінює роль окремих психічних функцій, систем, слів, пластів, встановлює такі зв’язки, яких в біології особистості немає і не може бути” [3, 1028]. Можна вважати, що принцип особистісного підходу відрізняє вітчизняну психологію від більшості зарубіжних напрямків (психоаналіз, біхевіоризм та ін.), які розглядають розвиток людину у контексті конвергенції біологічного та соціального факторів.

В. Д. Менделевич психологічну консультацію та корекцію визначає як “...цілеспрямований психологічний вплив на клієнта або пацієнта з метою приведення його психологічного стану до норми у випадках діагностики у нього певних характерологічних девіацій або особистісних аномалій, а також для освоєння ним певної діяльності” [4, 349].

Виходячи із зазначеного, психологічна консультація клієнтів дорослого віку спрямована, у першу чергу, на підвищення ефективності соціалізації, оптимізацію функціонування емоційно-вольової сфери, успішність здійснення професійної діяльності.

Психологічне консультування дорослих клієнтів (пацієнтів) умовно поділяємо на змістові етапи, які психолог має відпрацювати і реалізувати правильно, без помилок.

Етап знайомства, коли почуття довіри або недовіри зумовлюється ефектами «першого враження», «ореолу», «плацебо», «очікування успіху (невдачі)» тощо. Для зменшення можливих негативних суб’єктивних наслідків в процесі знайомства психологу потрібно враховувати, як впливають на можливих клієнтів його зовнішній вигляд, манера знайомства, стиль розмови. Доречно тримати соціальну дистанцію, не виявляти гумор, жарти, коментарі щодо конфліктної ситуації життя клієнта.

Етап вислуховування скарг також складний з позиції професійної реалізації. Зупинимось на ньому детальніше. Психолог передусім має зрозуміти стиль мислення замовника (клієнта, пацієнта), виявити недоліки, що спричиняють ситуації дезадаптації. По суті, поведінка людини — це проекція назовні його уявлень про світ та власну персону. Психолог має усвідомлювати, що починаючи з юнацького віку відбувається закріплення індивідуального стилю мислення на рівні умовно-рефлекторної діяльності кори великих півкуль головного мозку, свідомості та підсвідомості. Цей стиль мислення рідко змінюється кардинально, він швидше набуває ознак стійкості у часі, об’єднує у собі суперечливі узагальнення, висновки, часто хибні погляди, ідеї, що й провокують конфлікти.

Вагомий вплив на стратегію інтелектуального розв’язання життєвих, побутових задач клієнтів мало сімейне виховання, і його впливу навіть дорослим неможливо позбутися. Сім’я, найближче оточення нав’язують стереотипи прийняття рішень, поведінки у стресових, конфліктних ситуаціях, які програмують поведінку і подальшу долю людини.

В руслі клінічної психології описано два стилі мислення, які проявляються у стресових, психотравмуючих життєвих ситуаціях – саногенний та патогенний. При цьому саногенне мислення сприяє зменшенню внутрішніх конфліктів, переживань, негативних емоцій, а також допомагає проаналізувати незадоволені потреби і бажання, шляхи їх можливого задоволення. Це конструктивна захисна стратегія мислення, що запобігає виникненню невротичних захворювань, дозволяє людині зменшувати наявні протиріччя взаємодії із оточуючою реальністю.

Патогенне мислення, на відміну від саногенного, вирізняється високою ригідністю, автоматизмом, орієнтацією на традиції, звичаї, часто провокує виникнення та поглиблення неврозоподібних станів, конфліктів, протиріч взаємодії індивіда з навколишнім світом. Поширеним різновидом патогенного мислення є проблема усвідомлення клієнтом можливості різних варіантів розвитку подій після того, як було прийнято рішення. Виділяють антиципаційні паттерни, інакше кажучи, шаблони прогнозування вірогідного розвитку подій, які наслідуються у сімейному вихованні.

Про моноваріантний антиципаційний паттерн В. Д. Менделевич пише: “Особи, які страждають неврозами, відрізняються від тих, хто уникає протягом життя реагувань невротичного типу (неврозостійких), тим, що ігнорують прогнозування подій, які у подальшому стають психотравмуючими” [4, 336]. Отже, прогнозування розвитку подій лише за єдиним сценарієм – позитивним, супроводжується блокуванням прийняття до уваги можливого несприятливого розвитку подій, що проявляється у висловлюваннях типу: “Не навроч!” Люди, мислення яких спрямоване на однобоке прогнозування розвитку подій, частіше страждають від неврозів, мають психосоматичні захворювання, схильність до містичності та догматичності сприйняття реальності.

На відміну від нього, саногенний антиципаційний паттерн передбачає осмислення різних варіантів розвитку подій як позитивних, так і негативних із відповідною психологічною підготовкою до них, що формулюється у прислів'ї: “Роби як краще, а готуйся до гіршого”.

Патогенне мислення, яке стає домінуючим у життєдіяльності людини, призводить до стійкої дезадаптації поведінки, формування “потенційного невротика”. Стиль осмислення реальності такої людини відрізняється догматичністю, ригідністю, безкомпромісністю, накладає відбиток на її реагування у побутових ситуаціях. До рангу абсолютної догми відноситься важливість дотримання переконань, а також прийнятих на “озброєння” часто неправильних ідеалів, еталонів, регламентів поведінки. Моноваріантність прогнозування подій, догматизм, когнітивні помилки, містифікація, невротичний суб'єктивізм у дорослої людини проявляються в характері, що швидше заважає, ніж сприяє соціальній адаптації. Доречно пригадати народну мудрість: «Посієш вчинок – пожнеш характер, посієш характер –

пожнеш долю». Отже, вади мислення формують такі характерологічні риси, як впертість, принциповість, безкомпромісність, що людина може вважати своїм важливим здобутком, проте на практиці вони є перепорою для самореалізації.

Етап активності психолога, тобто його мовлення, реалізація професійного стилю спілкування. Завдання консультанта – допомогти замовнику (клієнту, пацієнту) усвідомити помилки свого осмислення світу, власної персони. Принаймні, необхідно підвести до думки, що кардинальне розв'язання конфліктів треба починати з себе, зі своєї особистості.

Класичними методами, що використовуються психологом у консультуванні та психологічній корекції є аутотренінг, прогресивна м'язова релаксація, умовно-рефлекторне закріплення навичок поведінки, нейролінгвістичне програмування, трансактний аналіз. Визначені методи, у свою чергу, базуються на розроблених у зарубіжній та вітчизняній психології теоретико-методологічних уявленнях про психіку та особистість.

Етап завершення консультації, також потребує професійного відпрацювання. Психолог призначає додаткову консультацію, висловлює надію на покращення життєвої ситуації (конфлікту) клієнта, при необхідності додатково вислуховує співрозмовника. Ця частина зустрічі повинна бути не затягнутою у часі, водночас, достатньо витриманою, насиченою необхідним психологічним змістом. Психолог проявляє максимум уваги, доброзичливості, тактовності до кожного свого клієнта.

Висновки. Узагальнюючи питання щодо консультування дорослих, зазначимо, що цей вид діяльності потребує від психолога постійного вдосконалення теоретичних знань, практичних умінь, а також переосмислення життєвого досвіду. Наявність лише одного з компонентів діяльності провокує непрофесійність – часто поведінку в стилі вчителя, викладача ВНЗ, в якій наявне дещо поверхове, авторитарне ставлення до клієнтів дорослого віку як до учнів чи студентів. Ефективність консультування клієнтів дорослого віку залежить від професіоналізму самого психолога, його віку, життєвого досвіду.

Л і т е р а т у р а

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.
2. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2003.
3. Выготский Л.С. Психология развития человека. – Москва: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005.
4. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология : учебное пособие. – Москва : МЕДпресс-информ, 2005.
5. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Сочинения. – Москва: Изд-во Эксмо;

Харьков: Изд-во Фолио, 2006.

6. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник. – Київ: Либідь, 1999.
7. Титаренко Т.М. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина. – Київ: Главник, 2007.
8. Тодд Дж., Богарт А.К. Основы клинической и консультативной психологии / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Сова; Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001.
9. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.

I. Bushai. Methods and techniques of psychological consulting of adult clients.

Article is devoted to methodology and techniques of psychological counselling of adult clients. The main methodological principles and provisions of the Advisory practice of psychologist are characterized, provided methods of counselling, characteristic stages of dating, hearing of complaints, consultations, completion.

Key words: *methodology, methods, adult age, psychological complaints, effect of counseling.*

УДК 378.016:159.9 - 051

В. В. Волошина

**ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНА ТЕХНОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ**

У статті здійснено теоретичний аналіз аспектів особистісно орієнтованої технології професійної підготовки майбутніх психологів-консультантів. Аргументується необхідність побудови навчального курсу професійної підготовки психологів-консультантів з урахуванням положень особистісно орієнтованої технології.

Ключові слова: *особистісно орієнтована технологія, професійна підготовка, професійне самоздійснення, психологічні технології, психолог-консультант.*

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття ознаменувався чітким усвідомленням необхідності змін як у соціально-економічній сфері життя суспільства, так і в сфері професійної підготовки майбутніх фахівців психолого-педагогічної галузі. Переосмислення та розширення переліку потребують галузеві стандарти вищої педагогічної освіти на кшталт їхньої відповідності вимогам, які ставить перед майбутнім професійним психологом суспільство і тим рівнем кваліфікованості, компетентності й спеціальної психологічної підготовки, яку отримує студент-психолог під час оволодіння фаховими знаннями у вищому педагогічному навчальному закладі. Таке розширення потребує переліку спеціалізацій, а, отже, і визначення рівнів компетентності майбутніх фахівців у межах вже існуючих та нових спеціалізацій професійної діяльності психолога, зокрема, психолога-консультанта, психолога-тренера та соціального психолога.

Усе більш обґрунтованішими стають пропозиції науковців щодо технологізації освітнього процесу, який забезпечував би і особистісне, і професійне зростання майбутнього психолога. Оскільки вказана професія є соціономічною, яка вимагає від фахівця не лише чіткості й правильності виконання функцій та обов'язків, але й певної особистісної досконалості. Це, перш за все, означає бути людиною гідною для наслідування, певним взірцем, якому довіряють, дослухаються і керуються порадами ті, хто потребує психологічної допомоги й підтримки.

Однак, як справедливо зауважують М.В. Савчин та З.С. Гавриш, сьогодні важко собі уявити студентів на лекціях чи психотерапевтичних заняттях, які б «вчилися бути справжніми особистостями», а потім ще й здавали іспити і заліки на «особистість», отримуючи бали за «особистісне зростання» у залікові книжки [9].

У зв'язку з цим, нова технологія професійної підготовки майбутнього психолога повинна вибудовуватись на основі розуміння й врахування етапів та механізмів особистісного зростання і професійного самоздійснення студентів-психологів на шляху оволодіння ними професійними знаннями, уміннями й навичками у вищому навчальному педагогічному закладі.

Згідно наших наукових положень, таку особистісно-професійну спрямованість фахової підготовки психологів-консультантів може забезпечити особистісно орієнтована технологія навчання.

Мета написання статті спрямована на обґрунтування і утвердження особистісно орієнтованої парадигми професійної підготовки майбутніх психологів-консультантів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психологічній практиці Н.В.Чепелевою науково обґрунтована трирівнева система особистісно-професійної підготовки психологів у вищому навчальному закладі, яка базується на понятті професійної компетентності практичного психолога. Ця система розглядається з позиції тріади - «розуміння – інтерпретація - діалог», яка виступає підґрунтям ефективної професійної діяльності практичного психолога. Саме сформованість змістових компонентів цієї тріади у майбутнього фахівця робить теоретичні знання справді дієвими, що і забезпечує, на думку вченої, свідоме засвоєння майбутнім практичним психологом професійних прийомів, технік, умінь та навичок [12].

Поряд з цим, проведений нами теоретичний аналіз дозволив засвідчити, що на сьогодні науковими дослідженнями накопичено достатню кількість матеріалу, яка доводить необхідність розробки нових технологій, спрямованих на підготовку не «універсальних» психологів, а таких, які мають цілеспрямовану, глибоку професійну спеціалізацію - психолога-консультанта, соціального психолога чи психолога-тренера.

На нашу думку, технологія професійної підготовки психологів-консультантів у вищому педагогічному навчальному закладі, повинна враховувати специфіку консультативної діяльності, яка включає не лише особливості консультативних етапів та технік, а й індивідуальні характерологічні відмінності особистості майбутнього консультанта, його нахили та здібності, потенційні професійні уміння й навички, а також внутрішні установки, ставлення до людей і оточуючої дійсності тощо.

Така технологія професійного самоздійснення повинна передбачати, за висловом Г.С. Абрамової [1], включення предмета обраної професійної спеціалізації у зміст «Я-концепції» особистості майбутнього психолога-консультанта. При цьому необхідно враховувати, що варіанти засвоєння професійних умінь і навичок будуть надзвичайно різноманітними, оскільки зберігаються індивідуальні відмінності кожної особистості. Проте існують принципові, ключові ознаки предмета консультативної психології з аспекту спеціалізації, які мають відмінний характер від спеціалізацій психолога-тренера чи соціального психолога, котрі мають бути сформовані у відповідності до кваліфікаційних вимог професійної консультативної діяльності.

Ключовою відмінністю діяльності психолога-консультанта від соціального психолога чи психолога-тренера є впровадження індивідуального підходу та визнання унікальності й неповторності кожної людини та своєрідності її життєвої ситуації. Саме цей професійний аспект повинен стати екстеріоризованою навичкою майбутнього психолога-консультанта, оволодіння якою можливе при умові ефективного професійного самоздійснення в процесі навчання у вузі.

Свого часу К. Роджерс висунув гіпотезу про те, що взаєностосунки між особистістю і психологом-консультантом самі по собі є терапевтичними і у цих взаєминах значущими виступають саме вроджені властивості консультанта. Адже вчений наголошував, що наявні певні особистісні якості психолога можуть бути важливішими за якості отримані в процесі професійної підготовки. До таких значущих особистісних якостей вчений відносив: недирективне, співдружне ставлення до іншої особистості, емпатію та конгруентність (істинність). І ці якості, за спостереженням К.Роджерса, забезпечують більш ефективну діяльність консультантів та психотерапевтів порівняно з тими, для кого подібні якості не властиві [7].

Цілком також погоджуємося з іншою позицією В.М. Карандашева, який стверджував, що професійне і особистісне у діяльності психолога надзвичайно тісно взаємопов'язані. Професія накладає відбиток на стиль життя і особистість психолога, а особистісні характеристики відображаються у видах психологічної діяльності. Тому, на його думку, особистісні якості складають важливу основу професійної успішності психолога, а ідеальною є та ситуація, коли все що робить особистість як професіонал, стає частиною її

життя. Більше того, особистість психолога виступає інструментом його роботи і може відігравати суттєву роль, навіть вагомішу, за досконалі консультативні чи психотерапевтичні техніки [3].

Не вдаючись до детального аналізу, слід відмітити, що у моделі професійних якостей психолога-консультанта сучасні науковці виокремлюють здатність до співпереживання, уміння бачити й розуміти світ очима іншої людини, з повагою ставитися до клієнтів, уміти бути конкретним, точним та істинним у спілкуванні з клієнтами, розуміти і приймати себе, володіти здатністю до чіткого прийняття рішення, бути об'єктивним, співвідносити власне вербальне і невербальне мовлення, розуміти власний професійний обов'язок, чітко усвідомлювати власні цінності, не приховувати їх від клієнтів та бути соціально зрілою особистістю, тобто бути готовим надавати допомогу іншим. А головним професійним умінням консультанта визначається спроможність віднайдення внутрішніх особистісних ресурсів клієнта та його навчання ними користуватися [1; 3; 5; 11].

Разом з цим І.Д. Бех стверджував, що погляд на майбутнього професіонала тільки крізь призму професійно важливих якостей не дає повноцінної картини професійного становлення особистості. На його думку, у смисловий простір майбутнього фахівця має бути інтегрована система ціннісних уявлень, яка у подальшому трансформується у його особистісні смисли й цінності. У цьому зв'язку надзвичайно важливим є те, щоб вже на ранніх етапах професійного становлення студенти почали осмислювати свій ціннісний простір, встановили його взаємозв'язок із цілями й завданнями обраної професії, а також були залученими у спеціально організовану роботу з розвитку власних смислових орієнтирів [2].

Усі ці позиції стосовно професійної підготовки майбутнього психолога перекликаються із положеннями особистісного орієнтованого підходу в консультуванні, запропонованого К. Роджерсом, які, ми вважаємо, мають стати ключовими аспектами особистісно орієнтованої технології професійної підготовки психологів-консультантів.

Саме особистісно орієнтована технологія спроможна забезпечити майбутньому психологу усвідомлення прагнень і потенційних можливостей власної особистості, сприяти формуванню бажаного професійного «Я-образу» у відповідності до обраної спеціалізації, а, отже, при відсутності внутрішньої конфліктності, за умови наявності особистісної відповідальності й професійної самоідентичності, консультант буде зорієнтований на розуміння та прийняття поведінки й діяльності кожної людини, яка потребує психологічної допомоги.

Орієнтуючись на положення К. Роджерса, провідним принципом особистісно орієнтованої технології професійної підготовки має бути повага і підтримка студента-психолога та надання йому можливості повноцінної

реалізації прагнення до особистісної самоактуалізації, самореалізації та досконалості. Майбутній психолог-консультант, як «повноцінно функціонуюча» особистість [за К. Роджерсом] на початковому етапі навчання, з метою усвідомлення власних переживань, бажань і здібностей, повинен мати можливість навчитися довіряти і дослухатися до власних почуттів, переконатись в істинності свого чуттєвого досвіду, віднайти потенційні можливості й мотивації для здійснення у подальшому відповідального вибору професійної спеціалізації з врахуванням власних індивідуальних особливостей. Адже для кожного, на думку К.Роджерса, істинним і достовірним є лише його власний досвід, який має більший вплив на особистість, аніж інтелект [8].

За логікою особистісно орієнтованої концепції технологія професійної підготовки майбутнього психолога-консультанта має бути спрямована на професійне самоздійснення «повноцінно функціонуючої» особистості.

Під терміном «повноцінно функціонуюча» К. Роджерс розумів особистостей, які використовують свої здібності, таланти, реалізують свій потенціал і рухаються до повноцінного пізнання себе і власних переживань. Відповідно до його уявлень, - це психологічно зрілі, конгруентні, відкриті власному і новому досвіду особистості, які користуються повагою, довірою оточуючих і цінуються в суспільстві. До їх характеристик належать: 1) відкритість до переживань; 2) екзистенційний спосіб життя; 3) організмична довіра; 4) емпірична свобода; 5) креативність [6].

Зрозуміло що, для К. Роджерса особистість є активною істотою, наділеною широкими внутрішніми можливостями для формування чи зміни власного життя, здатною вести себе до поставленої мети, незалежно від виникаючих труднощів чи зовнішніх, неконтрольованих нею обставин, які можуть слугувати стимулюючими чинниками мобілізації її внутрішніх можливостей [6]. Тому, техніки професійної підготовки повинні спрямовуватись на те, щоб розкрити творчі потенційні можливості майбутнього психолога, а не забезпечити його лише готовими, емпірично вивіреними знаннями.

У зміст особистісно орієнтованої технології повинні включатися техніки, які б заглиблювали студента-психолога у ті психолого-педагогічні умови чи ситуації, в яких йому необхідно було б віднайти максимально непередбачувані, нові, творчі рішення життєвих проблем, які б стимулювали бажання до самопізнання, самодослідження, активізували механізми формування самоідентичності й самоорганізованості у створенні та удосконаленні власного професійного «Я-образу». І, говорячи термінами К.Роджерса, майбутній психолог-консультант має вільно прагнути до оволодіння технікою, так званім «самоспрямовувальним передбаченням», а саме, навчитися самопрогнозуванню свого професійного майбутнього [8].

Продовження цієї позиції знаходимо у роботах І.Д. Бега, який переконував у необхідності залучення студентів в процесі професійної підготовки до проектування своєї освіти. В ході такого проектування відбувається усвідомлення майбутнім психологом своїх якостей та потенційних можливостей і змушує відповідно з цим, задавати певну логіку оволодіння змістом навчання, що сприятиме зміцненню професійної налаштованості особистості та слугуватиме зразком для побудови життєвої й професійної стратегії [2].

Таким чином, психолого-педагогічні форми роботи та психологічні техніки на початковому етапі професійного навчання мають сприяти майбутньому психологу в розкритті власних здібностей та потенційні можливості, з метою творчого і розумного їх використання під час подальшого вибору спеціалізації та складання власного плану професійного самоздійснення і самоудосконалення. Все це стає можливим при наявності самоприйняття особистості. Якщо майбутньому психологу-консультанту під час професійного навчання вдасться виробити безоцінне ставлення та прийняття себе, він зможе навчитись безоцінно сприймати зміст переживань інших, оскільки, за К. Роджерсом, у міру становлення самоприйняття, особистість навчається більш уважно ставитись до конструктів внутрішнього світу інших, навчається перевіряти їх істинність і стає більш гнучкою у їх інтерпретації [8].

Поряд з цим, систему взаємостосунків між викладачами і студентами варто будувати на ширій взаємоповазі, прийнятті та довірі, які б забезпечували формування у майбутнього психолога впевненості та довіри до власних особистісно-професійних конструктів, як кваліфікованих фахівців, а, отже, сприяло б особистісному та професійному самоствердженню. Адже, лише отримавши підтримку і довіру досвідчених наставників, супервізорів, наукових консультантів майбутній психолог-консультант у власній професійній діяльності зможе більше проявляти істинної турботи про тих, хто потребує його допомоги, а не просто дбати про власну професійну досконалість.

Особистісно орієнтованою технологією професійної підготовки психологів закладається розуміння та прийняття іншого як рівного собі, без професійних, соціальних чи будь-яких інших статусних аспектів життя людини. Саме психолог, на думку К. Роджерса [10], має проявляти позитивне, турботливе ставлення, визнавати цінності особистості, яка є рівноцінною особистості самого психолога. І ця рівноцінність у позиціях спілкування, на нашу думку, закладається саме у процесі оволодіння професійними знаннями. Тому, що спілкування між викладачами і студентами теж має, свого роду, консультативно-терапевтичні ознаки, які виступають стимулюючими чинниками особистісного і професійного творення майбутнього фахівця.

Не останню роль відіграє характер міжособистісного спілкування викладачів та майбутніх психологів-консультантів і в процесі формування такої важливої професійної якості психолога-консультанта як емпатія. Істинне співпереживання є надзвичайно складною професійною властивістю, адже воно полягає не лише у тому, щоб уявити себе на місці іншого, а в тому, щоб зазирнути у внутрішній світ та уявити й відчувати його переживання у тій чи іншій ситуації. Як зазначалось раніше, цю якість К. Роджерс вважав однією з головних, якою має володіти психолог-консультант. Він переконував, що з емпатією співвідносяться конгруентність, чесність, автентичність, відвертість та здатність особистості до саморозкриття. Адже зовнішні дії конгруентних людей узгоджуються з їх внутрішніми думками і почуттями. Вони є істинними і відвертими як із собою, так і з оточуючими їх людьми. А гармонія внутрішнього і зовнішнього світу особистості психолога викликає довіру, і вже сама по собі може виявляти терапевтичну дію на людей, які потребують психологічної допомоги [6].

Тому, проводячи психологічний відбір майбутніх психологів-консультантів на навчання за власною програмою К. Роджерс впершу чергу звертав увагу на розсудливість, високоморальність, відповідальність, наполегливість, оригінальність та винахідливість майбутнього консультанта і, головне, орієнтованість на особистість не як на «матеріал фінансового збагачення чи об'єкт для впливів», а як на рівноцінну особистість, у якої можна отримати певний життєвий досвід [8].

Переконані, що ці особистісні характеристики, у поєднанні з потенційними професійними спроможностями майбутнього психолога-консультанта можуть стати основою техніки спеціалізаційного відбору, яку, на нашу думку, варто проводити після оволодіння студентом науково-теоретичним курсом нормативних дисциплін, з метою спрямування і підтримки студента-психолога у здійсненні професійного вибору у відповідності до його особистісних та професійних можливостей, нахилів, переконань та уподобань.

Узагальнюючи аспекти особистісно орієнтованої технології професійної підготовки майбутніх психологів-консультантів варто зазначити, що домінуючою складовою цієї технології має стати особистість студента-психолога, готового до самопізнання, саморозвитку і пошуку шляхів власного професійного самоздійснення. Суб'єктивна спрямованість цієї технології дозволяє в межах навчального процесу у вищому педагогічному закладі створити умови для розкриття здібностей і потенційних можливостей майбутнього психолога-консультанта, допомогти йому самовизначитися і здійснити відповідальний вмотивований вибір майбутньої спеціалізації на основі ідентифікації себе з обраним фахом та у відповідності до власних переконань, спроможностей і особистісних характерологічних властивостей.

Метою цієї технології повинно стати створення таких психолого-педагогічних умов, у яких студент мав би можливість зайняти активну особистісну позицію і повною мірою проявити себе як суб'єкта навчальної діяльності у відповідності до власного професійного вибору, своїх здібностей, потреб, рівня домагань, мотивації і образу бажаного професійного майбутнього.

Оскільки особистісно орієнтована технологія реалізується у ході навчальної діяльності, то однією з її ознак має бути співробітництво й активна довірлива взаємодія викладача і студента-психолога, що стимулювало б формування внутрішніх і зовнішніх чинників професійного самовизначення майбутнього фахівця, а саме, професійної ідентичності, вмотивованості та гармонізації реального й ідеального професійного «Я-образу» психолога-консультанта.

З огляду на необхідність отримання особистісного досвіду, як одного з джерел професійного самоздійснення, на нашу думку, технологія повинна включати особистісну участь студентів-психологів у тренінгах, консультаціях, суспільних-об'єднаннях тощо. І вже на початкових етапах оволодіння професійними знаннями студент мав би можливість проходження власної терапії, що на думку К.Роджерса, є найціннішим досвідом, а також занурювався у коло професійних інтересів, що впливало б на становлення його професійної ментальності [за О.Є. Сапоговою], активізуючи механізми саморефлексії відносно тих особистісно-професійних якостей фахівців, які користуються соціальним попитом [8; 11].

Поряд з цим, слід зауважити, що особистісно орієнтована технологія професійної підготовки психолога-консультанта - це в першу чергу зацікавлена і наполеглива робота студента-психолога над власним особистісним зростанням і професійним самоздійсненням в межах учбової діяльності у вищому педагогічному навчальному закладі, а не перебудова навчального процесу відповідно з індивідуальними відмінностями студента-психолога. Оскільки лише активний, цілеспрямований пошук особистісного смислу обраної професійної діяльності спроможний забезпечити інтелектуальний та емоційно-мотиваційний розвиток майбутнього фахівця, формуючи відповідальне ставлення студента-психолога до самоорганізованості та професійного самоздійснення. Адже, як зазначав Г.С. Костюк, у структурі будь-якої діяльності домінуючу роль відіграє усвідомлення особистістю смислу суспільного значення власної професійної діяльності, який ця діяльність має для неї, тому, що від цього залежить ціннісне ставлення особистості до діяльності, її ефективність та результативність [4].

Висновки. З огляду на вище зазначене вважаємо, що для професійної підготовки психологів-консультантів необхідно створювати принципово нові технології освіти, де психологічні техніки дозволятимуть майбутньому

консультанту розкрити власні та сформувати значущі особистісні й професійні здібності, уміння та навички, сприятимуть самопізнанню, самовизначенню та самоідентифікації з обраною професійною спеціалізацією, а також забезпечать майбутньому фахівцю можливість отримання теоретико-практичного досвіду в розумінні своєрідності кожної особистості, через призму розуміння себе й усвідомлення власних реалій.

Переконані, що на сьогодні необхідна не абстрактна, відірвана від життя і затеоретизована психологічна освіта, а освітня технологія, яка б спрямовувала особистість до професійного самоздійснення, забезпечуючи цілісність розвитку особистості, системності мислення студентів та заохочувала майбутніх психологів-консультантів до професійного зростання та самоствердження.

Л і т е р а т у р а

1. Абрамова Г.С. Практическая психология: учеб. [для студ. высш.учеб.завед.] / Г.С.Абрамова. – Москва: Академический проект; Трикста, 2005.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.2: особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – Київ: Либідь, 2003.
3. Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию: учебн. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.Н.Карандашев. – 4-е изд., переаб. и доп. – Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2008.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М.Проколієнко; Упор. В.В.Андрієвська, Г.О.Балл, О.Т.Губко, О.В.Проскура. – Київ: Рад.шк., 1989.
5. Мастерство психологического консультирования / Под ред. А.А.Бадхена, А.М.Родиной. – Санкт-Петербург: Речь, 2007.
6. Психологическое консультирование: Справочник практического психолога / Сост. С.Л.Соловьева. – Москва: АСТ: Полиграфиздат; Санкт-Петербург: Сова, 2010.
7. Роджерс К. Консультирование и психотерапия: новейшие подходы в области практической работы: Пер. с англ. – Москва: Психотерапия, 2006.
8. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия. Пер. с англ. – Москва: «Рефл-бук», Київ: «Ваклер» 1997.
9. Савчин М.В., Гавриш З.С. Вступ до спеціальності: Психолог, практичний психолог: Нав. посіб. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (основные положения, исследования и применение). – Санкт-Петербург: Питер Пресс, 1997.
11. Шнейдер Л.Б., Вольнова Г.В., Зыкова М.Н. Психологическое консультирование. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Серия "Серебряная сова". – Москва: Ижица, 2002.
12. Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І. Діалогічно-орієнтовний підхід у системі підготовки практичних психологів // Вісник ТЕІПО, № 2. – Тернопіль: 1996.

V. Voloshyna. Personality-oriented technology of future psychologists and consultants' training.

This article deals with the theoretical analysis of aspects of personality-oriented technology of future psychologists and consultants' training. The importance of necessity of studying course formation for psychologists-consultants is provided considering all provisions of personality-orientated technology.

Key words: *personality-oriented technology, training, professional self-affirmation, psychological technology.*

УДК 159.924.7 : 159.98

А. Е. Демерс

ПСИХОЛОГІЯ ОПОРУ В ГУМАНІСТИЧНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМУ ПІДХОДІ ТА ПІДХОДІ СІМЕЙНИХ СИСТЕМ

У статті репрезентований теоретичний аналіз теорії опору в гуманістично-експериментальному підході та підході сімейних систем, виділені згідно параметрів прийоми роботи з ним у рамках двох терапевтичних напрямків.

Ключові слова: *гуманістично-експериментальний підхід, клієнто-центрована терапія, гештальт терапія, підхід сімейних систем, структурні підходи, стратегічні підходи, прагматичний підхід Андерсона і Стюарта.*

Постановка проблеми. Психологія опору є складним, різноманітним психічним утворенням, притаманний всім видам людської діяльності, але залишається недостатньо дослідженим [1; 2]. У зв'язку з цим правомірним є вивчення психології опору в психотерапевтичних напрямках, зокрема, в гуманістично-експериментальному підході та підході сімейних систем. Водночас її вивчення важливе для психотерапевтичної практики, в якій проблема опору клієнта набула суттєвого значення, оскільки забезпечує здатність до вироблення раціональної стратегії вирішення цієї проблеми та бачення різних варіантів її розв'язання. Саме тому, одним із важливих наукових завдань можна вважати подальше вивчення проблеми опору в теоріях конструктивізму та реактивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїй роботі ми виходимо з положення, що опір є психічним утворенням, що виявляється у супротиві виконанню розпоряджень, вказівок, впливів тощо, зокрема, під час психотерапевтичного впливу. З огляду на вищезазначене, існують різні терапевтичні підходи при роботі з опором: психоаналітичний, когнітивно-поведінковий, гуманістично-експериментальний та підхід сімейних систем. У рамках нашого дослідження ми розглянемо два підходи: гуманістично-експериментальний та сімейних систем.

Гуманістично-експериментальний підхід по роботі з опором включає клієнто-центровану терапію, гештальт терапію та декілька інших. Ці види

терапії мають багато спільних рис. По-перше, всі вони стверджують, що люди намагаються розкрити свій потенціал для покращення життя, хоча вони іноді діють деструктивно. По-друге, усі теорії розглядають «цілісну людину», що включає її тіло, почуття та інтелект. Деякі терапії додають трансперсональні духовні виміри, згідно яких стверджується, що люди прагнуть цілісності і інтеграції я. По-третє, усі вони наголошують на зміні та розвитку. Люди досить допитливі і у них розвинута потреба набувати різнобічний досвід. Гуманістично-експериментальні терапевти вважають, що люди будуть природно зростати тоді, коли не будуть обмежувати себе та свій потенціал. По-четверте, гуманістично-експериментальний підхід наголошує на прийнятті клієнтів та їх поглядів на життя.

Як свідчить аналіз останніх досліджень, існують два головні гуманістично-експериментальні напрямки: *клієнто-центрована терапія* К. Роджерса [3] і *гештальт терапія*, яка започаткована у роботах П. Гудмана, Дж. Кепнера, Ф. Перлза, І. Полстера, М. Полстера, Р. Хефферлайна та інших [10; 13; 14]. Розуміння опору за К. Роджерсом визначено в книзі «Клієнто-центрована терапія». Дослідник розглядає опір як відповідь людини на загрозу. Сутність поглядів К. Роджерса на опір полягає в тому, що людина сприймає досвід як такий, що суперечить і загрожує її самоорганізації. Відповіддю на цей вплив є опір. За таких умов досвід ігнорується або блокується для свідомого розуміння. Згодом опір має місце внаслідок усвідомленої загрози цілісності я.

П. Гудман, Ф. Перлз і Р. Хефферлайн є представниками ранньої гештальт терапії в межах психології опору. Ці автори розглядають опір як конфлікт особистості, який відбувається поза усвідомленням і уникненням, що обмежує особисті контакти з я: «Опір є конфліктом між однією частиною особистості і іншою. Одна її частина усвідомлює, тобто та частина, яка встановлює завдання і намагається їх виконати. Інша частина чинить опір, що в меншій мірі чи взагалі не усвідомлюється» [13, 44-45]. Ця концепція збігається з поглядами К. Роджерса, але наголошує на важливості конфлікту протилежних частин я. Далі ці ідеї були розроблені Л. Грінбергом, Р. Елліотом, Д. Іглом, І. Полстером, М. Полстером, Л. Райс, М. Холіменом.

У подальших дослідженнях гештальт терапії І. Полстер і М. Полстер визначили, що «те, що приймають за опір є не тільки німим бар'єром, який має бути усунутий, але й креативною силою, яка керує складним світом» [14, 52]. Ці автори бачать опір як інтрапсихічний конфлікт серед різних аспектів я. І. Полстер і М. Полстер також вивчали опір контактам [14]. Вчені використовують концепцію порушення контактів для того, щоб описати як опір проявляється в особистості. Вони зазначили, що люди керують своєю енергією таким чином, щоб налагоджувати контакти з оточенням або чинити їм опір. Здорове функціонування залежить від здатності гармонійно взаємодіяти зі світом для отримання усього необхідного для розвитку і

добробуту. Дослідники вивчають виявлення опору контактам, які складаються з шляхів, якими людина може зменшити свою взаємодію з оточенням.

Дж. Зінкер, Дж. Кернер пропонують іншу модель гештальт терапії для розуміння опору контактам. Ці вчені працюють у рамках гештальт циклу чи циклу досвіду, який є описанням стадій гештальт структур, їх формування та отримання переваг. Наприклад, досвід фізичного сприймання: судомата та приписування їй значення («Мені тривожно»), мобілізація дій, сама дія і контакт (отримання досвіду у ситуації) [10; 18]. Дослідники зазначають, що опір проявляється при нерівномірному переході по гештальт циклу.

Д. Інгл і М. Холімен стверджують, що опір усвідомленню є захисною функцією я. Вона утримує клієнта від тривоги, пов'язаної зі зміною. Згідно з цими дослідниками, опір виявляє себе у стані амбівалентності, відображаючи внутрішній конфлікт, про який клієнт можливо не знає. Згідно цих авторів, опір відображає боротьбу клієнта між стабільністю та зміною.

Дж. Кепнер пропонує узагальнення різних гуманістично-експериментальних поглядів на опір. По-перше, він зазначає, що опір не є механізмом я, але є самим я, вираженим у дії [10]. Ця ідея походить від гуманістичного погляду на цілісність. Спроби «прорватися» через опір є атакою на я. По-друге, виявлення опору я діє поза усвідомленням і «не є виявленням вибору» [10, 66]. По-третє, Дж. Кепнер, Ф. Перлз, І. Полстер і М. Полстер висловили думку, що опір є енергією чи силою, яка шукає усвідомлення, хоча неуспішно, що створює конфлікт всередині особи. По-четверте, опір не дозволяє людям взаємодіяти з оточенням таким чином, щоб їх власні потреби задовольнялися.

Далі розглянемо *підхід сімейних систем*, представниками якого є М. Ніколс і Р. Шварц. Дослідники виявили, що спочатку сімейні психотерапевти трактували опір як гомеостаз чи силу, яка чинить супротив у сімейній системі. Вони підсумували, що людські системи неохоче змінюються, бо це ризиковано. Вчені визначають, що сім'ї мають чинити опір до тих пір, поки вони не впевняться, що терапевту можна довіряти і зміна є безпечною. У контексті цього дослідження був змінений погляд на опір як впертість, що витікає з гомеостазу, на розуміння опору як самозахисну функцію.

Стисло проаналізуємо три унікальні підходи у сімейній терапії: структурний, системний та інтегративний підхід К. Андерсона і С. Стюарта. Існує суттєва різниця як ці терапевтичні підходи розглядають опір: терапевти намагаються уникнути, подолати або використати опір для того, щоб здійснити зміни. Це в свою чергу залежить від їх теоретичних уподобань.

Структурний підхід у сімейній терапії [5; 11; 12] головним чином зосереджений на сімейній структурі, яка включає підсистеми, взаємозв'язки,

обмеження, а також стосунки сім'ї з ширшим колом людей, у якому вони функціонують. Симптоми конкретних членів сім'ї розглядаються як невдача сім'ї пристосуватися до нових вимог її членів. Структурні підходи наголошують на механізмах гомеостазу, якими сім'я намагається утримати її функціонування як системи, навіть якщо це виявляється невдалим пристосуванням. Цей гомеостаз базується на тому як сім'я розуміє правила, які визначають взаємозв'язок її членів між собою. Ці правила закріплюються і сім'я намагається їх підтримувати. Вони мають бути змінені для того, щоб вирішити психопатологію у членів сім'ї. Структурний підхід стверджує, що особистісні симптоми мають бути досліджені у контексті сімейних патернів взаємодії. Зміна у сімейній структурі має відбутися для того, щоб особистісні симптоми змінилися.

Структурні підходи використовують різні техніки, які націлені на зміну структури сім'ї. Вони включають, але не обмежують надання іншого значення поведінці, яка буде по-іншому розглядатися у сім'ї. Наприклад, терапевт може приймати бік одного з членів родини для того, щоб змінити стосунки у середині системи, формуючи компетентність у родині і наголошуючи на позитивних змінах у середині сімейної системи.

Стратегічні сімейні терапевти [6; 9] розглядають опір як центральний феномен по роботі з сім'ями. Вони більше наголошують на симптомах у порівнянні з структурними сімейними терапевтами і бачать їх як виявлення того факту, що людина застрягла на ситуації і не може з неї вийти. Подібно до тих, хто дотримується структурного підходу, стратегічні терапевти припускають, що сім'ї використовують повторювані способи взаємодії у родині, які визначають безумовні правила її функціонування. У дисфункціональних сім'ях ці правила не змінилися для пристосування до мінливих обставин чи до змінених потреб кожного члена сім'ї. У зв'язку з цим, дисфункціональні родини реагують на ті потреби повторенням або посиленням сімейних механізмів, що ніяк не допомагає вирішенню проблем. Стратегічні терапевти вважають, що дії членів родини змінюються під впливом сприймання та почуттів. Деякі з основних психотехнік наведені нижче:

1. Переосмислення, в якому подається різне тлумачення сімейної ситуації і поведінки. Його результатом є зміни, які зменшують опір. Наприклад, відстороненість одного з членів родини може бути осмислена як спроба захистити сім'ю від впливу інших людей. Легше працювати з цією особистістю, коли її поведінка переосмислена.

2. Терапевт дає установку родині поводитися іншим чином. Прямі настанови є корисними для членів сім'ї, які схильні їх виконувати. Однак, парадоксальні директиви більш ефективні для тих, хто чинить опір.

3. Парадоксальне втручання – робота над виникненням змін за допомогою їх пригнічення [15; 16; 17]. Одна з найбільш розповсюджених

технік включає різні форми «приписування симптомів». Таке втручання може викликати реактивність: клієнт чи сім'я виконують протилежне директивам. Це в свою чергу викликає зміни. Таке втручання використовуються для того, щоб допомогти людині чи родині відмовитися від дисфункціональної поведінки.

К. Андерсон і С. Стюарт представляють інтегративний погляд на опір у сімейній терапії. Автори визнають різноманітність поглядів у своєму підході. Вони стверджують, що опір виникає у терапевтичній взаємодії трьох компонентів: терапевта, сім'ї та системи охорони здоров'я. Дослідники вважають, що незважаючи на те, що всі три складові взаємопов'язані, кожна з них впливає на опір окремо. Виходячи з цього К. Андерсон і С. Стюарт стверджують, що риси, які кожен з подружжя вносить у стосунки стають звичними. Такі патерни передбачувані і безпечні. Опір зміні може виникати через неперевірені переконання про сімейні патерни та їх стереотипність.

К. Андерсон і С. Стюарт також наголошують, що головне джерело сімейного опору походить від *тривоги щодо змін і прагнення стабільності*. Зміна пов'язана з тривогою, тому що вона загрожує відомому та безпечному. Крім того члени сім'ї будуть чинити опір змінам патернів поведінки, які є головними для переживання власної ідентичності і можуть відповідати на ці спроби опором, коли зміни сприймаються як загроза свободі сім'ї.

Аналіз та узагальнення досліджень з опору як психічного утворення свідчить про те, що він проявляється у психотерапевтичній практиці.

Формування цілей статті (постановка завдання) полягає у розкритті та теоретичному обґрунтуванні виникнення опору в гуманістично-експериментальному підході та підході сімейних систем, які відображають яким змінам чиниться опір, як опір проявляється у поведінці, чому він виникає, які особливості психотерапевтичної роботи мають бути застосовані за кожним психотерапевтичним напрямком.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнимо ці терапевтичні підходи: гуманістично-експериментальний та сімейних систем шляхом їх порівняння за чотирма параметрами, визначеними у постановці завдання нашої статті.

Гуманістично-експериментальний підхід

Опір у гуманістично-експериментальній терапії це відповідь на тривогу або загрозу. Цей підхід відрізняється від інших трактуванням природи загрози. Опір відбувається у зв'язку з усвідомленням, яке не узгоджується з особистим поглядом. Ця ідея відноситься як до клієнто-центрованої, так і до гештальт терапії.

І. Яким змінам чиниться опір?

1. Усвідомленню протилежного досвіду чи такого, який відрізняється від теперішньої самоорганізації.
2. Контакт з я.

3. Контакт з оточенням і досвіду в ньому.

II. Яка поведінка визначає наявність опору?

1. Відмова чи викривлення досвіду, який несумісний із власним я.
2. Дії, що визначають амбівалентність як внутрішній конфлікт я.
3. Опір прямим контактам з оточуючими людьми.
4. Застрявання на певній стадії гештальт терапевтичного циклу.

III. Чому відбувається опір?

1. Осмислення, яке не узгоджується з особистими поглядами на самоорганізацію, є загрозовим і воно не допускається до усвідомлення.

2. Амбівалентність чи внутрішній конфлікт, в якому частина я, що хоче змінитися конфліктує з тією частиною я, яка чинить цьому опір, при чому особистість не усвідомлює протиріччя я.

IV. Як у гуманістично-експериментальному підході працюють з опором?

1. Терапевт приймає особистість клієнта, що дозволяє йому легше усвідомлювати суперечливі аспекти я.

2. Клієнт усвідомлює прийняття терапевтом його суперечливих аспектів я.

3. Експерименти, наприклад, діалог на двох стільцях допомагають клієнту більше усвідомлювати та інтегрувати неусвідомлені аспекти я, що підсилюють опір.

Підхід сімейних систем

С.Глейддінг описав декілька виявів опору у сімейній терапії, включаючи спроби членів сім'ї контролювати сесії, пропуски сесій, небажання говорити з терапевтом, відмову членів родини спілкуватися один з одним, ворожість, раціоналізація, наполягання на тому, що один з членів родини є проблемою, сумнів щодо компетентності терапевта, невиконання домашніх завдань [8]. Крім того, повторювані, стереотипні і дисфункціональні патерни взаємодії у сім'ї є головними індикаторами опору.

I. Яким змінам чиниться опір?

1. Змінам у структурі та у правилах взаємодії сім'ї.
2. Змінам симптомів у одного з членів сім'ї.

II. Яка поведінка визначає наявність опору?

1. Незгода.
2. Ворожість.
3. Спроби контролювати сесії.
4. Повторювані хибні патерни сімейної взаємодії.

III. Чому відбувається опір?

1. Підтримання статус кво.
2. Побоювання змін.

IV. Як підхід сімейних систем працює з опором?

1. Опір як перешкода, яку треба уникнути.

2. Терапевт входить у сімейну систему і змінює опір.
3. Осмислення та зміна поведінки.
4. Застосування парадоксального втручання.

Висновки. Згідно з К. Роджерсом, зміна відбувається тому, що терапевт приймає і цінує ті аспекти, які клієнт знаходить загрозовими і які не бажає усвідомлювати. Клієнт може сприйняти установки терапевта і спокійно підійти до загрозового усвідомлення я. Гештальт терапія також наголошує на прийнятті терапевтом загрозових аспектів досвіду клієнта, але використовує експерименти для того, щоб допомогти клієнтам інтегрувати ці аспекти в я-концепцію. Згідно з Д. Інглум і М. Холімен, ціллю цих експериментів є підвищення усвідомлення, вирішення протиріч. Цьому сприяють наступні види експериментів: два стільця і пустий стілець, які описані Л. Грінбергом.

У більшості випадків структурні сімейні терапевти бачать опір як перешкоду, яку терапевту треба уникнути чи подолати, щоб відбулася зміна. Роль терапевта полягає в тому, щоб ввійти у сімейну систему та впливати на неї різними шляхами для здійснення зміни. Підхід С. Мінучіна полягає у тому, щоб приєднатися до сім'ї та адаптувати її. Виконання цього надає сімейному терапевту важелі для використання технік конфронтації для реорганізації сім'ї. Відомий сімейний терапевт Л. Хоффман наголошує, що опір – це позитивна сила, яка створює ситуацію для зміни подібно парадоксальному втручання. Стратегічні терапевти також використовують переосмислення для зміни усвідомлення у сімейному контексті.

К. Андерсон і С. Стюарт виробили нові стратегії на основі інших підходів, включивши інновації по роботі з опором у сімейну терапію. Ці автори дослідили психологію опору наступним чином: на якій стадії і в чому проявляється опір протягом усієї сімейної терапії.

Виокремлені особливості не вичерпують усієї різноманітності й багатогранності роботи з опором. У статті були розглянуті два підходи: гуманістично-експериментальний і сімейних систем за чотирма параметрами. Розкриваючи деякі аспекти опору як психічного утворення, виникає можливість створення і застосування нових ефективних технік психотерапевтичного впливу. Вивчення психології опору в теоріях конструктивізму та реактивності є перспективним напрямком в подальших наших дослідженнях.

Література

1. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика. – Изд. 4-е, испр. и доп. – Київ: «Освіта України», 2007.
2. Зелінська Т.М. Психологія консультування амбівалентних особистостей: Навч. посібник. – Київ: «Каравела», 2011.

3. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. англ. / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – Москва: Издательская группа «Прогресс», 1998.
4. Anderson C., Stewart S. Mastering resistance: A practical guide to family therapy. – New York: Guilford Press, 1983.
5. Aponte H.J., Van Deusen J.M. Structural family therapy. In A.S. Gurman and D.P. Kniskern (Eds.). Handbook of family therapy. – New York: Brunner / Mazel, 1981.
6. Bateson G., Jackson D.D., Haley J., Weakland J. Toward a theory of schizophrenia // Behavioral Sciences. – 1956. – № 1.
7. Engle D., Holiman M. A gestalt-experimental perspective on resistance // Journal of Clinical Psychology / In Session: Psychotherapy in Practice. – 2002. – № 58.
8. Gladding S.T. Family therapy: History, theory, and practice. – Upper saddle River. – NJ: Merrill Prentice Hall, 1995.
9. Haley J. Problem solving therapy. – San Francisco: Jossey-Bass, 1976.
10. Kepner J. I. Body process: A gestalt approach to working with the body in psychotherapy. – New York: Gardner Press, 1987.
11. Minuchin S. Families and family therapy. – Cambridge: Harvard University Press, 1974.
12. Minuchin S., Fishman H.C. Family therapy techniques. – Cambridge: Harvard University Press, 1981.
13. Perls F., Hefferline R., Goodman P. Gestalt therapy. – New York: Julian Press, 1951.
14. Polster E., Polster M. Gestalt therapy integrated. – New York: Brunner / Mazel, 1973.
15. Rohrbaugh M., Tennen H., Press S., White L. Compliance, defiance, and therapeutic paradox: Guidelines for strategic use of paradoxical interventions // American Journal of Orthopsychiatry. – 1981. – № 51.
16. Shoham V., Trost S.E., Rohrbaugh M. From state to trait and back again: Reactance theory goes clinical. In R.W.Wright, J.Greenberg, S.S.Brehm (Eds.). Motivational analyses of social behavior: Building on Jack Brehm's contributions to psychology. – Mahwah: Erlbaum, 2004.
17. Tennen H., Rohrbaugh M., Press S., White L. Reactance theory and therapeutic paradox: A compliance-defiance model // Psychotherapy: Theory, research, and practice. – 1981. – № 18.
18. Zinker J. The creative process in gestalt therapy. – New York: Random House, 1977.

A. Demers. Psychology of resistance in humanistic-experimental approach and family systems approach. The article presents the theoretical analysis of resistance theory in humanistic-experimental approach and family systems approach. These two approaches are defined in accordance with the parameters of applying them within therapeutic approaches.

Key words: humanistic-experimental approach, client-centered therapy, gestalt therapy, family systems approach, structural approaches, strategic approaches, Anderson and Stewart's pragmatic approach.

УДК 378.091.12:159.923.2 – 051

В. В. Дерев'янку

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

У статті проаналізовано теоретичні аспекти проблеми становлення професійної ідентичності майбутнього психолога-консультанта. Розглядаються основні підходи до визначення поняття «ідентичність». Аргументується необхідність формування професійної ідентичності майбутніх психологів – консультантів під час їхнього навчання у вищому навчальному педагогічному закладі.

***Ключові слова:** професійна ідентичність, психолог-консультант, особистісна ідентичність, ідентифікаційна-дифузність.*

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни українського суспільства та європейські стандарти фахової підготовки майбутніх психологів висувають підвищені вимоги до професійних та особистісних якостей сучасних психологів-консультантів. Тому, одним з актуальних питань сьогодення є проблема формування професійної ідентичності майбутнього психолога-консультанта під час його навчання у вищому навчальному педагогічному закладі.

Метою статті є теоретичний аналіз міри розробленості у зарубіжній та вітчизняній психологічній науці проблеми становлення професійної ідентичності майбутніх психологів-консультантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування професійної ідентичності як умова набуття професійної компетентності майбутнім психологом - консультантом є надзвичайно актуальною, оскільки її сформованість забезпечує професійну придатність фахівця, можливість особистісного та професійного зростання, а також, в подальшому виступає основою ефективності професійної діяльності й конкурентоспроможності психолога-консультанта.

У психологічному словнику за редакцією О.П. Сергієнка поняття «ідентичність» розглядається як психосоціальна тотожність і пояснюється через розуміння узгодженості між внутрішніми психічними якостями особистості та її соціальними ролями, діяльністю й поведінкою [4].

На думку М. Марусинець, особистісна ідентичність включає ставлення до свого минулого, теперішнього і майбутнього та виступає інтегративним компонентом між спадковістю, життєдіяльністю, цілями, мотивами, установками, ціннісними орієнтаціями та самосвідомістю особистості [10].

Таким чином ідентичність – це внутрішня система соціальних регуляторів завдяки якій особистість вибудовує власні взаємозв'язки з оточуючою дійсністю, співвідносить себе з певною соціальною і

професійною групою, формує власну систему особистісних цінностей, ідеалів, норм, вимог, ставлень до світу й до самої себе тощо [2].

Питання професійної ідентичності висвітлюється у наукових доробках таких вчених як Г.С. Костюк, Л.С. Рубінштейн, Г.М. Андреева, Т.М. Буякас, Л.В. Долинська, П.В. Лушин, Л.В. Ткачук та інших [4; 5; 11].

Більшість вчених, досліджуючи проблему професійної ідентичності, переконані, що це психологічне почуття є найважливішим у процесі формування майбутнього професіонала. При цьому ряд дослідників вважали, що професійна ідентичність характерна лише для тих особистості, для кого професійна діяльність є головним засобом самоствердження та самореалізації і передбачає розуміння особистістю власної професії, прийняття себе в професії та уміння якісно і з користю для інших виконувати свої професійні функції та обов'язки [1; 9; 11; 12].

Поряд з цим проблема професійної ідентичності розглядалася з позиції функціонального та екзистенційного споріднення людини й професії, свідомого процесу ототожнення суб'єктом самого себе з іншим суб'єктом, або групою, що може передбачати повне злиття власного «Я» з образом іншої особи, або доповнення власної особистості певними якостями, притаманними іншому [8].

Основною функцією професійної ідентичності, з точки зору О.П. Єрмолаєвої є забезпечення «психологічного благополуччя, що дає відчуття стабільності оточуючої дійсності та впевненості у власних силах, а також прийняття індивідом професійних ціннісних позицій, санкціонованих в даному професійному просторі» [1, 51].

Як стійке узгодження індивідуальних ознак особистості з умовами й змістом фахової діяльності професійну ідентичність розглядала О. Кір'янова. На її думку наявність професійної ідентичності у фахівця забезпечує досягнення ним рівня професіоналізму та зумовлює його подальше професійне зростання [9]

У останніх наукових дослідженнях Л.Б. Шнейдер доведена думка про те, що формування професійної ідентичності особистості пов'язане з її професійним самовизначенням, зокрема, самовизначення забезпечує становлення професійної ідентичності. Вчена зазначає, що самовизначення особистості є "пошуком сенсу", який є початком формування професійної ідентичності та усвідомленим управлінням цього розуміння в подальшому.

Таким чином, Л.Б. Шнейдер розглядала професійну ідентичність як психологічну категорію в усвідомленні особистістю власного ставлення до професії та у формуванні й розвитку професійної компетентності [6].

У працях вітчизняних дослідників (Л.В. Долинської, П.В. Лушина, Л.В. Ткачука) професійна ідентичність пояснюється як динамічне й системне явище із ціннісно-професійним значенням. На їх погляд, визначити рівень сформованості професійної ідентичності особистості можливо за

умови врахування професійної самооцінки, самовизначення, рівня домагань і рівня розвитку інтелектуальних здібностей особистості та задоволення власною особистістю в цілому [4; 5].

Разом з цим, спільною думкою для вчених є та, що професіоналізм майбутнього практичного психолога потребує цілеспрямованого формування професійної ідентичності як психологічного феномену, який інтегрує професійні знання, розуміння професійних дій та усвідомлення власної приналежності до певної професійної діяльності та групи фахівців [5; 11].

На переконання Г. Ложкіна професійна ідентичність психолога є провідним критерієм фаховості майбутнього спеціаліста-професіонала, який здатен перетворювати власний психологічний потенціал у ефективність професійної діяльності [11].

Т. Рум'янцева до професійної ідентичності психологів відносить самостійну побудову свого професійного шляху, готовність до поведінкових дій у невизначених професійних ситуаціях, самоорганізацію, професійне самовизначення, адекватний образ «Я», в якому зібрані професійно значущі якості особистості [4].

Г.В. Гарбузова, професійну ідентичність студентів визначає як новоутворення юнацького періоду особистісного розвитку. Вчена запропонувала формулу професійної ідентичності, в яку вміщені наступні компоненти: Образ професії, Я-образ(Я-концепція), професійний образ-Я, професійна ідентичність, впевненість особистості у правильності вибору майбутньої професії [12].

Щодо формування професійної ідентичності особистості, то на думку Г.В. Гарбузової, існують лише зовнішні та внутрішні детермінанти. Так до зовнішніх вчена відносить учбову та позаучбову діяльність майбутнього фахівця, а до внутрішніх - характер, здібності, вік, стать, темперамент, емоції, досвід, пам'ять, вміння, звички, стиль діяльності, світогляд, інтереси та переконання особистості [12].

Таким чином, професійна ідентичність – це складне психологічне утворення, у якому виділяють три компоненти: когнітивний (знання про особливості своєї групи і усвідомлення власної приналежності до неї), ціннісний (оцінка своєї групи і відношення до членства в ній) і емоційний (прийняття або заперечення приналежності до цієї групи) [1].

Оскільки одним з провідних компонентів професійної діяльності майбутнього психолога-консультанта є його креативність, то не варто залишати поза увагою і розвиток його творчих здібностей. Під творчими здібностями психологів-консультантів науковці розуміють схильність до самостійного бачення і формулювання проблеми, здатності її бачити в цілому, вмінні висувати гіпотезу, і знайти спосіб її розв'язання, віднайдення нових шляхів та варіантів вирішення проблем особистості, здатність створити нові, оригінальні та виразні образи і ситуації. Вчені зазначають, що

творчість може проявлятися у готовності до розумного ризику, внутрішній готовності долати перешкоди, а також, у вмінні викликати бажання і спроможність знаходити творчі варіанти виходу із складних особистісних ситуацій, які потребують психологічної корекції [8; 9; 10].

Наступною складовою професійної ідентичності майбутнього психолога - консультанта виступає його готовність до діалогічності в моделюванні системного впливу на особистість клієнта, що має ґрунтуватись на духовно-моральних орієнтирах. Під час навчання, важливим є навчити майбутнього психолога - консультанта «входженню в діалог», що є результатом морального вибору і передбачає нову додаткову «проекцію» образу клієнта [3].

Таким чином, джерелом формування професійної ідентичності особистості майбутнього психолога-консультанта можна назвати професійну освіту, яка створює умови для навчання особистості з орієнтацією на професійну діяльність. А процес формування ідентичності є активною діяльністю пізнавальної системи особистості, яка забезпечує можливість оцінювання себе з точки зору іншого, порівняння інших з собою, оцінювання їх суджень про себе, сприйняття себе у порівнянні з оточуючими тощо. За таких умов відчуття становлення професійної ідентичності перетворюється у факт свідомості особистості майбутнього фахівця, створюючи базис внутрішньої єдності особистості, а саме єдність бажаного і реального професійного «Я- образу» [3; 4; 5;].

Слід відмітити, що формування професійної ідентичності через професійну підготовку має свої особливості, які полягають не лише у засвоєнні теоретичних знань, а й у формуванні професійно важливих якостей майбутнього психолога-консультанта. Тому, на думку вчених, варто приділяти увагу особистісній підготовці майбутніх психологів-консультантів, зокрема формувати вміння бачити в людині, яка потребує психологічної допомоги, рівного собі, а не спосіб прояву власних амбіцій чи суб'єкта для експериментування. Тому, під особистісною готовністю слід розуміти особистісну орієнтованість майбутнього психолога, вміння йти не від себе, а від клієнта та його проблем [12].

Отже, в процесі підготовки майбутнього психолога-консультанта до професійного надання психологічної допомоги людям необхідно, перш за все, розв'язати особистісні проблеми, з метою уникнення упередженої оцінки особистості клієнта та його проблеми. За час оволодіння фаховими знаннями бажано сформувати у студента-психолога нове ставлення до себе та інших, новий тип мислення, нове бачення проблем, нефіксоване на стандартах та соціальних нормах. Тобто такі професійні якості як емпатійність, доброзичливість, конгруентність і, головне, особистісну спрямованість на допомогу тим, хто її потребує [6].

Таким чином, можемо констатувати, що становлення професійної ідентичності майбутнього психолога-консультанта є складним структурним утворенням, яке формується на основі професійного самовизначення особистості.

З метою створення сприятливих умов для розвитку професійної ідентичності майбутнього психолога-консультанта варто розглянути можливість внесення змін у процес фахової підготовки майбутніх психологів.

На нашу думку, такі зміни може забезпечити нова модель професійного навчання з використанням інноваційних технологій. Метою такого навчання має стати підготовка у вищому педагогічному навчальному закладі конкурентоспроможних фахових психологів-консультантів, особистісні та професійні якості яких відповідатимуть сучасним вимогам та європейським стандартам кваліфікованості спеціалістів.

Висновки. Результати теоретичного аналізу проблеми становлення професійної ідентичності особистості дозволяють стверджувати те, що це питання є недостатньо розкритим щодо специфіки становлення професійної ідентичності майбутнього психолога-консультанта, зокрема, визначення чинників її становлення та обґрунтування сприятливих умов професійної підготовки, які б стимулювали формування ідентичності майбутнього психолога у відповідності з особливостями його спеціалізації.

Тому перспективи наших подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні та узагальненні психолого-педагогічних умов формування професійної ідентичності майбутніх психологів-консультантів під час їхнього оволодіння фаховими знаннями у вищому навчальному педагогічному закладі. А також у розробці та впровадженні тренінгової програми з розвитку когнітивного, ціннісного та емоційного компонентів професійної ідентичності майбутнього психолога-консультанта, що в подальшому, на нашу думку, забезпечить його професійне зростання.

Л і т е р а т у р а

1. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность // Психологический журнал. – 2001. – № 4.
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – Москва: Мысль, 1996.
3. Тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції “Методологія та технології в системі вищої школи” – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова МОН України, Поліграф Центр, 2007.
4. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – № 26(50). – Част. II.
5. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – №28(52).

6. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность / Учеб.пособ. – Москва – Воронеж: “Модек” 2004.
- 7.Мей Р. Искусство психологического консультирования. – Москва: Независимая фирма “Класс”, 1994.
- 8.Иванова Н.Л., Конева Е.В. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство // Мир психологии. – 2004. – № 2.
9. Иванова Н.Л. Профессиональная идентичность в социально – психологических исследования // Вопросы психологии. – 2008. – № 1.
10. Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості / М. Марусинець // Соціальна психологія: Український науковий журнал. – 2005. – № 3.
- 11.Ложкін Г., Волянук Н. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб’єкта / Г. Ложкін, Н. Волянук // Соціальна психологія. – 2008. – № 3.
12. Гарбузова Г.В. Эмпирические критерии формирования профессиональной идентичности студентов // [www.bali. Ostu.ru/umc/arhiv/2007/1/Garbuzova.doc](http://www.bali.Ostu.ru/umc/arhiv/2007/1/Garbuzova.doc)

V. Derevianko. Theoretical aspects of formation of future psychologist – consultant’s professional identity.

The article deals with the theoretical aspects and problems of the professional identity formation of the psychologist-consultant. The basic approaches concerning the definition of the concept «identity» are considered. The necessity of forming of professional identity of future psychologists – consultants during their studies in higher educational pedagogical setting is explained and examined.

Key words: professional identity, psychologist-consultant, personal identity, ID-dyfusnist.

УДК 373.211.24

Я. О. Карпенко

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОЇ ПОЗИЦІЇ ПЕДАГОГІВ**

У статті розглядаються психологічні особливості професійно-особистісної позиції в педагогічній діяльності, проаналізовані основні її професійні компоненти.

Ключові слова: професійно-особистісна позиція, професійна майстерність, професійна компетентність, професійна спрямованість.

Постановка проблеми. Сучасна вітчизняна освіта потребує підготовлених учителів, здатних на високому професійному рівні виконувати своє призначення. Адже вчительська професія пред’являє сьогодні підвищені вимоги до особистісних і професійних якостей своїх працівників. Педагогічна реальність та дослідження науковців свідчать, що в новій гуманістично-орієнтованій освітній парадигмі особливого значення набуває внутрішній зміст особистості педагога, його індивідуальність

перетворюється в найважливішу цінність і значимий компонент освіти. Суспільству сьогодні потрібен вчитель, який відрізняється цілісним гуманістичним світоглядом, високим професіоналізмом, професійною та особистісною культурою, який комплексно реалізує у професії свій творчий потенціал та свій спосіб життєдіяльності на основі інтеграції загальнолюдських і професійно значущих цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Все це актуалізує необхідність оволодіння фахівцем високою професійно-педагогічною майстерністю, професійною спрямованістю, свідченням якої, на думку багатьох вчених, є наявність у вчителя сформованої професійно-особистісної позиції. Перш ніж розглянути явище професійно-особистісної позиції в руслі педагогічної діяльності вчителя, необхідно зазначити, що вчені розуміють, під поняттям “позиція”. Позиція особистості педагога визначає вектор його професійної діяльності, відображає специфіку індивідуальної свідомості, сукупності значущих цінностей і міжособистісних відносин. Як стверджує В.О. Сластьонін, вона інтегрує в собі професійно-педагогічну спрямованість, компетентність, майстерність та педагогічну культуру вчителя [15, 32]. Сучасний педагог, який орієнтований на реалізацію особистісного підходу, повинен підніматися до рівня його осмислення і внутрішнього прийняття, а не лише володіти відповідними знаннями і технологіями. Як зазначає Б.С. Братусь, поняттю буття в гуманітарній сфері найбільш повно відповідає поняття “позиція” [3, 133].

В активний науковий обіг це поняття ввійшло порівняно недавно завдяки роботам Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, В.Н. Мясіщева, С.Л. Рубінштейна і ін. Розглядуваної проблеми торкалися у своїх роботах О.Г. Асмолов, Н.П. Анікеєва, І.Д. Бех, І.А. Колеснікова, Л.В. Кондрашова, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, В.О. Сластьонін, В.І. Слободчиков, І.С. Якиманська і ін. Існує ряд підходів до трактування терміну “позиція особистості”. Явище педагогічної позиції, як стверджує В.О. Сластьонін, відображає систему тих інтелектуальних, вольових і емоційно-оцінних ставлень до світу, педагогічної дійсності і педагогічної діяльності зокрема, які є джерелом активності педагога. Вона визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями й можливостями, які пред'являє й надає йому суспільство. А з іншого боку, діють внутрішні, особисті джерела активності - потяги, переживання, мотиви й цілі педагога, його ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали [15, 32]. Важливою у контексті нашого дослідження є думка І.Д. Беха, який вказує на унікальність педагогічної позиції, оскільки вона одночасно є і особистісною, і професійною. Вчений наголошує, що педагог у своїй дійсно педагогічній позиції ніде і ніколи не зустрічається з дитиною як “об’єктом (якщо він дійсно педагог); в особистісній позиції він завжди зустрічається з іншою людиною, а у власне професійній – з умовами її становлення і розвитку [2, 76]. Потреба реалізації особистісної спрямованості

педагогічного процесу та створення освітнього середовища, що стимулює розвиток грамотної, творчої, ініціативної особистості школяра, актуалізує проблему підготовки вчителів, здатних забезпечувати не просто трансляцію готових знань і умінь, безумовно необхідних дитині, але й розвивати в кожного учня індивідуальність, активне й творче ставлення до власного життя. З погляду на це можна стверджувати, що успішність педагогічної діяльності сучасного вчителя можна розглядати як функцію його суб'єктності, що вимагає від нього внутрішньої впорядкованості та структурованості смислів, цінностей, здатності до саморегуляції власних дій, ставить особливі вимоги до його професійної позиції і, власне, виявляється через цю позицію.

Формування цілей статті. Метою нашої статті є з'ясування на основі аналізу наукових джерел сутнісних змістових аспектів професійно-особистісної позиції та визначити її роль у розвитку професійно-педагогічної діяльності вчителя. Позиція вчителя стосовно професійної діяльності – це позиція активного суб'єкта, який самостійно приймає рішення відповідно до внутрішніх цінностей, мотивації, переконань. Виділення у професійній позиції вчителя суб'єктної складової відображає спосіб самореалізації, самоствердження і саморозвитку його як професіонала та має наступні прояви:

- суб'єктивна фіксація професійно-значущих способів діяльності, вироблення на цій основі власної системи дій;
- вироблення особистісних критеріїв і норм професійної діяльності;
- вихід за рамки нормативної діяльності, здатність авторського проектування особистісно значущого способу здійснення життєвих і професійних стратегій.

Виклад основного матеріалу. Саме завдяки суб'єктивній складовій позиції вчителя ми можемо чітко визначити поняття професійно-особистісної позиції вчителя та її основні складові. Професійно-особистісна позиція педагога – це спосіб реалізації педагогом власних особистісних і професійних цінностей в педагогічній діяльності. На нашу думку, особистісна позиція педагога проявляється у всякій зустрічі дорослого з дитиною, а також характеризується особистісними новоутвореннями. В свою чергу, на думку В.О. Сластьоніна, професійна позиція - інтегрує в собі професійну педагогічну спрямованість, компетентність та майстерність [15]. Ці стрижневі складові, ми намагатимемось розкрити далі в нашій статті. Здійснивши аналіз наукової літератури, ми погоджуємось з думкою Л.М. Шевченко, що професійна спрямованість - це складне, багатогранне утворення, яке є результатом формування системи ціннісних мотивів, які спонукають особистість до засвоєння нею професійних знань, умінь, навичок та способів їх творчого використання на практиці [16]. Професійна спрямованість складається з таких компетенцій: позитивне ставлення до

професії; професійна придатність; професійна мотивація; професійні інтереси, цінності, відносини; психологічна готовність до професійної діяльності; професійна усталеність [13, 124]. Формування професійної спрямованості відбувається в тісному взаємозв'язку з формуванням самої особистості, яке є безперервним, цілісним процесом розвитку і здійснюється в результаті її соціалізації, виховання і самовиховання.

Для формування професійно-педагогічної спрямованості необхідно реалізовувати педагогічну спрямованість навчання, що полягає в формуванні педагогічних поглядів, знань, суджень та вмінь пов'язувати їх з безпосередньо з практичною педагогічною діяльністю. Професійно-педагогічна спрямованість може формуватися двома напрямками: з одного боку, шляхом професіоналізації процесу навчання, підвищення якості викладання та застосування активних методів навчання, з другого боку – залученням до такої діяльності, яка вимагає обов'язкового застосування не лише професійних, але й педагогічних знань, умінь і навичок [7].

В результаті цього процесу відбувається не тільки професійне становлення особистості, а й її гармонійний розвиток, розширення світогляду, формування життєвих цінностей [7]. Одним із завдань консультативного психолога є – формування професійної спрямованості особистості, яке має важливе значення. Формувати професійну спрямованість, консультант може за допомогою таких вправ:

1. Закріплення в педагога позитивного ставлення до професії, інтересів, схильностей та здібностей до неї.

2. Формувати в педагога прагнення удосконалювати свою кваліфікацію після закінчення вищого навчального закладу, а також під час педагогічної діяльності.

3. Вчити педагогів задовольняти свої основні матеріальні та духовні потреби.

4. Підтримувати постійність в обраному виді професійної праці.

5. Розвивати ідеали, погляди, переконання, престиж професії у власних очах спеціаліста [6, 228].

Поняття “компетентність” (лат. *competens* – відповідний, здібний) означає коло повноважень будь-якої посадової особи чи органу; володіння знаннями, досвідом у певній галузі. Під професійною компетентністю педагога розуміють особистісні можливості учителя, які дозволяють йому самостійно і ефективно реалізувати цілі педагогічного процесу [8]. Для цього потрібно знати педагогічну теорію, уміти застосовувати її в практичній діяльності. “Компетентність” визначає рівень професіоналізму особистості, а її досягнення відбуваються через здобуття нею необхідних компетенцій, що є метою професійної підготовки фахівців. Педагогічна компетентність учителя - це єдність його теоретичної і практичної готовності до здійснення педагогічної діяльності. Професійна компетентність вчителя – це сукупність

його особистісних якостей, загальної культури та кваліфікаційних знань, умінь, методичної майстерності, гармонійна інтеграція яких в педагогічній діяльності дає оптимальний результат. На перший план висуваються внутрішні фактори вчителя: особистісні якості, тобто структура особистісних здібностей та рис характеру, його загальна культура, управлінські та організаторські можливості, а вже потім – кваліфікаційна компетентність, яка передбачає знання, уміння, навички з отриманої спеціальності.

Професійно-педагогічна компетентність вчителя є складною багаторівневою стійкою структурою його психічних рис, що формується внаслідок інтеграції досвіду, теоретичних знань, практичних умінь, значущих для вчителя особистісних якостей і має окреслені суттєві ознаки (мобільність, гнучкість і критичність мислення) [9]. На перший план висуваються внутрішні фактори вчителя: особистісні якості, тобто структура особистісних здібностей та рис характеру, його загальна культура, управлінські та організаторські можливості, а вже потім – кваліфікаційна компетентність, яка передбачає знання, уміння, навички з отриманої спеціальності. Професійна компетентність – це базова характеристика діяльності спеціаліста; вона включає як змістовий (знання), так і процесуальний (уміння) компоненти і має головні суттєві ознаки, а саме: мобільність знань, гнучкість методів професійної діяльності і критичність мислення. На основі цього запропоновано таке розуміння професійно-педагогічної компетентності.

Професійно-педагогічна компетентність вчителя є складною багаторівневою стійкою структурою його психічних рис, що формується внаслідок інтеграції досвіду, теоретичних знань, практичних умінь, значущих для вчителя особистісних якостей і має окреслені суттєві ознаки (мобільність, гнучкість і критичність мислення) [9]. Нині встановлюються нові вимоги до трудової діяльності наших співгромадян: якості їх професійної підготовки й професійної компетенції, рівня соціально-професійної мобільності, конкурентоздатності на ринку праці та в різних сферах виробничої діяльності. Основними структурними елементами педагогічної компетентності є: теоретичні педагогічні знання, практичні вміння, особистісні якості педагога. Теоретичні педагогічні знання передбачають зміст психолого-педагогічних знань, які визначені навчальними програмами.

Основні показники педагогічної компетентності вчителя, з якими повинен працювати психолог-консультант - це передусім:

- особистісні якості, особливо перетворювальні та психологічні;
- усвідомлення ролі педагога у вихованні громадянина, патріота;
- безперервне підвищення загальної та професійної культури;
- пошукова діяльність педагога;

- володіння методами педагогічного дослідження;
- конструювання власного педагогічного досвіду;
- результативність навчально-виховного процесу;
- активна педагогічна діяльність, спрямована на перетворення особистості учня й учителя [10].

Педагогічна майстерність – це найвищий рівень педагогічної діяльності, який виявляється в тому, що у відведений час педагог досягає оптимальних наслідків, «синтез наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва і особистих якостей учителя», комплекс властивостей особистості педагога, що забезпечує високий рівень самоорганізації педагогічної діяльності, ґрунтується на високому фаховому рівні педагога [11]. Розглядається як вияв власного «Я» у професії, як самореалізація особистості вчителя в педагогічній діяльності, тому визначається як вища, творча його активність, що передбачає доцільне використання методів і засобів педагогічного взаємовпливу в кожній ситуації навчання та виховання. Така доцільність є результатом засвоєння системи знань і уявлень про закони навчання, технології розвитку дитини, а також індивідуальні особливості педагога, його спрямованість, здібності та психофізичні дані. Критеріями педагогічної майстерності є гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність). Консультативна робота з даним компонентом професійної позиції, полягає в розвитку елементів педагогічної майстерності, а саме в: гуманістичній спрямованості діяльності, професіоналізмі, розвитку педагогічних здібностей, педагогічній техніці [14]

Консультативна робота з даним компонентом професійної позиції, полягає в розвитку елементів педагогічної майстерності, а саме: гуманістичної спрямованості діяльності, професіоналізмі педагога, розвитку педагогічних здібностей, педагогічній техніці [14].

Висновок. Аналіз складових професійно-особистісної позиції педагога відносно загального процесу його особистісно-професійного становлення дозволяє розглядати її як: фактор особистісно-професійного становлення, оскільки ініціює протікання цього процесу; показник особистісно-професійного становлення, тому що фіксує і виражає якість особистісно-професійного становлення у певний відрізок часу; характеристика ступеня особистісної, суб'єктної включеності педагога в процес власного особистісно-професійного становлення, визначаючи тим самим глибинний, внутрішній рівень процесів, що відбуваються зі спеціалістом.

Л і т е р а т у р а

1. Артамонова Е.И. Философско-педагогические основы развития духовной культуры учителя: автореф. дисс. док. пед. наук. – Москва: 2000.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 2. – Київ: Либідь, 2003.

3. Братусь Б.С. Аномалии личности. – Москва: Наука, 1988.
4. Василькова Ю.В. Лекції з соціальної педагогіки (на матеріалахвітчизняної освіти). – 2-е изд. Изд-во ГФ "Поліграф.ресурси". – Москва: 1998.
5. Ведерникова Л.В. Подготовка педагога как творческого профессионала: [учебное пособие]. – Ишим: Изд-во ИГПИ им. П.П. Ершова, 2006.
6. Іванченко Є.А. Дослідження щодо виявлення професійної спрямованості студентів та результати її формування в системі інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів // Наука і освіта. – Одеса: 2009. – № 10.
7. Ільченко О.В. Теоретичні основи формування професійної спрямованості майбутніх учителів // Педагогічні науки. – Суми: 2006. – Ч. 2.
8. Исаев И.Ф. Теория и практика формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы. – Москва-Белгород: 1993.
9. Кан-Каліко В.А. Техніка педагогічного спілкування / Учителю пропедагогічної техніки. – Москва: 1987.
10. Маркова А.К. Психология профессионализма. – Москва: 1996.
11. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – 2-е вид. – Київ: Вища школа, 2001.
12. Нагавкіна Л.С., Крокінская О.К., Косабудцкая С.А. Соціальний педагог: введення в посаду: Сб. матеріалів. – Санкт-Петербург: КАРО, 2000.
13. Пономаренко О.Г. Формування професійної спрямованості майбутніх фахівців аграрного профілю на початковому етапі вивчення іноземної мови // Науковий вісник. – Київ: 2008. – Вип. 121.
14. Столяренко А.М. Общая педагогика. – Москва: 2006.
15. Слостенин В.А. Педагогика: [учебное пособие]. – Москва: 1997.
16. Шевченко Л.М. Професійна спрямованість: методологічний аспект // Наук. Вісн. – Київ: 2005. – Вип. 88.

Y. Karpenko. Theoretical aspects of research of psychological features of professionally-personal position of teachers.

This article is devoted to the psychological features of professionally-personal position in pedagogical activity, its basic professional components are analysed.

Key words: professionally-personality position, professional mastery, professional competence, professional orientation..

УДК 37.015.3:159.942.01(100)

Є. О. Клименко

ЗАРУБІЖНІ ТЕОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДРУЖНІХ ВЗАЄМИН

У статті аналізуються теорії формування та становлення дружніх взаємин у закордонній психології, проведено теоретичний аналіз закордонних публікацій останнього сторіччя щодо теорій психологічного впливу та переконання у взаємовідносинах з метою формування та становлення дружби.

Ключові слова: дружба, взаємини, психологічні теорії, стадії дружби, формування дружніх взаємин, вплив, переконання, становлення дружніх взаємин.

Постановка проблеми. Серед тисяч людей, що зустрічаються в соціумі і проводять достатньо чимало часу пліч о пліч, лише деякі з них стають близькими один одному, лічені – зав'язують тісні дружні взаємини. Дружба, як і кохання, залежить лише від одного фактору – суб'єктивного фільтру ментального, емоційного, фізичного чи розумового направлення. У демократичному суспільстві, в якому взаємини між людьми ґрунтуються, передусім, на засадах гуманізму, повноцінна діяльність кожної особистості може бути ефективною, якщо вона спирається на свідомість і переконання. Тому група методів, спрямована на формування цих якостей, є визначальною.

Мета статті: Аналіз закордонних теорій психологічного впливу як ефективного методу формування та становлення дружніх взаємин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив на свідомість – це вплив на розум і почуття людини з метою формування позитивних якостей і подолання негативних. Коли йдеться про соціально-психологічні механізми впливу, мається на увазі, що один суб'єкт психічної активності своїми діями може викликати потрібну йому психічну (душевно-духовну) активність іншого суб'єкта психіки, а саме: певні відчуття, уявлення, спогади, думки, почуття, ставлення, вольові дії тощо. Найбільш відомими в соціальній психології є такі механізми психологічного впливу, як переконування, навіювання, примушування, санкціонування, вправління, наслідування, емоційне зараження тощо.

Аналізуючи західні теорії становлення дружби, з'ясувалося, що окрім психологічних умов формування дружніх взаємин дослідники виокремлюють низку факторів, що впливають на вірогідність виникнення та глибину дружніх стосунків. Фактори, які збільшують шанс того, щоб подружитися, включають: а) схожість – наскільки подібні люди один до одного («одного поля ягода»). Подібні друзі забезпечують соціальну ратифікацію для людських вірувань, особливостей, і т.д. Практично, протилежності рідко приваблюють один одного; б) близькість – ефект близькості примушує нас любити більшість людей, яких ми часто бачимо; в) взаємність – людям подобаються люди, які люблять їх і не люблять тих, кому не подобаємося вони; г) краса – фізична привабливість, хоча те, як це визначено, змінюється у всьому світі; д) компетентність – людям подобаються люди, які компетентні (але вони не повинні бути занадто ідеальними) [9; 10; 17].

До факторів, що збільшують силу дружби відносять:

Ефект Бена Франкліна (англ. Ben Franklin Effect). Полягає в тому, що коли ми робимо людині послугу ми схильні до них більше після цього,

виправдовуючись перед самими собою, що ми пішли людині на зустріч, через те, що вона нам сподобалась, а не через те, що сподобались собі самі в своїх діях. Зворотній ефект також можливий і ми іноді починаємо ненавидіти своїх жертв. Названий ефект на честь Бенжаміна Франкліна (англ. Benjamin Franklin; 1706-1790) відомого науковця та суспільного діяча, який вважав, що той хто зробив людині одного разу добро, буде знову готовий зробити інше добро більше, ніж той, кому самому зробила послугу. Ефект Бена Франкліна по суті є когнітивним дисонансом та атрибуцією. Для реалізації цього механізму дослідники рекомендують попросити людину зробити людину послугу та не віддавати борг миттєво, щоб, в свою чергу, захиститись від небажаного впливу слід звертати увагу на гарні відчуття, що можуть виникнути тимчасово до Вас, якщо Ви зробили послугу [11].

Гіпотеза контакту (англ. Contact Hypothesis). Це – принцип, згідно якого відбувається примирення людей, які перебувають у конфлікті (або де кожен залякує іншого), конфлікт спаде, оскільки вони докладають зусиль, щоб зрозуміти один одного. Практично, це вимагає таких умов: а) видалення конфлікту – не достатньо тільки анулювати джерело проблем, але це необхідно; б) взаємна взаємозалежність – якщо одна сторона може благополучно вийти зі справи, тоді це положення влади може зруйнувати взаєморозуміння; в) рівний статус – якщо у однієї сторони є переваги, яких немає в іншій, то це знову виводить владу з рівноваги; г) позитивний контакт – контекст для контакту між сторонами повинен бути сприятливим дружнім взаємодій; д) типовий контакт – люди, які зустрінуті, повинні бути сприйняті як типові; е) соціальні норми рівності - в ситуації контакту це повинна бути загальна норма, що всі сторони рівні. Щоб викликати примирення у ворогуючих сторін посередник має використати ці принципи, наприклад у закордонній судочинній системі є практика примусу злочинців, що скоїли мілкий злочин, допомагати постраждалим від їх попередніх дій, якщо в них вийшло добре, це допомагає обом сторонам вирішити конфлікт [2, 15].

Закон привабливості або закон атитюдів (англ. Law of Attraction). Чим більше у людини подібностей (атитюдів) з іншим, тим сильніше його (іншого) прихильність до людини. Це достатньо лінійне співвідношення. Австралійський психолог Д. Бьорн (англ. D. Byrne) проводячи анкетування, завершував їх питаннями про особисті якості досліджуваних – їх потрібно було перелічити. Потім досліджуваним показували (фальсифіковані) описи різних людей і запитували, що вони відчувають до них. Ті, які володіли особливостями, подібними досліджуваній людині, були оцінені як більш привабливі [7]. Прикладом працездатності закону є всілякі професійні спільноти, релігійні групи, спортивні клуби. Всі вони – можливості для «одного поля ягід» знайти один одного. Щоб ефективно використовувати метод атитюдів потрібно: а) прийняти орієнтації (атитюди) людини, яку намагаєтеся переконати і на яку намагаєтеся вплинути; б) зауважити, кого

любите, вашу подібність у відносинах і прагненнях. Тепер зауважте те, що їм, ймовірно, доведеться отримати від цієї подібності.

Ефект близькості (англ. Proximity Effect). Чим більше ми зустрічаємося і взаємодіємо з людьми, тим більш імовірно ми повинні стати друзями з ними. Люди зустрічаються, стають знайомими і знаходять речі, які їм подобаються один в одному. Наприклад, дружба з'являється на робочих місцях, у академічних групах та в інших місцях, де люди збираються разом. За допомогою ефекту стає можливим побудувати довіру, завести нових друзів. Рекомендації дослідників, що сформулювали даний ефект: а) для того, щоб стати друзями, потрібно переконатися, що ви будете зустрічатися з потрібною людиною часто. Для забезпечення ваших зустрічей потрібно організувати своє життя так, що Ви будете неодноразово включатися в їхнє життя; б) щоб протистояти ефекту потрібно бути в курсі потенційних прихованих мотивів доброзичливих людей, які часто зустрічаються [9; 10; 17].

Відповідність гіпотезі (англ. Matching Hypothesis). Люди, які стають романтичними партнерами, схильні мати схожий рівень фізичної привабливості. Це явище також має тенденцію бути присутнім у дружніх відносинах, механізм не працює, коли в однієї людини особливо низький рівень почуття власної гідності (якщо мені не подобаюся я, то мені не будуть подобатися інші люди, які схожі на мене). Крім того, у стані невпевненості людина може віддати перевагу комусь хто відрізняється від неї, хто, більш імовірно, буде в змозі впоратися з непевністю. Розробники теорії радять придивитися до партнера, з яким прагнете зав'язати дружні взаємини, потрібно змінити щось в своєму зовнішньому вигляді, щоб бути більш подібними, стиль у одязі наприклад. Аби не бути введеним в оману поверхневими стосунками, науковці також радять шукати у подібних за зовнішністю людях щось схоже на більш інтимному рівні – спільні інтереси, цілі [13, 16].

Ефект похибки (англ. The Pratfall Effect). Коли людина робить похибку або дії незграбно, що могло б навіть примусити людей сміятися, людину вважають більш симпатичною на відміну від людей більш розумних і кмітливих. Людина, яка помиляється, здається більш людиною. Людина, яка є досконалою, може сприйматись як загроза, а людина з недоліками – як безпечна і така, яку легше полюбити. Ефект можна використовувати з метою сподобатися навколишнім, для цього потрібно іноді робити дрібні помилки і визнавати їх. Похибки потрібно робити в незначних для взаємин областях. Часто люди намагаються здаватися безпорадними, щоб змусити допомагати їм [5].

Теорія посилення афекту (англ. Reinforcement-Affect Theory). Обумовлюється асоціаціями, що змушує людину прихильно ставитись до людини, що є поряд коли виникли приємні почуття чи емоції. Навіть якщо

людина не була залучена в процес, що викликав ці самі приємності, через деякий час афект зв'яже її з хорошим відчуттям, таким чином, що кожного разу, зустрівши один одного, вона почуватиме себе добре. Наприклад, помітно, як політичні діячі та інші потенційні лідери завжди з'являються на заходах, вечірках і церемоніях нагородження, потискуючи руки і посміхаючись як божевільні. Практично це можна використовувати так: дізнатися, де інша людина проводить час, щоб відчувати себе добре (відпочинок на річці, танці тощо) і бути там. Сказати йому, що проведений спільно час – прекрасний. Використовувати інші пов'язані з симпатією стимули, такі як схожість. Застереження: тільки, тому що люди поруч і добре проводять час, не означає, що вони – друзі. Навіть бути хорошими по відношенню один до одного не робить їх друзями. Кращий тест дружби полягає в тому, коли у них є все, щоб втратити заради друга, не отримуючи при цьому користь [6].

Вивчаючи висвітлення стадій дружби у психологічних дослідженнях, виявлено наступні теорії:

Соціальна Теорія Проникнення (англ. Social Penetration Theory). Оскільки відносини розвиваються, вони проникають глибше і глибше в приватні й особисті питання. Це виставляє слабкі місця людей, таким чином, що довіра має бути розвинена.

Проникнення проходить багато стадій:

1. Стадія орієнтації на стандарти соціальної бажаності і норми доречності.

2. Дослідницька емоційна стадія – вираження особистих відносин помірно. Люди ще не готові до більш «інтимного» спілкування, все ще відчувають рух вперед на шляху до формування дружби. Це стадія випадкової дружби.

3. Емоційна стадія – спілкування більш приватних і особисте, використовуються особисті ідіоми, можуть виникнути критика та аргументи. Можуть бути близькі дотики і навіть поцілунки на даному етапі.

4. Стійка стадія. Відносини тепер досягають плато, в якому розділено особисте суб'єктів взаємодії, і передбачаються емоційні реакції.

5. «Витяг» (depenetration) – коли зв'язок починає руйнуватися і витрати перевищують вигоди, що призводить до припинення відносин [3, 4].

Теорія ступенів (Stage Theory). Описує, як суб'єкти дружнього взаємодії проходять різні стадії (ступені), оскільки вони самі розвиваються. Теорія Стадій Відносин Левінгера полягає в тому, що відносини проходять серію стадій по мірі їх назрівання. У моделі Левінгера є стадії ABCDE.

A = Знайомство / привабливість. Ми зустрічаємо інших людей і відчуваємо початкову привабливість, часто засновану на фізичній красі і подоби.

В = Нарощування. Ми стаємо все більш і більш взаємозалежними, оскільки ми показуємо все більше про нашу особистість. Ми «роздратовані» один одним, але більш приємні аспекти можуть добре тримати рух відносин.

С = Продовження / консолідація. Довгострокові зобов'язання взяті на себе у побудові взаємин, що можуть стати довічними стійкими відносинами.

Д = Погіршення. У відносинах відбувається розлад через відносні зусилля або доступність альтернатив, але для кінцевого розпаду заважають деякі чинники, бар'єри або обов'язки.

Е = Закінчення. Відносини закінчуються, коли партнери погоджуються відокремитися один від одного [12].

Модель формування дружніх взаємин «Стимул-Цінності-Ролі» (Stimulus-Value-Role Model). Ми вибираємо наших друзів, і близьких партнерів через трьохетапну модель, фільтруючи тих, хто не відповідає, на кожній стадії. На стадії стимулу людина оцінює іншу людини з точки зору фізичних ознак. У кожної особистості є переваги у прихильностях до людей певного віку, зовнішності і етнічної приналежності. На стадії цінностей людина порівнює свої цінності з цінностями іншого і вирішує, чи досить сумісні вони, щоб продовжити відносини. Зокрема люди звертають увагу на ставлення до релігії, статі, кар'єри, сім'ї і до гендерних відмінностей. На рольовій стадії суб'єкти взаємовідносин ділять дії, щоб побудувати робочі стосунки. Ролі відносин повинні бути взаємодоповнюючими та подібними [14].

Ступені диадичної взаємодії за Д. Левінджером [1]:

0. Нульовий контакт. Дві незв'язані особи

1. Усвідомлення. Односторонні установки або враження, без взаємодії

2. Поверхневий контакт. Двосторонні установки, деяка взаємодія

3. Взаємовідносини Перетин двох особистостей, що утворюють дружнє «Ми»

На початковій, нульовій стадії міжособистісних контактів Інший психологічно ще не існує для Я, не представляє для нього інтересу. Потім виникає одностороння атракція, пізнавальний інтерес або емоційний потяг, прихильність до іншого. Атракція стимулює поверхневий поведінковий контакт, взаємодію суб'єктів, що залишаються проте чужими одне для одного. Спільність діяльності, інтересів і установок поступово породжує реальний взаємоперетин особистостей, від приватного, незначного до вельми широкого, коли два Я до деякої міри зливаються в неподільне Ми.

Розвиваючи ці ідеї, Д. Левінджер запропонував формальну модель циклу особистого ставлення, що складається з п'яти фаз:

1. Атракція, попередня зародженню відносини.

2. Період формування ставлення.

3. Продовження відносини, що означає або:

а) їх зростання і зміцнення;

б) збереження досягнутого рівня;

в) зниження рівня і стійкості.

4.Послаблення або погіршення ставлення.

5.Припинення відносин в результаті смерті одного з партнерів або розриву.

Висновки. Переконавання – це головний метод дії. Під ним розуміється, з одного боку, різносторонній вплив на особу з метою формування в неї одних якостей і позбавлення інших, а з іншого – спонування до певної дії. В нашій статті за таку дію ми використали прагнення до формування та становлення дружніх взаємин.

Аналізуючи закордонні теорії психологічного впливу, зокрема таку форму впливу як переконавання у контексті ефективності формування та становлення дружніх взаємин, нами було виявлено що використання ряду ефектів та принципів, запропонованих закордонними дослідниками дозволяє, за рахунок впливу однієї людини на іншу або на групу людей, подіяти на раціональне та емоційне в їхній єдності, сформувати нові погляди та взаємини, що відповідають вимогам дружби.

Л і т е р а т у р а

1. Кон И.С. Дружба. – 4-е издание, доп. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.
2. Allport G. The nature of prejudice / Reading, MA: Addison-Wesley Addison-Wesley Pub. Co. – 1954.
3. Altman, I., & Taylor, D. Communication in interpersonal relationships: Social Penetration Theory / In M. E. Roloff and G. R. Miller (Eds.), Interpersonal processes: New directions in communication research / Newbury Park, CA: Sage. – 1987.
4. Altman I. Social Penetration / Altman I., Taylor D. A. / New York: Holst, Rinehart, Winston. – 1973.
5. Aronson E. The effect of a pratfall on increasing interpersonal attractiveness / Aronson E., Willerman B., Floyd J. / Psychonomic Science. – 1966. – № 4.
6. Byrne D. A reinforcement model of evaluative processes / Byrne D., Clore G. L. / Personality: An International Journal 1. – 1970.
7. Byrne D. The Attraction Paradigm. - New York: Academic Press. – 1971.
8. Feingold A. Matching for attractiveness in romantic partners and same-sex friends: a meta-analysis and theoretical critique / Psychological Bulletin. – 1988. – № 104.
9. Festinger L. A theory of social comparison processes / Human Relations. – 1954. – № 7.
10. Festinger L. Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing / Festinger L., Schachter S., Back K. W. / New York: Harper. – 1950.
11. Jecker J., Landy D. Likin a person as function of doing him a favor // Human Relations. – 1969. – № 22.
12. Levinger G. A social psychological perspective on marital dissolution // Journal of Social Issues. – 1976. – № 32 (1).

13. McKillip J., Reidel S.L. External validity of matching on physical attractiveness for same and opposite sex couples // Journal of Applied Social Psychology. – 1983. – № 13.
14. Murstein B. I. Stimulus-value-role: A theory of marital choice // Journal of Marriage and the Family. – 1970. – № 32.
15. Sherif M., Harvey O. J., White B. J., Hood W. R., Sherif C. W. Intergroup cooperation and competition: The Robbers Cave experiment. Norman / OK: University Book Exchange. – 1961. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychclassics.yorku.ca/Sherif/chap1.htm>
16. Walster E., Aronson V., Abrahams D, Rottmann L. Importance of physical attractiveness in dating behavior // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – № 4.
17. Zajonc R. B. Attitudinal effects of mere exposure / Monograph supplement No. 2, Part 2 // Journal of Personality and Social Psychology. – 1968. – № 9.

I. Klymenko. Foreign theories of formation and establishment of friendly mutual relations.

The article deals with the theory of friendly mutual relations' formation and establishment in foreign psychology, the theoretical analysis of foreign publications of the last century theories of psychological influence and persuasion in the relationship to the formation and establishment of friendship.

Key words: *friendship, relationships, psychological theories, friendship stage, the formation of friendly mutual relations, influence, persuasion, establishing friendly mutual relations.*

УДК 37.013.77:371.132

Ю. В. Кузьменко

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РОБОТИ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПСИХОГІГІЄНІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті висвітлюються два можливих шляхи формування психогігієнічної позиції вчителя: під дією соціально-психологічних чинників навколишнього середовища та як результат спрямованого впливу психолога-консультанта. Розглядаються можливості використання різних психологічних підходів та методик щодо сприяння виробленню основних позицій душевного здоров'я сучасного вчителя. Обумовлюється доцільність та рівень ефективності різних методів у роботі практичного психолога.

Ключові слова: *психогігієнічна позиція сучасного вчителя, прямий вплив, опосередкований вплив психолога-консультанта.*

Постановка проблеми. Нині набула значної актуальності проблематика збереження та зміцнення психічного здоров'я дітей шкільного віку, про що свідчить загрозлива статистика суїцидальності, адикцій, наркоманії, делінквентності та ін. Це підтверджує висновок про те, що душевне життя

сучасних підлітків набуває більш вразливих форм, ніж це було раніше. Фактом є різке збільшення підліткових самогубств, які вважалися не характерними для підлітків ХІХ та ХХ століття. Статистичні дані про поширеність сучасної наркоманії, яка останніми роками нині охоплює й порівняно ранні стадії онтогенезу, є загрозливою для національної безпеки Української держави.

В таких умовах з особливою актуальністю постає необхідність позитивного впливу сучасного педагога на процес формування, а, можливо, і вироблення психогігієнічної позиції сучасного учня – суб'єкта навчально-виховного процесу. Важливою стає майстерність вчителя саме в цьому напрямку роботи, що є одним із його найважливіших професійних завдань. Проте, вона цілковито залежить від чіткості та якості психогігієнічної позиції самого вчителя, адже для того, щоб позитивно впливати на формування здорової психіки, сам вчитель повинен бути не лише здоровим у цьому відношенні, а й чітко уявляти собі основні ознаки такого здоров'я у дітей. Психогігієнічна позиція, на нашу думку, може вироблятися двома шляхами: під впливом соціально-психологічних чинників у процесі розвитку вчителя і носити епістемологічний характер, і під впливом шкільного психолога-консультанта, та набувати певного соціокультурного спрямування.

Проблематика статті полягає у визначенні сутності такого впливу, його характеру та параметрів, які можна визначити як оптимальні. В переліку основних напрямків роботи психологічної служби зазначається, що психолог-консультант займається такими видами діяльності:

- Встановлює довірливо-доброзичливі стосунки з усіма членами педагогічного колективу.
- Роз'яснює функції, завдання, зміст та особливості роботи практичного психолога, з'ясовує шляхи взаємодії психолога та педагога.
- Надає практичну допомогу вчителям у створенні розвивального середовища та сприятливого психологічного клімату в класах.
- Пропагує психологічні знання. Надає інформацію про нові дослідження у галузі вікової та педагогічної психології.
- Вивчає запити вчителів усіх класів.
- Забезпечує індивідуальні консультації та психологічне консультування щодо особистих проблем на запит педагогів.
- Проводить індивідуальні консультації та психологічне консультування на запит педагогів щодо проблем учнів.
- Знімає негативний вплив нервово-психічного перевантаження у педагогів шляхом організації роботи кімнати психологічного розвантаження, тренінгів спілкування та особистісного росту [5, 121-122].

Отже, слід зазначити, що працівники психологічної служби, виконуючи свої професійні функції, часто звертаються до методики психологічного

консультування за своєю ініціативою, чи відповідаючи на запит педагогів або учнів. Ми вважаємо, що така практика роботи добре вписується в рамки педагогічної діяльності шкільної установи, адже добре відомо, що саме такий вид психологічної активності доречний тоді, коли люди, в яких не спостерігається ніяких клінічних відхилень, все ж потребують психологічної допомоги. В даному разі така допомога стосується не так психічного оздоровлення чи зміцнення, як вироблення певних базових основ для нього. Такою базовою основою може бути процес вироблення психогігієнічної позиції, адже основне завдання психологічного консультування полягає у наданні можливості вчителю побачити свої проблеми як би збоку, уявити себе не лише в соціумі, а й в навколишньому світі [5, 171]. Однак, ми вважаємо за потрібне робити акцент на слові процес, підкреслюючи тривалість, складність і навіть проблематичність такої діяльності. Справа в тому, що психолог–консультант, впливаючи на вироблення психогігієнічної позиції вчителя, розуміє, що вона повинна сприяти не лише оздоровленню самого вчителя, а й бути орієнтиром, інформаційною базою для вироблення аналогічної властивості учнівської психіки. Тому фахівець повинен враховувати якби проміжний характер цього феномена, не забуваючи, що він також відіграє роль психічного утворення, яке сприяє підвищенню професійного рівня педагога і є « дієвим інструментом» у його діяльності. На наш погляд, вчитель опиняється у виграшному становищі, адже в процесі набуття психогігієнічної позиції намагається вирішити не лише труднощі свого повсякденного життя, діяльності, спілкування, а й подібним чином вплинути на учня і досягти позитивних результатів у роботі з ним. Тому, виробляючи психогігієнічну позицію учня, він оптимізує свою власну.

Аналіз останніх досліджень і публікації. Питання психогігієни розглядалися в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. М.Флері та А.Фореля можна віднести до перших зарубіжних авторів, які працювали над цією темою. Питанням зміцнення і збереження нервів одним із перших у вітчизняній літературі займався Л.А. Мірельзон. Наступні дослідження присвячені вивченню нервової системи з'являються у працях І.М. Слівко, О.М. Дружиніна, В.М. М'ясищева. Сутність та особливості застосування психогігієни висвітлюють І.І. Беляєв, О.С. Віреніус, Я.Н. Воробейчик, К. Гехта, С.М. Громбаха, А.Б. Добрович, Є.А. Поклітар, Н. Сарторіус, Л.М. Щеглов та ін. Здатність особистості зберігати своє фізичне і психічне здоров'я описано у наробках Д.Д. Федотова, Ю.Б. Тарнавського, М.С. Корольчука, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенка, Т.І. Кочергіна. Норма психічного здоров'я дітей різного віку висвітлена у підходах П.Б. Ганнушкіна, Л. Коженевського, А.А. Королькова, В.П. Петленка, П. Рамсея, Р. Уільямса, М. Яроша та ін. З точки зору педагогічної та вікової психології психогігієну розглядають С.І. Болтівець, Р.З. Поташнюк, Г.С. Нікіфоров, Н.І. Коцур, Л.С. Гармаш та ін.

Питання психологічного консультування розглядали вітчизняні дослідники: Г.С. Абрамова, Ю.Є. Альошина, О.О. Бодальов, О.Ф. Бондаренко, Г.В. Бурменська, В.Ю. Меновщиков, Р.С. Немов, та зарубіжні: Дж. Коттлер, Р. Кочюнас, О.Г. Лідерс, Р. Мей, Р. Нельсон-Джоунс та ін.

Завдання статті полягає в аналізі ефективності різних підходів у психологічному консультуванні, виходячи із його змісту та сутності, орієнтуючись на особливості роботи з вчителем у навчально-виховній установі та визначенні найефективніших з них, а також – обумовленні доцільності використання еkleктичного та інтегративного способів діяльності шкільним психологом-консультантом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, в суспільстві найвищою цінністю є людське життя, а тому сукупність станів людини, її якостей і властивостей становить цінність не тільки самої людини, а самого соціуму в цілому. Ось чому здоров'я кожного індивіда є надбанням суспільного багатства. Основоположною тезою стародавньої йоги було: кожна людина повинна прагнути бути здоровою, оскільки здоров'я – борг перед оточуючими, а не егоїстична мета [8, 26].

Помітна схожість психології здоров'я і психогігієни. Деякі автори не в змозі розрізнити ці поняття. На їх думку, психогігієна – наука про збереження і забезпечення психічного здоров'я. Поняття «психологія здоров'я» ширше ніж поняття «психогігієна». Психологія здоров'я розглядає питання: попередження різних захворювань, створення особистісних умов індивідуального розвитку, забезпечення адаптації в суспільстві, самореалізації та вдосконалення людини, підвищення якості життя. Психогігієна – самостійний розділ медичної науки, який пов'язаний з психотерапією і профілактикою. У психогігієні виділяють такі розділи: вікова психогігієна, психогігієна праці та навчання, психогігієна побуту, психогігієна сім'ї та статевого життя, психогігієна хворого [8, 30].

Р.З. Поташнюк, вивчаючи психогігієну як галузь гігієни говорить про те, що вона вивчає нервово-психічне здоров'я населення (дітей, підлітків, молоді, дорослих), його зміни під дією різних чинників. Основною метою, на його думку, є укріплення та збереження здоров'я кожної людини [7, 7].

На думку Н.І. Коцур та Л.С. Гармаш, психогігієна – це наука, що «вивчає проблему психічного здоров'я та впливу на нього різноманітних факторів навколишнього середовища і розробляє заходи, спрямовані на збереження і зміцнення психічного здоров'я з метою забезпечення гармонійного психічного і духовного розвитку особистості [4, 9].

Особливу увагу, на думку Л.М. Щеглова, потрібно приділяти психогігієні праці, метою якої є профілактика втоми і перевтоми, впливу шкідливих чинників на нервово-психічне здоров'я. Він стверджує, що важливим є поєднання роботи і відпочинку [10, 10].

Коли на людину покладається більше обов'язків, ніж вона в змозі виконати, то вона виконує або все, або деякі з них абияк [2, 10]

О.С. Віреніус наводить шість загальних правил учительської гігієни:

перше – вчитель має бути здоровим тілесно;

друге – вчитель має зрівноважувати рецептивну і продуктивну діяльність, тобто не лише має збагачуватись знаннями, але й сам повідомляти усно і письмово про результати своїх спостережень, своїх теоретичних і практичних надбань;

третє – вчитель має чергувати розумові заняття із вправлінням зовнішніх почуттів, які мають естетичну природу, тобто займатись музикою, співом, театром, літературними бесідами, живописом;

четверте – вчитель має брати участь у спільному з колегами за професією обговоренні питань загальної для всіх проблематики;

п'яте – учитель, крім часу, що присвячується своєму обов'язковому предмету, має віддавати годину-другу на чужу йому спеціальність, галузь знань; філолог міг би зайнятись природознавством, математик – історією літератури або психофізіологією, натураліст – політичною економією;

шосте – не забувати обов'язків сім'янина і громадського діяча [2, 34-35].

Професія вчителя відноситься до стресогенних, напружених у психологічному плані. Вона вимагає від людини постійного самовладання та саморегуляції. Щодня велика кількість стресових факторів впливають на самопочуття, працездатність, здоров'я і якість роботи педагогів. Крім того можна виділити специфічні фактори ризику, такі як: перевантаження голосу, зору, завантаження роботою вдома, дефіцит часу для сім'ї. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, коефіцієнт стресогенності педагогічної діяльності становить 6,2 бала за десятибальною шкалою [3, 6-7].

С.І. Болтівець зазначає: «Педагог уособлює в собі властивості ідеалу, який суспільство прагне втілити у виховній нормі. Тому психологічна самоорганізація особистості педагога виступає еталоном і зразком для сприймання та відтворення у психічній діяльності дітей, підлітків, юнаків та є орієнтиром для дорослих» [1, 179].

Структура психогігієнічної позиції складає:

а) загартування власного здоров'я;

б) уміння визначати межі доцільного педагогічного впливу і передбачати обсяги його психогенних наслідків;

в) забезпечення власної врівноваженості, стриманості, терплячості у кризових ситуаціях спілкування з дітьми й підлітками у відповідні моменти життя дитячого колективу;

г) постійна підтримка здатності до справедливого вирішення суперечностей і конфліктів у міжособистісних стосунках;

д) відтреновування способів індивідуальної психорегуляції особистості [1, 180-181].

У галузі вікової та педагогічної психології поняття «психологічне консультування» найчастіше інтерпретується як вид психологічної допомоги, який має діагностично-рекомендаційний характер і є засобом підвищення психологічної компетентності педагогів і батьків [6, 269].

Мета психологічного консультування полягає у тому, щоб допомогти клієнту усвідомити свою проблему і знайти раціональні шляхи її вирішення. З мети випливають завдання:

1. Психолог має терпляче вислухати вчителя. Розповідь клієнта не просто знайомить консультанта з його проблемою, а й допомагає собі самому ще раз почути проблему і відчуття полегшення.

2. В процесі роботи психолог допомагає педагогу ширше поглянути на себе, свою життєву проблему. Саме так здійснюється корекційний вплив на клієнта, який починає по-іншому оцінювати свою ситуацію, знаходить нові варіанти поведінки в ній.

3. Психолог має досягти того, щоб клієнт міг брати відповідальність за свої вчинки. Це не зовсім легко, тому що часто люди звинувачують когось в своїх проблемах, не помічаючи при цьому власних помилок [6, 269-270].

Психологічне консультування може бути спеціально організованою бесідою психолога з клієнтом (представником шкільної адміністрації, учителем, батьком або учнем) для роз'яснення окремого питання, аналізу проблеми і вироблення рекомендацій для вирішення або регулювання [9, 30].

Слід звернути увагу на сучасні найвідоміші підходи у психологічному консультуванні та співвіднести їх зі специфікою роботи психолога-консультанта.

Легко можна дійти висновку, що в кожному підході можуть бути знайдені свої позитивні особливості, які можна використати в консультаційному процесі.

Біхевіоральний підхід може бути охарактеризований як позитивний, за умови його використання у процесі активного особистісного формування і високої чутливості до чіткоспрямованих впливів з боку психолога-консультанта чи педагога.

З точки зору когнітивно-поведінкової терапії доцільно впливати на поведінкову сферу особистості, яка формується, змінюючи, виправляючи чи лише позитивно впливаючи на процес інтерпретації дійсності, а отже, і на вироблення поведінкових стереотипів, установок та інших механізмів.

Багато переваг може дати психологу-консультанту використання психодинамічного напрямку. Ми вважаємо, що розуміння причин негативних психологічних новоутворень, автономних комплексів за К. Юнгом та ін., наскільки це можливо в підлітковому віці, або ж самим вчителем можуть сприяти подоланню невротичних станів, надмірної афективності та підняттю рівня самоусвідомлення індивіда в світі, який її оточує. Подібний вплив може бути доречним для подолання внутрішньої

іраціональності та оптимізації особистісного світобачення. Для формування душевного здоров'я може бути корисною робота з несвідомим людини, наприклад, використовуючи методику словесних асоціацій, орієнтовану на вироблення психогігієнічної позиції учня та вчителя в ході консультаційного процесу.

Вельми корисним може бути використання гештальт-терапевтичного напрямку Ф. Перлза та психодрами Я.Л. Морено для покращення самоусвідомлення в соціумі, єднання через дію або навіть транзакцію, що підкреслює буттєвість індивіда, його задіяність у процесах навколишнього життя. Цьому буде сприяти екзистенційний напрямок І.Д. Ялома та Р. Мея.

Однією із справжніх знахідок для шкільного психолога може бути використання загальновідомих принципів особистісно-центрованого консультування К. Роджерса та транзактного аналізу Е. Берна.

Окремо слід сказати про доцільність використання психологом-консультантом найголовніших принципів логотерапії В. Франкла, що може поглиблювати рівень самоосмислення, екзистенційної впевненості, активної позиції особистості.

Наративний та діалогічний напрямок можуть прискорювати процес розкриття внутрішнього світу людини, сприяти виробленню певного зразка душевного здоров'я людини, на який потрібно орієнтуватись.

Висновки. Формування психогігієнічної позиції вчителя може бути оптимізовано в процесі цілеспрямованої діяльності психолога-консультанта. Вплив останнього може бути прямим (безпосередньо на вчителя), непрямим (опосередковано на учня через вчителя або прямо на учня) або змішаним. Слід підкреслити, що всі його форми не лише можливі, а й доцільні. Сучасний психолог-консультант у своїй діяльності може використовувати будь-який відомий підхід, проте інформація про них потребує певного осмислення та узагальнення у процесі роботи спеціаліста. Тому найоптимальнішими з усіх підходів психологічного консультування будуть еклектичний та інтегративний, як такі, що можуть містити в собі позитивні риси кожного з них.

Л і т е р а т у р а

1. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія і методика: [монографія]. – Київ: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000.
2. Вирениус А.С. Гигиєна учителя. – Санкт-Петербург: В тип. В Безобразов и Ко, 1888.
3. Вступ до педагогічної професії: [навч. посіб] / [авт. тексту Г.М. Мешко]. – Київ: "Академвидав", 2010.
4. Коцур Н.І., Гармаш Л.С. Психогігієна: [навчальний посібник]. – Чернівці: Книги – XXI, 2005.

5. Легка Л.М., Семенча Л.Г. Організація діяльності психологічних служб: [навчальний посібник]. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2010.
6. Основи практичної психології / В. Панок, Т.Титаренко, Н. Чепелева та ін. : підручник. – [3-тє вид., стереотип]. – Київ: Либідь, 2006.
7. Поташнюк Р.З. Психогігієна: навч. посіб. – Волин. Держ ун-т імені Л. Українки. – Луцьк: Надстир'я, 2000.
8. Психология здоровья: ученик для вузов / [под. ред. Г.С. Никифорова]. – Санкт-Петербург: Питер, 2003.
9. Самоукина Н. Практический психолог в школе: лекции, консультирование, тренинги. – Москва: ИНТОР, 1997.
10. Щеглов Л.М. Что такое психогигиена: метод. пособие. – Ленинград, 1976.

Y. Kuzmenko. Basic princips of psychologist-consultant in the process of the formation of psyhohihiyenic positions of modern teacher.

In the article two possibilities of the process of formation of psychohygienic position of teacher under the activity of the psychosocial factors are distinguished as a results of the sensible influence of the psychologist-consultant. Different possibilities of using the various methods of forming of mental health of the modern teachers are considered.

Key words: *psychohygienic position of modern teachers, direct influence, indirect influence of the psychologist-consultant.*

УДК 37.015.311:17]-053.6

І. В. Моїсеєва

КОМПОНЕНТНО-КРИТЕРІАЛЬНА СТРУКТУРА МОРАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано відомі підходи до розуміння змісту моральної свідомості особистості, розкриваються її структурні компоненти та критерії. Розроблено авторську компонентно-критеріальну структуру моральної стійкості особистості, в якій виділено 4 компоненти: когнітивний, ціннісно-смысловий, вольовий, поведінковий; визначені її критерії та показники.

Ключові слова: *моральна свідомість, моральне виховання, моральна стійкість особистості; компоненти, критерії та показники моральної стійкості.*

В умовах хаотичного становлення інформаційного простору в Україні та відсутності вираженої інформаційної політики держави щодо пропагування та захисту світових, національних та родинних цінностей серед населення нашої країни, надзвичайну небезпеку для формування духовно-моральної сфери підлітків становить асоціальний контент, що "виливається" на непідготовлену дитячу психіку з засобів масової інформації в цілому, і особливо з телебачення та Інтернету. Дані процеси надзвичайно сильно вражають ціннісну, духовно-моральну сферу особистості та спричиняють девіації її поведінки. Тому завданням психологічної служби загальноосвітніх

навчальних закладів має стати формування моральної стійкості, що ґрунтується на критичному, гнучкому та усвідомленому застосуванні підлітками нормативної моралі соціуму. З огляду на це, педагогічна практика у загальноосвітніх навчальних закладах потребує розробки нового спеціалізованого психологічного інструментарію для моніторингу моральної вихованості підлітків.

Структуру моральної свідомості досліджували І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, І.С. Кон, М.В. Савчин, І.Ф. Харламов, П.М. Якобсон та ін. Етапи становлення моральної сфери особистості виділили і описали Л. Кольберг, Е. Фромм та ін. Але проблема уточнення діагностичного інструментарію формування моральної стійкості підлітків у психологічній та педагогічній науках не висвітлювалась.

З огляду на це, метою статті є теоретичне обґрунтування та розробка авторської компонентно-критеріальної структури моральної стійкості у підлітків.

Оскільки моральна стійкість як психологічна категорія вченими не досліджувалась, ми обґрунтували власне розуміння цього феномену особистості, під яким розуміємо *інтегроване утворення моральної свідомості особистості, яке полягає у вольовій саморегуляції, невід'ємними аспектами якої є резистентність: протистояння негативним впливам соціального середовища, що ґрунтуються на критичному мисленні, моральних переконаннях, значущості духовно-моральних ідеалів, цінностей та смислів.*

Однією з найголовніших задач морального виховання особистості є формування у неї моральної стійкості, яка ґрунтується на основі індивідуальної моральної свідомості (Р.Г. Аперсян, А.А. Гусейнов, О.Г. Дробницький, О.І. Титаренко), до явищ якої належать норми, принципи, ідеали, поняття добра, відповідальності, справедливості, обов'язку, сенсу життя, що існують у суспільстві.

Про ступінь розвитку моральної свідомості індивіда, як зазначають І.Д. Зверева, Л.Г. Коваль, П.Д. Фролов, судять за певними критеріями. Під *критерієм* вони розуміють засіб для судження, ознаку, на основі якої робиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь; мірило судження та оцінки, основна ознака, за якою одне рішення обирається із багатьох можливих.

Учені по різному акцентують свою увагу на основних критеріях і компонентах моральної свідомості. Більшість науковців виділяють три компоненти в структурі моральної самосвідомості: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий. Когнітивному компоненту віддають перевагу В.Г. Ганжин, Г.Є. Залеський, О.І.Раєв, О.І. Титаренко; на емоційно-ціннісній складовій роблять акцент В.К. Демиденко, К. Ізард, К. Муздибаєв, М.В. Савчин, В.В. Столін, М.П. Якобсон, екстраполюючи свою увагу на такі

моральні почуття, як сумлінність, відповідальність; поведінковий компонент виділяють С.Ф. Анісімов, А.П. Вардомацький, А.В. Зосимовський, Б.О. Николаїчев, Г.М. Прихожан, Ф.А. Селіванов, Є.В. Суботський, С.Г. Якобсон, приділяючи значну увагу самоконтролю, моральній саморегуляції та діям як суттєвим показникам поведінкової складової моральної самосвідомості.

На сьогоднішній день у психологічній та педагогічній науках немає чіткої класифікації компонентів та критеріїв у структурі моральної свідомості та вихованості особистості: критерії різних авторів не пов'язані в єдину систему і являють собою певний набір, в якому одні критерії досить детально розроблені, але не уточнений їх взаємозв'язок між собою.

І.Д. Звереву, Л.Г. Коваль, П.Д. Фроловим розроблена класифікація критеріїв моральної вихованості, де вони розміщені від найбільш узагальнених до більш конкретних, починаючи від життєвої громадянської позиції, яка ґрунтується на системі критеріїв більш низького рівня узагальнення (ставлення до людей, праці, суспільства), які стосовно нього виступають як показники.

Вважаємо необхідним для розкриття завдань нашого дослідження окремо виділити *компоненти* у структурі моральної стійкості особистості. Компонент (від лат. components – складова), складова частина, елемент чого-небудь.

Наведемо у таблиці 1 три найпоширеніших компоненти моральної вихованості та їх критерії.

Таблиця 1

Складові компоненти моральної вихованості та їх критерії

<i>Інтелектуальний (когнітивний) комп.</i>	<i>Поведінковий комп.</i>	<i>Емоційно-ціннісний комп.</i>
<i>Знання норм і правил та здатність на їх основі висловлювати моральні судження. Розуміння змісту моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція.</i>	<i>Здатність протистояти спокусі порушити ці правила. Самоконтроль (в емоційній сфері, в соціальній, діяльності), моральний вибір, моральна поведінка.</i>	<i>Переживання почуттів провини у разі порушення правил; відповідальності (за себе, за інших: альтруїзм, дисциплінарна відповідальність); ціннісні орієнтації; емпатія.</i>

Як видно із теорії і практики сучасної педагогіки, за основу критеріїв сформованості моральної сфери учнів беруться найчастіше зовнішні компоненти: *інтелектуальний* (знання моральних норм) і *поведінковий*

(вироблення в учнів поведінки завдяки режиму, системі вимог і вправ). Через складність діагностики *емоційно-ціннісного* компонента, психологи і педагоги не завжди наважуються його виділяти. Але без виявлення внутрішніх спонукальних стимулів вся система виховання перетвориться у насильство над дитиною [4].

Дослідники морального виховання особистості (І.Д. Бех, Л.С. Виготський, В.К. Демиденко, Т. Дем'янюк та ін.) стверджують, що засвоєння моральних знань і формування моральних переконань має обов'язково пов'язуватись з **ціннісною** та **емоційною сферою** учня, що ефективно та позитивно вплине на їх дієвість і яскравість.

Відомий дослідник формування особистості, представник особистісно орієнтованого підходу академік І.Д. Бех зазначає, що для людини має цінність лише пережите в почуттях. Науковець має на увазі духовні почуття, які просвітлені розумом, і завдяки цьому морально збагачують особистість, роблять її носієм Істини, Добра, Краси [1].

Усвідомлено-емоційний, або інтелектуально-емоційний, механізм засвоєння моралі описаний Л.І. Рувинським. Він довів органічний характер взаємозв'язку інтелектуального і емоційного у сфері особистості. Цей взаємозв'язок обумовлює саме оцінка, самооцінка та усвідомлення особистісного сенсу діяльності, що сприяє утворенню інтелектуально-емоційного зв'язку, формуванню ціннісного морального відношення, усвідомленню об'єктивних духовно-моральних цінностей [7].

Узагальнюючи погляди теоретиків морального виховання, можна зробити наступний висновок: виховання особистості може починатися по різному – з прищеплення моральних навичок та звичок, з пробудження моральних почуттів навіть з впливу на свідомість [5].

Ю.Г. Підборський, Н.О. Репа вважають, що оскільки моральні якості відображають відношення особистості, які знаходять свій вияв у почуттях, волі, у роздумах, тому критерії вихованості мають розкриватися з емоційного, вольового та інтелектуального боків. Також вони наголошують, що найважливішими ознаками є ті, що характеризують якості в діях та вчинках, тобто підкреслюють наряду з емоційним, вольовим та інтелектуальним критеріями значення поведінкового компонента [6].

Моральна самосвідомість є складноорганізованою психологічною системою, до складу якої входять моральні цінності, що інтеріоризовані в процесі соціалізації і виступають у формі переконань; нормативні та еталонні установки; регулюючі механізми, які забезпечуються завдяки волі. Перелічені особистісні утворення обумовлюють моральну стійкість особистості.

Воля має провідне значення для формування моральної стійкості у підлітків. Дослідники розуміють волю як активність особистості, що спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей і на подолання

труднощів, які при цьому виникають. У боротьбі з цими труднощами і гартується воля. Самовиховання волі, за твердженнями психологів і педагогів, припадає саме на підлітковий вік, коли йде інтенсивний процес формування вмінь самостійно ставити складні цілі та підкорятись ним, планувати і виконувати свою діяльність.

Науковці погоджуються з твердженням, що воля як свідомий цілеспрямований процес має позитивний вплив на формування моральної поведінки, але й доводять те, що робить особистість і не усвідомлюється нею, здійснюється автоматично, не втрачає своєї моральної цінності. Більше того, стверджують, що справжній моральний вплив є результатом не свідомого вольового акта, а наслідком морального почуття та моральної звички.

Такі дослідники моралі, як М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, І.Д. Бех, І.С. Булах, М.В. Савчин розглядають структуру моральної самосвідомості як єдність когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів.

Ізольовано розглядають когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову складові С.Ф. Анісімов, Г.М. Бреслав, О.Г. Власкін, В.К. Демиденко, Г.Є. Залесьський, А.В. Зосимовський, К. Муздибаєв, Г.М. Прихожан, О.І. Раєв, Ф.А. Селіванов, Є.В. Суботський, О.В. Толстих, Т.О. Флоренська, С.Г. Якобсон.

Л.І. Рувинський наголошує на комплексному підході до засвоєння моральних норм і принципів. Його сутність полягає як в органічному сполученні в процесі виховання моральних знань та діяльності по втіленню моральних норм і принципів, так і усвідомлено-емоційному засвоєнню моральних норм і принципів, що структуруються на рівні особистості як комплекси моральних знань і переживань. Автор також окремо виділяє вольовий компонент в моральній поведінці, розділяючи погляди на дослідників волі А. В. Веденова та В.І. Селіванова, і наголошує на тому, що у взаємозв'язку з інтелектуальним та емоційним компонентами він забезпечує здійснення моральних вчинків, особливо в складних умовах, які потребують подолання перешкод. Науковець підкреслює, що вольовий компонент виступає як інтегративне утворення, в який входять інтелектуальний і емоційний компоненти.

Ми вважаємо, необхідними психологічними завданнями підліткового віку, який є важливою ланкою становлення власного «Я», формування моральної стійкості особистості, яка ґрунтується на моральних знаннях, розвинутих моральних почуттях, на опануванні моральної саморегуляції. Основні компоненти і критерії моральної свідомості й самосвідомості та їх психологічні характеристики дозволятимуть дослідити рівень розвитку моральної стійкості підлітків, для структури якої ми виділяємо наступні компоненти: *когнітивний* (розуміння і диференціація моральних понять, здатність до моральної рефлексії, критичне мислення); *ціннісно-смисловий*

(ідеали, цінності, смисли, емпатія, моральні почуття – честь, гідність, совість, відповідальність); *вольовий* (довільна саморегуляція, самоконтроль, самонаказ, самопереконаня, резистентність); *поведінковий* компонент (самостійність, активність, довільна і мимовільна саморегуляція). Поведінковий компонент інтегрує в собі попередні компоненти і проявляється у здатності до самоконтролю в емоційній сфері, діяльності та міжособистісних взаєминах, в адекватному особистісному та моральному виборі. Наведені критерії ми вважаємо необхідним розглядати в єдності як взаємодоповнюючі та інтегруючі один одного.

Компонентно-критеріальну структуру моральної стійкості особистості наведемо в таблиці 2.

Таблиця 2

Компонентно-критеріальна структура моральної стійкості підлітків

<i>Компо- ненти</i>	<i>Критерії</i>	<i>Показники моральної стійкості</i>
Когнітив-ний	<ul style="list-style-type: none"> • Моральні знання; • Моральна рефлексія; • Критичне мислення 	<p>Знання норм і правил та здатність на їх основі висловлювати власні моральні судження.</p> <p>Уміння особистості передбачати наслідки власних вчинків як для себе, так і для інших.</p> <p>Осмислення і переосмислення діяльнісної взаємодії та спілкування з позицій належного та ціннісного.</p>
Ціннісно-смісловий	<ul style="list-style-type: none"> • Моральні ідеали, цінності, смисли; • Моральні почуття; • Емпатія; • Моральні переконання 	<p>Спрямованість ціннісних орієнтацій на альтруїзм, суспільно-політичну сферу, мораль, саморозвиток, професійне зростання.</p> <p>Здатність осмислено переживати свої вчинки: відчувати сором, провину та каяття від здійснення негативних та отримувати моральне задоволення, піднесення честі й гідності від моральних вчинків.</p> <p>Моральні переживання і вимоги стають мотивами поведінки і перетворюються в переконання.</p>
Вольовий	<ul style="list-style-type: none"> • Резистентність; • Довільна моральна саморегуляція, (самоконтроль, самонаказ) 	<p>Здатність протистояти негативним соціальним факторам.</p> <p>Свідоме приймання рішення відповідно до моральних вимог, можливість контролювати власну поведінку, навіть якщо вона суперечить його безпосереднім бажанням.</p> <p>Дозволяє особистості реалізовувати свої плани, регулювати поведінку.</p>

Поведінко-вий	<ul style="list-style-type: none">• Мимовільна та довільна моральна саморегуляція;• Моральна активність	Індивід діє відповідно до моральних вимог тому, що інакше він вчинити не може. Усвідомлення альтернатив (добро-зло), згідно з якими самостійно обирає пріоритет моральної цінності й приймає гідне рішення, що призводить до морального вчинку, сукупність яких утворює моральну поведінку.
---------------	--	--

Отже, уточнюючи компонентно-критеріальну структуру моральної стійкості підлітків, необхідно зробити наступні висновки:

1. у дослідженнях науковців структури моральної свідомості та самосвідомості простежуються нечіткість у розумінні моральних компонентів, критеріїв і показників, що утруднюватиме подальшу діагностику моральних утворень особистості, зокрема моральної стійкості;

2. у структурі моральної стійкості підлітків найбільш доцільно виділити когнітивний, ціннісно-смісловий, вольовий та поведінковий компоненти, які у своїй єдності дозволять підростаючому поколінню чітко уявляти свої аксіологічні домінанти щасливого життя, своєчасно виявляти загрозу деформації своєї системи цінностей та уміти протистояти цим негативним чинникам.

Розуміючи глибину заявленої проблематики, подальші наукові дослідження можуть бути спрямовані на вивчення і відбір психодіагностичного інструментарію для діагностики компонентів моральної стійкості особистості та їх критеріїв.

Л і т е р а т у р а

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади: Навч.-метод. Посібник. – Київ: Либідь, 2003.
2. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003.
3. Булах І.С., Алексєєва Ю.А. Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності: навч. посіб. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010.
4. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 2-ег вид. – Київ: Каравела, 2009.
5. Лоскутов В.А.. Вопросы педагогического стимулирования в теоретических работах и практической деятельности А.С. Макаренко и В.А. Сухомлинского// Педагогическое стимулирование нравственного развития и познавательной активности школьников / Ред. Коллегия З.И. Равкин, В. И. Косолапов. - Киров-Йошкар-Ола: 1975.
6. Підборський Ю.Г., Репа Н.О. Моральне виховання школярів на українських народних традиціях // Педагогіка і психологія. – 1996. - № 1.

7. Рувинский Л.И. Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания школьников. – Москва: Педагогика, 1981.

I. Moiseieva. Components-criteria structure of teens` moral stability.

The article analyzes the existing approaches to understanding the content of personality's moral consciousness, its structural components and criteria are exposed. Author component-criteria structure of personality's moral stability is created, in which selected four components: cognitive, value-meaningful, willed, behavioral, defined its criteria and indicators.

Key words: moral consciousness, moral education, moral personality's stability, components, criteria and indicators of moral stability.

УДК 159.923.33

С. Є. Солодчук

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СІМЕЙНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ**

У статті розглядаються теоретичні підходи до розуміння комунікативної взаємодії; обґрунтовано концептуальну модель та основні чинники комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні.

Ключові слова: спілкування, комунікативна взаємодія, сімейне консультування.

Постановка проблеми. Сімейне консультування у психологічній літературі розглядається як професійна діяльність, що має інтерактивну сутність. Основою консультування є взаємодія учасників цього процесу, яка відбувається за їх згодою, на основі їх позитивної мотивації та усвідомленої мети – розв'язання проблем сім'ї. Спілкування «вплетене» (М.С. Каган) у предметну професійну діяльність психолога-консультанта: воно є засобом, способом організації й оптимізації процесу консультування.

Усе це дозволяє визначити сімейне консультування як взаємодію у спілкуванні психолога-консультанта і сім'ї, спрямовану на допомогу сім'ї [13]. Це робить можливим, як зауважує Т.І. Сила, застосування терміну „комунікативна взаємодія”, що передбачає організацію спільної діяльності засобами спілкування [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікативна взаємодія виступала об'єктом уваги у психолого-педагогічних дослідженнях (Н.П. Волкова, А.І. Годлевська, Д.М. Годлевська, Н.О. Зуєнко, Г.М. Круглова, В.В. Садова та ін.), у судово-експертній діяльності (К.О. Моїсеєва), у діаді «лікар-хворий» (Т.В. Константинова). Досліджувалася невербальна складова комунікативної взаємодії (Т.А. Вархотов), вплив емоцій на комунікативну взаємодію (Н.В. Молчанова), моделі комунікативної взаємодії

(М.В. Молоканов). Окремі аспекти комунікативної взаємодії у професійній діяльності обговорювалися у роботах З.Я. Ковальчук, Т.І. Сили.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що у працях зарубіжних і вітчизняних учених досліджувались лише окремі психолого-педагогічні аспекти комунікативної взаємодії. Що ж стосується комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування, то дослідження взагалі відсутні. Актуальність проблеми та її недостатня теоретична і практична розробленість зумовили вибір нами даного напрямку дослідження.

Метою дослідження є виявлення психологічних особливостей комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування

Виклад основного матеріалу. Звернемося до основного поняття нашого дослідження – комунікативна взаємодія.

Родовим поняттю «комунікативна взаємодія» є термін «взаємодія», до змісту якого у філософії відносять такі ознаки: процес *впливу* об'єктів один на одного; *взаємна обумовленість*; *зміна станів*; *взаємоперехід*. Орієнтація на таке визначення є причиною, яка дає можливість характеризувати комунікативну взаємодію як взаємний вплив суб'єктів один на одного [2].

На нашу думку, повніше відображає сутність комунікативної взаємодії поняття «міжособистісна взаємодія», яка розуміється як: а) контакт двох чи більше індивідів; б) система взаємообумовлених дій; в) вплив одного індивіда на іншого; г) спосіб реалізації спільної діяльності [2].

Тому в дослідженнях комунікативної взаємодії родовим поняттям має бути не поняття «взаємодія», а поняття «міжособистісна взаємодія». Звернення до поняття «взаємодія», як зауважує Л.К. Велитченко, є, по-перше, перескакування через найближчий рід, що потребує додавання великої кількості видових відмінностей та, по-друге, у цьому випадку ми неминуче приходимо до її трактування як *впливу* суб'єктів один на одного [2]. Міжособистісна взаємодія передбачає врахування саме *особистісного* [2].

Таким чином, *комунікативна взаємодія є складним багатоаспектним явищем, що має ознаки соціальної, міжособистісної взаємодії.*

Зауважимо, що у психологічних словниках тлумачення поняття «комунікативна взаємодія» не знаходимо. Дане поняття зустрічається у науковій літературі, частіше в психолого-педагогічних дослідженнях, іноді без будь-якого уточнення, як саме автор його розуміє. Це може бути свідченням того, що феномен комунікативної взаємодії є малодослідженим.

Так, Т.А. Вархотов тлумачить комунікативну взаємодію як взаємодію двох або більше людей, прямою або непрямою метою якої є обмін інформацією [1].

А.І. Годлевська, Д.М. Годлевська розглядають комунікативну взаємодію як взаємоузгоджені й взаємообумовлені суб'єктні мовленнєво-практичні дії з метою обміну інформацією і створення найсприятливіших умов для формування особистості [4].

Фірсов М.В., Шапіро Б.Ю. розуміють комунікативну взаємодію як процес обміну комунікативними діями між суб'єктами [15].

Н. П. Волкова визначає комунікативну взаємодію як двосторонню суб'єкт-суб'єктну взаємодію, у результаті якої утворюється загальний сукупний суб'єкт [3].

Як бачимо з наведених визначень, комунікативна взаємодія розглядається у вузькому та широкому значенні: у вузькому значенні взаємодія розуміється як обмін інформацією (комунікація), а у широкому – як суб'єкт-суб'єктна взаємодія (спілкування).

Семантично «спілкування» і «комунікація» майже збігаються, бо означають «схильність», «з'єднання», «повідомлення». Тому в широкому розумінні поняття «комунікація» ототожнюється із поняттям «спілкування» [Москаленко, 2008, 371].

У даному дослідженні, застосовуючи термін «комунікативна взаємодія», ми виходимо з *широкого визначення комунікації як єдності комунікації у вузькому значенні (обміну інформацією), перцепції (сприйняття і взаємосприйняття) та інтеракції (взаємодії)*.

Н.О. Зуєнко зауважує, що комунікативна взаємодія може розглядатися як *багатоаспектний феномен*, що окреслюється як технологія, діяльність, процес, спілкування, вияв компетентності у спілкуванні, конфлікт та ін. [5].

Комунікативна взаємодія як соціально-психологічний феномен виконує низку *функцій*: контактна, інформаційна, спонукальна, координаційна, встановлення відносин, здійснення впливу, взаємна корекція, взаємний контроль, взаємна допомога, соціалізаційна функція (становлення особистості) [13].

Узагальнюючи сучасні теоретичні погляди щодо категорії «комунікативна взаємодія», доцільно зупинитися на деяких дослідженнях, результати яких становлять інтерес з точки зору обґрунтування її змісту та основних структурних компонентів.

Досліджуючи комунікативну взаємодію як складову педагогічної взаємодії, З.Я. Ковальчук зауважує, що вона набуває характеру взаємодії міжособистісної [6]. Тому *структурні складові міжособистісної взаємодії можуть бути розглянуті як структурні складові комунікативної взаємодії*.

У науковій літературі існує декілька підходів до розуміння структури міжособистісної взаємодії. Враховуючи те, що ці підходи описані навіть у підручниках із соціальної психології, ми не будемо зупинятися на їх розгляді. У зв'язку з інтересами нашого дослідження лише зауважимо, що для вітчизняної науки традиційним є розгляд у структурі міжособистісної взаємодії трьох основних компонентів: когнітивного (гностичного, пізнавального), афективного (емоційного), поведінкового (праксичний, діяльнісного). Таким чином, вказані складові міжособистісної взаємодії можуть розглядатися як *структурні компоненти комунікативної взаємодії*.

Т.І. Сила, розглядає професійну інтеракцію працівників групи «людина-людина» як специфічний вид комунікативної взаємодії, детермінований особливостями професійної діяльності, з приводу якої відбувається, рівнем професійної компетентності фахівця, його ціннісними орієнтаціями, мотиваційними настановами, особливостями цілепокладання, а також відповідно зазначених характеристик соціальним експектаціям [13]. Відтак, до основних *чинників комунікативної взаємодії* можна віднести: особливості професійної діяльності, рівень професійної компетентності фахівця, мотивацію суб'єктів взаємодії, їх цілі та соціальні очікування.

На суб'єкт-суб'єктний характер комунікативної взаємодії наголошується у дослідженнях Н.П. Волкової, Т.В. Константинової, Н.В. Молчанової [3; 8; 11]. Для кожного суб'єкта взаємодії цей зв'язок має особистісну значимість. Одна з *головних особливостей комунікативної взаємодії полягає у тому, що зв'язок між суб'єктами комунікації має особистісний, суб'єктивний характер.*

На важливій ролі емоцій у процесі комунікативної взаємодії вказується у роботах Н.В. Молчанової, Т.В. Константинової [8; 11]. Саме *емоційний компонент комунікативної взаємодії забезпечує почуття задоволення у суб'єктів взаємодії.* Якщо ж у суб'єктів комунікативної взаємодії виникає емоційна напруга, то це призводить до зміни змісту (суб'єкт приписує особистісно-значимий смисл словам і діям партнера) і структури (визначається монологічною стратегією психологічного впливу) комунікативної взаємодії, породжує порушенням зворотного зв'язку та спонукає до відособлення суб'єктів комунікативної взаємодії.

На думку І. М. Юсупова «в комунікативній взаємодії нерідко складаються міжособистісні ситуації, коли виникає необхідність не тільки в понятійному, але й в чуттєвому взаєморозумінні, що вимагає від сторін актуалізації явища емпатії» [6].

М.В. Молоканов, розглядаючи моделі комунікативної взаємодії, вказує, що комунікативна взаємодія є ключовою для професії психолога. Вчений виділяє чинники, що є базовими для оцінки ефективності спілкування в цілому й професійної успішності спеціаліста, що працює з людьми: «інтерес до іншого» та «домінантність» [10].

При вираженому інтересі до іншого спілкування будується на основі Я-концепції клієнта, його суб'єктивного сприйняття себе і свого стану; при слабо вираженому інтересі до іншого – на матеріалі, «зовнішньому» для клієнта: на загальних законах комунікативної взаємодії, на нормах, принципах, техніках, на об'єктивних симптомах, а не на переживаннях клієнта з їх приводу.

Виражений інтерес до іншого передбачає наявність у спеціаліста особистісної, а не технічної, нормативної чи іншої орієнтації при взаємодії з клієнтом; але самі форми прояву цієї орієнтації можуть бути різними (для одних більш характерна емпатія, для інших – фасилітації і т. п.)

Чинник *домінантності* впливає на міру відповідальності, яка лягає на спеціаліста за вибір цілей взаємодії і способів їх досягнення. Чинник домінантності проявляється в переважаючих позиціях спілкування: «зверху» (активної при «домінуванні»), «поруч» (інтерактивної при «наданні допомоги») або «знизу» (залежної при «служінні»). Ці позиції розглядалися раніше (Г. Абрамова, 1993), але автором позиції «зверху» і «знизу» описані як непридатні для практичного психолога.

Інтерес до іншого та інтерактивна позиція у спілкуванні відповідають уявленням про діалогічну сутність людини. Діалог є основним поняттям у системі взаємовідносин психолога (Г.С. Абрамова, О.Ф. Копйов, Н.В. Чепелєва, З.Г. Кісарчук, Т.О. Флоренська, Т.П. Юрченко та ін.). У працях низки авторів (Г.О. Ковальов, А.Ф. Копйов, Т.А. Флоренська, Г.О. Балл та ін.) сформульовані психологічні умови, необхідні для організації діалогу як вищого рівня міжособистісної взаємодії у психологічному консультуванні.

Здійснений нами теоретичний огляд стану розробки проблеми комунікативної взаємодії дозволяє виділити певні особливості даного явища й зробити важливі для нашого дослідження узагальнення:

По-перше, комунікативна взаємодія є багатоаспектним явищем, що має ознаки соціальної та міжособистісної взаємодії.

По-друге, комунікативна взаємодія є суб'єкт-суб'єктною взаємодією.

По-третє, основною комунікативною формою взаємодії є спілкування.

По-четверте, у переважній більшості досліджень комунікативна взаємодія розглядається у контексті спільної діяльності.

По-п'яте, умовою комунікативної взаємодії виступає діалог, наявність партнерських взаємин між суб'єктами.

Відповідно до принципу єдності спілкування і діяльності, сформульованого Г.М. Андрєєвою та А.В. Петровським, взаємодія не може розглядатися поза змістом тієї діяльності, з приводу якої вона відбувається. Тобто, якщо комунікативна взаємодія відбувається в межах професійної діяльності, *зміст та характер професійної діяльності зумовлюватимуть особливості комунікативної взаємодії.*

Відтак розглянемо соціально-психологічні особливості змісту діяльності, яка розглядається, – сімейного консультування.

По-перше, сімейне консультування розглядається як вид діяльності, що має інтерактивну сутність. Основою консультативної роботи виступає взаємодія між психологом-консультантом і клієнтом (-ами).

По-друге, специфічним є характер взаємодії «психолог-консультант клієнт». У консультативній практиці домінують співробітництво та суб'єкт-суб'єктні відносини, при цьому допомога орієнтована переважно на активізацію клієнта.

По-третє, психолог-консультант має справу з питаннями, пов'язаними із людськими взаємовідносинами, а також питаннями взаємодії між самими

людьми та між ними й оточуючим середовищем. Іншими словами, взаємодія у психологічній практиці спрямована на покращення соціальних взаємодій клієнта.

По-четверте, взаємодія «психолог-консультант-клієнт» опосередкована цінностями та етичними нормами професії, що є доволі специфічними для психологічної практики.

По-п'яте, зміст професійної діяльності зумовлює структурні особливості взаємодії психолога і клієнта. У структурі комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні ми виділяємо: суб'єкти, взаємні дії суб'єктів, об'єкт та мету.

Суб'єктами цієї взаємодії в узагальненому вигляді є психолог-консультант і клієнт. При цьому *соціально-психологічні характеристики суб'єктів взаємодії* виступають її важливими чинниками. Йдеться про функції, ролі та позиції психолога-консультанта і клієнта, взаємні очікування учасників взаємодії, а також уявлення про себе, партнера та ситуацію взаємодії.

Оскільки інструментом впливу в психологічному консультуванні є особистість психолога-консультанта, то особливої ваги набувають саме його професійно-особистісні якості (О.Ф. Бондаренко, Л.М. Карамушка, З.Г. Кісарчук та ін.). Професійно-психологічним якостям практичного психолога в науковій літературі приділяється значна увага (О.Ф. Бондаренко, Л.М. Карамушка, З.Г. Кісарчук, Н.В. Пророк, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева та ін.). Серед них робиться акцент на комунікативній компетентності фахівця, яка на думку А.Й. Капської, є необхідною умовою взаємодії [7]. Завдяки комунікативній компетентності формується ще одна важлива якість психолога – діалогізм (Н.В. Чепелева та ін.).

Важливе значення мають і *соціально-психологічні характеристики дій суб'єктів взаємодії*: особливості мотивації учасників взаємодії; цілеспрямованість дій; особливості володіння соціально-психологічними механізмами впливу.

Мотивація щодо психологічного консультування розглядається як важлива передумова сімейного консультування. Психологічне консультування може здійснюватися лише тоді, коли члени сім'ї звертаються до психолога, тобто мають мотив.

Оскільки психологічне консультування є діалогом між психологом і клієнтом, то здійснюється за механізмом мотивації з обох боків. З огляду на це, важливого значення набуває не лише мотивація клієнта, а й професійна мотивація психолога-консультанта.

Важливим чинником, що впливає на ефективність комунікативної взаємодії, виступає *стратегія взаємодії*. Процес сімейного консультування передбачає співробітництво, коли взаємодія спрямована на організацію спільної діяльності, досягнення групових цілей та передбачає спільне з

партнером визначення мети діяльності, спільне її планування, розподіл сил й засобів, виходячи з можливостей кожного.

Об'єктом комунікативної взаємодії є проблема клієнта.

У суб'єктів даної діяльності є спільна *мета*, а саме: домогтися позитивного терапевтичного ефекту як природного результату консультаційного процесу.

Таким чином, *комунікативна взаємодія* розглядається нами як *суб'єкт-суб'єктна взаємодія*, викликана потребами спільної діяльності і спрямована на значущу зміну в стані, поведінці й особистісно-сміслових утвореннях партнера.

У результаті проведеного аналізу було розроблено структурну модель комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування, яка включає наступні складові:

1) *когнітивний компонент* – розкривається через систему уявлень учасників взаємодії стосовно себе, партнера та ситуацію взаємодії;

2) *емоційний компонент* – визначається емоційним ставленням учасників взаємодії один до одного та ситуації взаємодії;

3) *діяльнісний компонент* - полягає в опосередкуванні взаємодії змістом діяльності, з приводу якої вона відбувається, та характеризує ефективність організації, налагодження та підтримки взаємодії психологом-консультантом.

На основі детального аналізу сімейного консультування було визначено систему *чинників* комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування. Їх віднесено до трьох рівнів аналізу – макрорівень (рівень суспільства), мезорівень (рівень психологічної консультації) та мікрорівень (рівень особистості).

Макрорівень відображає суспільне середовище в цілому, його вплив на комунікативну взаємодію у процесі сімейного консультування через психологічну культуру населення, менталітет, традиції та ін.

На *мезорівні* серед провідних чинників комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування виступають форми, методи надання психологічної допомоги, що застосовуються в психологічній практиці; аспекти діяльності психолога-консультанта, визначені специфікою психологічної консультації (соціально-психологічний клімат, нормативні вимоги, посадові та функціональні обов'язки психолога-консультанта тощо), характер взаємодій клієнта за межами психологічної консультації.

На *мікрорівні* основними чинниками є індивідуально-психологічні якості, що забезпечують оптимальну комунікативну взаємодію у процесі сімейного консультування. До них належать: соціально-психологічні характеристики суб'єктів взаємодії (професійно-особистісні якості психолога-консультанта, комунікативна компетентність психолога-консультанта, особливості суб'єктних характеристик сім'ї як клієнта консультації); соціально-

психологічні характеристики дій суб'єктів взаємодії (мотивація суб'єктів взаємодії, цілеспрямованість дій, стратегія взаємодії).

Зазначені теоретико-методологічні підходи до розуміння комунікативної взаємодії у процесі сімейного консультування та чинники, які впливають на її становлення, були реалізовані на подальших етапах емпіричного дослідження.

Виконане дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспектива подальшого вивчення зазначеної проблеми полягає в дослідженні різноманітних проявів та функцій комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні.

Л і т е р а т у р а

1. Вархотов Т. А. Методологические проблемы исследования невербальной компоненты коммуникативного взаимодействия // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Материалы 13-й международной конференции молодых ученых 26-30 декабря 2002 г. – Санкт-Петербург: 2002.
2. Велитченко Л.К. Психологічна структура взаємодії // Коломинські читання: Матеріали другого міжнар. наук. форуму. – Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009.
3. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: Навч. посіб. – Київ: ВЦ „Академія”, 2006.
4. Годлевська А.І. Сутність поняття «комунікативна взаємодія» в сучасній психолого-педагогічній науці // Соціалізація особистості : зб. наук. праць. – Київ: Логос, 2002. – Т. 17. – Вип. 2.
5. Зуенко Н.О. Комунікативна взаємодія учасників освітнього процесу // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – Київ: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2009. – Вип. 57.
6. Ковальчук З. Я. Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми педагогічної взаємодії // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ. – Вип. 13. Психологія. – Дрогобич: 2004.
7. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / За ред. А. Й. Капської. – Київ: ДЦССМ, 2003.
8. Константинова Т. В. Коммуникативное взаимодействие в диаде «врач-больной» // Вестник СамГУ: Естественнонаучная серия. – 2006. – №6/2 (46).
9. Круглова Г.Н. Коммуникативное взаимодействие как фактор эффективности обучения в вузе: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Ленинград: 1981.
10. Молоканов М.В. Двухмерное пространство моделей коммуникативного взаимодействия // Вопросы психологии. – 1995. – № 5.
11. Молчанова Н.В. Влияние эмоций на коммуникативное взаимодействие: Дис. ... канд. психол. наук. – Кострома: 2005.
12. Садова В.В. Творча комунікативна взаємодія учителя та учнів // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб.– Київ: 1997. – Вип. 20.
13. Сила Т.І. Соціально-психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі : Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Київ: 2007.

14. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї: Науково-методичні матеріали. Ч. I. – Київ: ДЦССМ, 2003.
15. Фирсов М.В., Шапиро Б.Ю. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие. – Москва: ИЦ «Академия», 2002.

S. Solodchuk. Theoretical and methodological grounds of the study of interactive communication in family counseling.

The article studies theoretical approaches according to understanding of communicative interrelations; a concept-model and major factors of communicative interrelations for family consultations have been explained.

Key words: communication, communicative inter relations, family consultation.

УДК 159.923.2

Л. М. Співак

НАУКОВІ ПОЗИЦІЇ ВЧЕНИХ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ПРО РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ Й ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

У статті здійснено історичний екскурс основних ідей зарубіжних вчених про розвиток національної та етнічної самосвідомості особистості й спільності, що є значущими для теоретиків і практиків у галузі консультативної психології.

Ключові слова: національна (етнічна) самосвідомість; спільність, особистість; мультикультуральне консультування, консультант, клієнт.

Постановка проблеми. У сучасному національно та етнічно розмаїтому суспільстві гостро постає питання про ефективну психологічну допомогу особистості у розв'язанні її проблем. Якщо потреба у такій допомозі людині є нагальною, то надати її у змозі лише висококваліфікований психолог-консультант, який має глибокі знання про психологічну та соціокультурну специфіку представників різних національних і етнічних груп, й вирізняється здатністю до розуміння цієї специфіки тощо. Необхідність зазначених знань для вітчизняних теоретиків і практиків у галузі консультативної психології, яка лише нещодавно стала самостійною в українській науці, спонукала нас до проведення історичного екскурсу основних ідей зарубіжних вчених про національну та етнічну самосвідомість особистості й спільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми десятиліттями концепти «національна самосвідомість» й «етнічна самосвідомість» є предметом пильної уваги широкої наукової спільноти. Ці складні психологічні конструкти постійно знаходяться у сферах філософського, етнологічного, політологічного, соціологічного, історичного, педагогічного та психологічного аналізу. Різні аспекти проблеми розвитку національної та

етнічної самосвідомості вивчаються у низці кандидатських і докторських дисертацій з різних галузей знань. За результатами вивчення цієї проблеми опубліковано низку наукових праць (Д.Г. Абуладзе, С.М. Бойко, В.В. Борисов, А.П. Дербак, Д.О. Тхоржевський та ін.). Психологічні аспекти проблеми розвитку національної чи етнічної самосвідомості були предметом вивчення плеяди вчених та репрезентовані у низці досліджень: етнічна ідентифікація й ідентичність – у працях В.С. Мухіної, Ж. Піаже, Т.Г. Стефаненко, К.В. Коростеліної; етнічна самосвідомість – В.Ю. Хотинець, А.А. Налчаджяна; етнічні стереотипи поведінки – Г.В. Старовойтової, психологія міжетнічної напруженості – Г.У. Солдатової; національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві – М.Й. Боришевського, національний характер – І.С. Кона та ін. Однак у цих працях перед науковцями не було поставлено такого завдання як вивчення зарубіжної психологічної думки про згадану вище проблему в різні історичні періоди.

Зазначене вище спонукало нас до розгляду основних наукових поглядів на національну та етнічну самосвідомість у зарубіжній теоретичній і консультативній психології, що й стало **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. З-поміж психологічних ідей про національну та етнічну самосвідомість зарубіжних вчених у ХХ ст. на особливу увагу заслуговують наступні: постулат про «середню особистість конкретного народу як множину психологічних особливостей його представників» (Г. Лебон); висновки про «колективні уявлення представників будь-якої народності» (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс); теза про «базовий, домінуючий тип особистості для кожної простої культури» (А. Кардинер); погляд на «модальну особистість якої-небудь спільності, в якій виявляються стійкі риси значної кількості її представників» (Р. Лінтон); думки про вплив етнокультурних чинників на становлення вищих психічних функцій представників різних культур (Ф. Боас, Р. Бенедикт, А. Кардинер, М. Мід, Р. Лінтон, Ф. Хсю). Розглянемо детальніше згадані ідеї.

Питання про подібне та відмінне у психіці, зокрема у свідомості представників певного народу, зацікавило відомого французького соціолога та психолога Г. Лебона. Він висловив думку про те, що у множині психологічних особливостей представників конкретного народу виявляється сутність цього народу. Зазначена множина дістала назву середнього типу. Вчений стверджував, що незважаючи на відмінності між представниками конкретного народу, усі вони характеризуються спільними успадкованими властивостями, які є основою для опису середнього типу такого представника. Водночас відмінності у психіці представників будь-якого народу зумовлюють появу в них різного світосприйняття та мислення, неоднакових почуттів, дій і вчинків [3].

Найбільший вплив на розвиток етнопсихологічних знань у той час мали підходи французьких вчених – філософа, етнографа Л. Леві-Брюля й етнографа, соціолога К. Леві-Строса. Так, Л. Леві-Брюль вивчав «первісне мислення», під яким він розумів мислення таких народностей як австралійці, фіджійці, туземці Андаманських островів та ін. У результаті проведеного дослідження він з'ясував, що представники кожної народності вирізняються своїм особливим типом мислення. Водночас мислення окремих представників будь-якої народності залежить від колективних уявлень, які виявляються в її мові, віруваннях, традиціях, звичаях і т. ін. Прояви колективних уявлень можна помітити у кожного представника певної соціальної групи. Колективні уявлення передаються від попереднього до наступного покоління. Такі уявлення «нав'язуються» окремим представникам групи зумовлюючи появу в них страху, поклоніння і т. ін. Загальною властивістю колективних уявлень, які притаманні представникам перерахованих вище народностей, є містичність. На погляд Л. Леві-Брюля, вивчення колективних уявлень сприятиме розумінню категорій і логічних принципів, якими користуються представники цивілізованих суспільств [4].

Слідом за Л. Леві-Брюлем, дослідження мислення та різних життєвих структур представників первісних суспільств Північної та Південної Америки, які не залежать від їх індивідуальної свідомості, було проведено К. Леві-Стросом. Одержані результати дозволили вченому сформулювати концепцію «нового гуманізму». Основна ідея цієї концепції полягала у виявленні схожого у представників первісних і сучасних суспільств. За переконаннями вченого, для первісної та сучасної людини схожими є закони функціонування мислення, закони культури та інші закони, яким покоряються суспільства. Так, спільною для культури представників різних суспільств є низка майже однакових ознак. Формування різноманітних видів соціальної поведінки у людей з різних суспільств зумовлено дією загальних чинників і механізмів [5].

Положення видатних європейських мислителів XIX – початку XX ст. (В. Вундта, М. Лацаруса, Х. Штейнталя та ін.) про культуру як провідний чинник розвитку психологічних особливостей і зокрема національної та етнічної самосвідомості представників різних народів, було підтримано та розвинуто у руслі культурологічного підходу відомими американськими науковцями – Ф. Боасом, Р. Бенедикт, А. Кардинером, М. Мід, Р. Лінтоном і Ф. Хсю.

Етнограф і антрополог Ф. Боас досліджував психологічні аспекти культури різних народів. Вчений вважав, що традиції та культура людей тісно пов'язані з особливостями їх психіки. Зокрема його цікавив процес взаємовпливу представників однієї культури на представників іншої, що дістав назву «акультурація». Вчений відзначив, що у результаті акультурації окремі культурні явища (звичаї, традиції, норми поведінки і т. ін.), які

властиві представникам більш розвинутої культури, сприймаються, тривалий час ретельно переосмислюються і використовуються представниками менш розвинутої культури. Наслідком процесу акультурації є зміна психіки у представників менш розвинутої культури [10]. Отже, кожна культура вирізняється своїми унікальними явищами, а запозичення окремих культурних явищ у інших народів супроводжується тривалим процесом сприймання та переосмислення.

Праці Ф. Боаса стали основоположними для подальшого становлення психологічного напрямку в американській етнології. Ідеї вченого та провідні принципи класичного психоаналізу були використані Р. Бенедикт, А. Кардинером і М. Мід для розробки положень теорії «Культура та особистість». Так, учениця Ф. Боаса, культурантрополог Р. Бенедикт висунула ідею про неповторну конфігурацію кожної культури. На її думку, складові цих культур поєднані в одне специфічне ціле. У різних культурах існує досить обмежена кількість типів поведінки, які можна ретельно вивчити.

Зокрема досліджуючи культуру жителів Японії, вона виявила чинник, що зумовив появу в їх національному характері таких суперечливих рис як почуття прекрасного та фанатизм у відданості владі імператора. Цей культурний чинник полягає в особливостях процесу соціалізації японців: з дитинства індивід усвідомлює необхідність підкорення власних бажань інтересам спільності. З метою уникнення сорому для себе чи власної сім'ї він може вдаватися до будь-яких способів, навіть найжорстокіших [9]. Р. Бенедикт акцентувала увагу на необхідності дослідження історії та культури різних спільностей.

Культуролог і психоаналітик А. Кардинер вважав, що культура суттєво впливає на особистісний розвиток індивіда. За позицією науковця, у кожній простій культурі (зокрема в племені) є один домінуючий тип особистості – «базова особистість». Під базовою він розумів таку особистість, яка вирізняється певним стилем мислення, почуттями тощо і завдяки цьому є найбільш адаптованою до культури своєї спільності [11].

Науковий пошук учениці Ф. Боаса та Р. Бенедикт, етнографа та антрополога М. Мід був спрямований на вивчення характеру суспільної свідомості в різних культурах. У власній автобіографічній книзі «Іній на квітучій ожині» вона підкреслила, що вивчаючи певну культуру (зокрема способи соціалізації, житло тощо) недоречно її порівнювати з іншими культурами, оскільки «...ми ризикуємо не помітити того, чим саме є це житло у свідомості його мешканців» [6, 12]. На погляд вченої, характер суспільної свідомості у певній культурі – це поєднання закономірностей психіки представників цієї культури, які зумовлено її провідними нормами (традиціями, звичками, специфікою поведінкових проявів) [6, 12].

Згодом проблема впливу складних сучасних культур на становлення особистості, що залишилася нерозв'язаною А. Кардинером, зацікавила антрополога та соціолога Р. Лінтона. Розв'язання цієї проблеми вчений вбачав у введенні поняття «модальна особистість». На думку Р. Лінтона, модальна особистість – це «...продукт взаємодії біологічного спадку людини (її вроджених здібностей) і життєвого досвіду представників групи, що зумовлює форму прояву цих здібностей і управляє ними» [8, 61]. Іншими словами, більшість представників будь-якої спільності вирізняються такими стійкими рисами, які притаманні модальній особистості цієї спільності.

У середині ХХ ст. домінуюча позиція в американській науці належала психологічній антропології, що була заснована Ф. Хсю. Науковець сформулював положення про те, що більшість представників тієї чи іншої культури мають однакові соціальні уявлення, які управляють їх поведінкою. Такі уявлення існують як у свідомій, так і в несвідомій формах [2; 8].

Отже, внеском американських науковців у становлення наукових знань про етнічну та національну самосвідомість стали положення: про провідний вплив певної культури на психіку її представників (Ф. Боас, Р. Бенедикт, А. Кардинер, М. Мід, Р. Лінтон, Ф. Хсю); про найбільше поширення «модальної особистості» у будь-якій складній культурі (Р. Лінтон); спільність соціальних уявлень (чи національного характеру, як було відзначено Ф. Боком) у значній кількості представників тієї чи іншої культури (Ф. Хсю).

Культурологічний підхід до вивчення проблематики національної та етнічної самосвідомості, домінуючий у теоретичній американській психологічній науці, було підтримано дослідниками з деяких проблем практичної психології. Так, інтенсивне застосування презентованих вище наукових ідей у галузі консультативної психології розпочалося у 80-і рр. ХХ ст. Одним з провідних об'єктів дискурсу американських науковців (Е. Арредондо, Дж. Брінсон, А. Іві, Д. Локк, Р. Мак-Девіс, Р. Міддлтон, П. Педерсон, Д. С'ю, К. Фловерс, Р. Хейс та ін.) у цій галузі стали мультикультуральні аспекти роботи з представниками різних етнічних груп, зокрема питання про значення етнічного різноманіття, що було зумовлено посиленням расизму в Америці.

Значущою подією у розвитку мультикультурального консультування виступила розробка у 1992 р. Е. Арредондо, Р. Мак-Девісом і Д. С'ю відповідних інструкцій для цього підходу. Згадана подія стала поштовхом для появи наукових дискусій про різноманіття підходів у психологічному консультуванні в умовах сучасного плюралістичного суспільства. У результаті таких дискусій з'явився новий напрямок – психологічне консультування людей, які належать до різних етнічних груп, що дістав назву «мультикультуральне консультування». На погляд Т. Завайза, Д. Локка, Р. Міддлтона та К. Фловерса, мультикультуральне консультування

– це консультування, яке проводиться «тут і тепер» з метою розв'язання нагальної проблеми, й у якому між консультантом й клієнтом є суттєві відмінності. Доречно зазначити, що ці проблеми та відмінності мають національний чи етнічний характер.

Ефективність цього напрямку консультування залежить зокрема від низки таких важливих чинників як: етнічна належність консультанта і клієнта (С. Вейнрах, К. Томас); здатність консультанта розуміти особливості особистості та самосвідомості клієнтів-представників різних національних чи етнічних груп (Дж. Брінсон), їх національну чи етнічну ідентичність, традиції, походження (Р. Хейс); високий рівень освіченості та культурної спрямованості консультанта, тобто наявність у нього знань про різні культури і розуміння індивідуальних відмінностей всередині кожної з них (А. Іві).

У вивченні мультикультурального консультування виокремилася два наукові підходи: 1) етичний – основний постулат цього підходу полягає у тому, що стратегії консультування вирізняються універсальними якостями, які є загальними для усіх культур; 2) емічний – провідною ідеєю такого підходу є думка про те, що для кожної культури необхідно розробляти особливу стратегію консультування.

Зважаючи на цінність кожного з цих підходів, на наш погляд, найбільш значущою є позиція Д. С'ю, якому вдалося поєднати їх особливості для розкриття принципів ефективного кроскультурного консультування. Такими принципами науковець вважає: 1) здатність консультанта не лише розуміти цінності й переконання клієнтів – представників інших культур як допустимі у поведінці людини, а й виявляти це розуміння за допомогою відповідних емоційних і поведінкових проявів; 2) знання та вміння консультанта використовувати різноманітні теорії й традиції консультування, що є специфічними для кожної культури; 3) знання та розуміння консультантом особливостей соціально-політичного середовища, в умовах якого жив його клієнт; 4) розуміння консультантом легітимності поглядів своїх клієнтів – представників інших культур; 5) вміння консультанта використовувати широкий діапазон умінь, зокрема здатність застосовувати особливі стратегії й методи консультування для клієнтів із специфічним способом життя і досвідом [12]. Співзвучну із Д. С'ю позицію щодо першого принципу консультування займають й інші науковці. Так, П. Педерсон вважає, що для консультанта важливо бути чутливим до культурних відмінностей клієнтів, які виявляються в особливостях їх пізнання, переконаннях і навичках. В. Нванчука та А. Іві переконані у тому, що консультантові спершу необхідно дослідити культуру клієнта та цінності цієї культури, і лише після проведення такого дослідження адаптувати певну теорію для роботи з клієнтом [1; 7].

Висновки. Проведений аналіз презентованих наукових ідей дозволив зробити такі висновки. Важливим здобутком теоретичної психології ХХ ст. стало постулювання наукових думок про національну та етнічну самосвідомість як однієї з характеристик групи, спільності. Ці постулати становлять неабияку цінність для групового психологічного консультування. Водночас з'ясовано, що у теоретичній психології невиправдано мало досліджень національної та етнічної самосвідомості як характеристики особистості, що могли б успішно використовуватися як у груповому, так й індивідуальному консультуванні. Доречно зауважити, що знання консультанта про національні та етнічні особливості особистості й самосвідомості своїх клієнтів, про соціально–економічні, культурні умови їх становлення і здатність до розуміння цих особливостей та умов є провідними чинниками ефективного мультикультурального консультування. У зв'язку із зазначеним вивчення різних аспектів проблеми національної самосвідомості особистості, що є значущими для психологічної науки і практики, виступить предметом наших подальших наукових пошуків.

Л і т е р а т у р а

1. Глэддинг С. Психологическое консультирование. 4-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2002.
2. Коул М. Культурно–историческая психология: наука будущего. – Москва: «Когито-центр», изд-во «Институт психологии РАН», 1997.
3. Лебон Г. Психология народов и масс. – Санкт-Петербург: Макет, 1995.
4. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление // Психология мышления / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. – Москва: Изд-во МГУ, 1980.
5. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – Москва: Наука, 1983.
6. Мид М. Культура и мир детства: Избранные произведения / Ред., сост. и автор послесловия И.С. Кон. – Москва: Наука, 1988.
7. Тодд Дж. Основы клинической и консультативной психологии / Дж. Тодд, А.К. Богарт. – Санкт-Петербург: Сова; Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001.
8. Хонигман Дж. Понятия // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. – Москва: Смысл, 2001.
9. Benedict R. Patterns of culture. – Boston: 1932.
10. International research in Crosscultural investigations. – London: 1982.
11. Kardiner A. The psychological frontiers of society . – New York: 1946.
12. Sue D.W. Counseling across cultures // Personnel and Guidance Journal. – I. 56.

L. Spivak. Scientific positions of scientist of theoretical and consulting psychology about development of national and ethnic self-consciousness.

The article presents a historical guide of the basic ideas of foreing scientists about development of national and ethnic self-consciousness of personality and unity that are significant for theoreticians and practitioners in the field of consulting psychology.

Key words: national (ethnic) self-consciousness; unity, personality; the Multicultural Counseling, counselor, client.

УДК 159.923

О. В. Товпеко (Фрідман)

ВІДМІННІ РИСИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО ДОСВІДУ

У статті обґрунтовується правомірність виділення концептуалізації особистісного досвіду як якісно своєрідного рівня семіотичного осягнення. Представлені динамічні та якісні характеристики концептуалізації, а також закономірні зв'язки між ними дозволяють полегшити кваліфікацію характеру клієнтських концепцій в ході психологічного консультування.

Ключові слова: концептуалізація, наратив, особистісний досвід, осягнення, осмислення, психологічна герменевтика.

У сучасній психологічній науці і практиці стає все більш популярною установка на дослідження психічної реальності через мову, яка розуміється в широкому семіотичному сенсі. З огляду на це доступ до особистісного досвіду здійснюється через текст та його форми – наратив, міф, діалог тощо. Такі дослідження реалізуються в межах молодих напрямках психологічних студій: психологічна герменевтика, дискурсивна, наративна психології тощо. Як зазначає Н.В.Чепелева у програмній статті «Теоретичні основи психологічної герменевтики», за допомогою переорієнтації на дослідження смислу, який надає людина всьому, що переживає, відбувається прийняття положення про те, що «людський досвід зафіксований і представлений у формі тексту і, відповідно, може бути прочитаний» [6, 18]. Механізм, за допомогою якого події досвіду стають частиною тексту, в якому він (досвід) перетворюється в осмислене, привласнене, наділене смислами та оформлене у мовній тканині ціле, є семіотизацією досвіду.

Установка на дослідження досвіду особистості через текст ставить питання про види, типи, змістові та структурні форми особистісних текстів. Найбільш вивченим у психології є наративний модус. Наративом вважається оповідання про події досвіду, в якому зафіксовані їх послідовність, логіка та завершеність з точки зору суб'єктивної позиції автора [4; 5].

Проте, ряд дослідників зауважують про схильність людини в ході пізнання та осягнення світу до утворення фундаментальних семіотичних систем, які служать не тільки розумінню власного досвіду, але й – через його призму – всебічному осмисленню буття, що його розгортає людина. Так, Дж. Брунер, вивчаючи модуси конструювання реальності, крім наративного, виділяв парадигмальний модус. Він вказував, що ознаками останнього є системність: цілісність концепцій, що утворюють цей модус, ґрунтується на системі детермінізму – ідеях причинності та зумовленості подій [7].

Чепелева Н.В. розглядає механізм утворення такого модусу концептуалізацією досвіду, яка виражається «у спробах накласти на реальні життєві події ті чи інші когнітивні структури (наприклад, схеми, сценарії і т.д.) або створити власні життєві «теорії», концепції, які, в свою чергу, виступають в ролі інтерпретаційних рамок, через які осмислюється наступний життєвий досвід» [5, 9].

Отже, питання про відмінності концептуалізаційного рівня осягнення від наративного або інших неконцептуалізаційних способів осягнення досвіду (які не супроводжуються побудовою цілісної пояснювальної моделі досвіду) втілено у *меті і завданнях* представленого теоретико-емпіричного дослідження. *Методологічною базою* проведеного дослідження виступали не тільки сучасні герменевтичні засади дослідження текстуального представлення особистісного досвіду, але й онтологічні уявлення про екзистенційно-буттєвий статус концепцій особистості та їх роль у реалізації буттєвого потенціалу особистості [1; 2].

Таким чином, концептуалізація розглядається нами як інтегральний рівень семіотичного осягнення досвіду, який полягає у його системному узагальненні та застосуванні з метою ефективно організації та регуляції життєдіяльності. Головною рушійною силою концептуалізації виступає інтенція суб'єкта до осягнення досвіду задля встановлення «єдиного», яке є шляхом до переходу від пізнавального предмета до пізнавальної реальності [2]. Такий «перехід» означає не тільки формування цілісного образу предмету в сукупності його реальних зв'язків, але й визначення особистісного ставлення до пізнаного, а також вироблення стратегії взаємодії, активності відносно до тієї чи іншої складової реальності, що осягається. Таким чином, концептуалізація розглядається як ознака суб'єктності людини, творця свого життя, що цілеспрямовано й активно до нього ставиться та перетворює.

Згідно з цілісною моделлю концептуалізації особистісного досвіду, семіотичні процеси осягнення поділяються на три рівні: 1) первинне переживання досвіду; 2) неконцептуалізаційне осягнення (нКО) досвіду; 3) концептуалізаційне осягнення (КО) досвіду. Кожен з цих рівнів розглядається у двох площинах: *процесуальній* (динаміка, етапність осягнення досвіду) та *результативній* (структура і якість утвореного продукту осягнення). Результатом первинного переживання досвіду є досвід-«плин» (потік емоційних, тілесних, чуттєвих вражень, які постають у просторі «тут-і-тепер»). Неконцептуалізаційні процеси осягнення (наприклад, наративізація, міфологізація, символізація) породжують досвід-«зміст» (окремі смисли, цінності, історії, спогади). Результатом концептуалізації виступає досвід-«форма» (цілісні пояснювальні концепції, моделі, теорії, які породжують суб'єктивну реальність їх носія) (див. рис. 1).

Рис. 1. Схема-модель рівнів осягнення у єдності їх процесу та результату.

З метою встановлення психологічних особливостей концептуалізації виділено конкретні характеристики процесу та результату осягнення досвіду. Так, динамічні характеристики визначають відмінності у проходженні кожного етапу процесу осягнення. Якісні характеристики – психологічні особливості продуктів осягнення (досвіду-«плину», досвіду-«змісту», досвіду-«форми»).

Динамічні характеристики утворюють такі діади критеріїв. «Впливовість – не впливовість» відображають інтенсивність, глибину досвіду на протиположності відчуженості, ізоляції від нього (особливості проходження I етапу осягнення). Діада «прожитість – непрожитість» досвіду свідчить про вичерпаність переживань внаслідок їх суб'єктивного перетворення на відміну від збереження позачасової актуальності почуттів (II етап). «Трансцендентованість» відображає психологічні особливості проходження III етапу осягнення, на якому відбувається вихід за межі конкретики особистісного досвіду шляхом співставлення його з досвідом інших людей та універсальними категоріями буття задля виявлення єдності між суперечливими подіями й переживаннями прожитого. «Абсолютизованість» відображає інший спосіб подолання конкретики – відокремлення одних вражень досвіду від їх контексту та неправомірне поширення на інші, покладення одного принципу в основу інтерпретації всіх або більшості подій досвіду. У філософських термінах «трансцендентованість» – віднайдення «єдиного», «абсолютизованість» – виявлення «одного».

Діади якісних характеристик служать для кваліфікації результату осягнення і включають: «відкритість – закритість» досвіду (спонтанність, гнучкість та готовність до вільного перебігу наступного досвіду на протиположності фіксації на прожитому, обмеженим та обтяженим враженнями минулого очікуванням від майбутнього), «застосованість – незастосованість» досвіду (втілення висновків досвіду у життя, породження змін і

трансформацій на протигагу нездатності до винесення уроків досвіду), «узагальненість – неузагальненість» досвіду (утворення на основі досвіду нових змістів, смислів, цінностей, настанов на протигагу неосмислюваному, непродуктивному проживанню досвіду).

З огляду на складну структуру процесу та результату осягнення закономірно постає питання про форми прояву досліджуваного феномену та адекватні йому способи дослідження. З цією метою був розроблений і використаний метод дослідження авторських текстів, який дозволяє прослідкувати етапність проживання та зафіксувати формування індивідуальних смислів в ході осягнення подій досвіду. Метод «Реконструкція внутрішнього досвіду особистості» [3] відображає семіотизацію чотирьох станів досвіду: відчай, кохання, радість та страждання, що охоплюють континуум поширених, але водночас й глибинних полюсних переживань суб'єкта [1]. Метод представляє собою розгорнуте структуроване інтерв'ю, текстові одиниці якого за допомогою контент-аналізу кодуються у систему змінних.

В дослідженні взяли участь молоді люди віком 19 – 25 років, які здобули або здобувають освіту на механіко-математичному та психологічному факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна кількість учасників дослідження – 140 осіб.

В ході емпіричного дослідження встановлено, що концептуалізація особистісного досвіду здійснюється менш ніж половиною досліджуваних (13,3% ÷ 26,7 %). Цей факт відображає складність і високий рівень процесу концептуалізації. Цікаво, що таке осягнення частіше здійснюється відносно до сутнісних станів (відчай, кохання) та рідше щодо динамічних станів (радість, страждання), адже останні впливають переважно на безпосередній енергетичний рівень та психологічний добробут особистості, ніж на її смислову та концептуалізаційну діяльність.

Крім того, була здійснена спроба емпіричного підтвердження адекватності поділу осягнення досвіду на рівні, які відрізняються за своїми змістовими продуктами. З цією метою за допомогою кластерного аналізу проведено типологізацію запропонованої системи якісних та динамічних характеристик кожного зі станів досвіду. Розглянемо отримані результати на прикладі осягнення досвіду відчаю.

Перший кластер (тип) осягнення досвіду відчаю характеризується такими якісними та динамічними характеристиками, як «закритість», «незастосованість», «неузагальненість», «невпливовість», «непрожитість», «неконцептуалізованість», тобто цей кластер представляє неконцептуалізаційний рівень осягнення досвіду. Динамічні характеристики цього типу осягнення свідчать про те, що його представники уникають переживання складних почуттів, пов'язаних із відчаєм, висловлюють деяку відразу, зневагу, небажання згадувати цей досвід, вважають себе

невразливими відносно нього, намагаються зберігати контроль та уникати «контакту» зі своїми почуттями («впливовість» досвіду). Продуктивна асиміляція досвіду не відбувається. Завершення цього досвіду супроводжується не стільки завдяки внутрішній роботі по осмисленню досвіду і прийняттю, скільки зовнішнім діям: спорту, переїзду, активній роботі тощо («непрожитість» досвіду).

Другий кластер (*тип*) осягнення досвіду відчаю на рівні якісних та динамічних характеристик відзначається «відкритістю», «застосовністю», «узагальненістю», «впливовістю», «прожитістю», а також «трансцендентованістю» та «абсолютизованістю».

За аналізом динамічних характеристик першого типу осягнення досвіду відчаю вважається суб'єктивно впливовим. Він проживається складно, а особистість відчуває себе емоційно включеною, зосередженою на цьому досвіді, не намагається позбавитися його, хоч він і завдає страждань («впливовість» досвіду). Завершення досвіду відбувається шляхом вичерпування переживань переважно внаслідок активної внутрішньої (душевної) роботи, асиміляції та осмислення («прожитість» досвіду). Аналіз досвіду відчаю супроводжується висновками про смисл, роль і призначення цих подій та думками про природність втрат і страждань у житті, людськість власної долі («трансцендентованість» досвіду). В інших випадках рефлексивний аналіз сповнений висновками про приреченість майбутнього, переконання у своїй негативній вдачі або дії жорстоких законів життя («абсолютизованість» досвіду).

Якісні особливості *першого (неконцептуалізаційного) типу* осягнення розкривають зміст утворених на основі досвіду відчаю наративів та спогадів. Останні відображають закріплення негативного досвіду в якості визначальних висновків, пережиті події сприймаються як виснажливі й некорисні, які не мають особливої цінності для особистості («закритість» досвіду). Досвід залишається поверхневим, незрозумілим та неприйнятним («незастосованість» досвіду). Узагальнення досвіду ускладнюється за рахунок нездатності пояснити відчай, встановити його причини і наслідки («неузагальненість» досвіду).

Якісні особливості *другого (концептуалізаційного) типу* розкривають суттєво інший результат осягнення. Особливостями концепцій, які будуються на основі такого досвіду є деяка суперечливість: продукти такого осягнення містять прояви як «відкритості», так і «закритості». Учасники вказують на те, що досвід був корисний для них («застосовність» досвіду), що завдяки ньому вони набули нових якостей й можливостей, змогли ініціювати зміни у житті, хоча й відчувають біль внаслідок досвіду, відзначають втрату ілюзій, оптимізму. Результат осягнення цього типу сповнений свідченнями про винесені уроки досвіду, формування нових

смислів та ідей, виявлення прихованих закономірностей у житті («узагальненість» досвіду).

Таким чином, в ході застосування типологічного підходу на основі кластерного аналізу виявлено два масштабні кластери. Перший з них описує узагальнену картину осягнення стану в разі його концептуалізації, другий, відповідно, – в разі нКО, що емпірично доводить доцільність розведення цих двох рівнів осягнення, які відрізняються якісно.

Разом з тим одночасна робота як з якісними, так і кількісними змінними зробила аналіз надто однобоким: нарративізація досвіду нібито фіксує тільки негативні враження від прожитого досвіду, в той час як концептуалізація відкриває можливості для осмислення його цінності. Оскільки такі результати суперечать здоровому глузду, аналіз відмінностей рівнів КО та нКО продовжено шляхом застосування більш диференційованих процедур обробки даних.

Так, внаслідок диференціації груп концептуалізованого (ГКО) та неконцептуалізованого досвіду (ГнКО), було встановлено значущі відмінності психологічних особливостей процесу та результату концептуалізації досвіду від аналогічних характеристик нКО (застосовувався метод порівняння середніх за t-критерієм Ст'юдента). Це проявляється у наступному:

- процес концептуалізації досвіду спостерігається при значущому підвищенні середніх характеристики «впливовість» прожитого досвіду ($\text{Sig.} \leq 0,01$). Натомість нКО відбувається як за «впливовості», так і «невпливовості» досвіду;

- на рівні якісних характеристик результат КО досвіду вирізняється обов'язковими «застосованістю» й «узагальненістю» ($\text{Sig.} \leq 0,05$). Натомість результат нКО може бути більш варіативним: як «застосованим», так і «незастосованим», як «узагальненим», так і «неузагальненим»;

- третій етап концептуалізації характеризується «трансцендентованістю» або «абсолютизованістю», що відрізняє концептуалізацію від процесів нКО, які не мають третього етапу, а тому не можуть бути представлені цими характеристиками, що й було підтверджено емпірично ($\text{Sig.} \leq 0,01$).

Також визначено характер зв'язків між психологічними характеристиками процесу та результату концептуалізації особистісного досвіду:

- «відкритість» досвіду значущо пов'язана з характеристиками «прожитості» та/або «трансцендентованості» (коефіцієнт значущості відмінностей між цими характеристиками у ГКО та ГнКО становить відповідно $\text{Sig.} \leq 0,05$ та $\text{Sig.} \leq 0,01$);

• «закритість» досвіду спостерігається виключно у разі «непрожитості» та/або «абсолютизованості» досвіду (коефіцієнт значущості становить відповідно $\text{Sig.} \leq 0,05$ та $\text{Sig.} \leq 0,01$).

Таким чином, концептуалізація здійснюється в разі «впливового» переживання досвіду, в той час як її результат є обов'язково і «узагальнений», і «застосований». Визначено, за яких характеристик проходження процесу концептуалізації її результат набуває «відкритого» або «закритого» характеру. Це має непересічне значення з точки зору впливу на кожен з етапів концептуалізації в ході психологічного консультування з метою досягнення продуктивного й конструктивного осягнення досвіду. Так, сприяння «проживанню», прийняттю, асиміляції та присвоєнню досвіду дає можливість для створення «відкритих» особистісних концепцій. Робота, спрямована на руйнування, «деконструкцію» ідеалізованих, абсолютизованих ідей дозволяє зменшити ригідність концепцій. Перспективою подальших досліджень виступає необхідність побудови типології способів концептуалізації досвіду.

Література

1. Маноха И.П. Карусель: движение по кругу (К вопросу о потенциальной одаренности человека к любви и отчаянию) // *Ars Vetus – Ars nova*: М.М. Бахтін ; [зб. статей / за ред. В. А. Роменця]. – Київ: Гнозис, 1997.
2. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия. – Київ: 1995.
3. Маноха І. П., Фрідман О. В. Метод дослідження психологічних особливостей концептуалізації особистісного досвіду «Реконструкція внутрішнього досвіду особистості (РВДО)»: Наукове видання. – Київ: Гнозис, 2010.
4. Чепелева Н.В. Нарратив как средство интерпретации личного опыта // *Психологія на перетині тисячоліть*. – Київ: Гнозис, 1999.
5. Чепелева Н. В. Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта // *Актуальні проблеми психології*. – Том 2. Психологічна герменевтика. – Київ: 2002. – Вип. 2.
6. Чепелева Н.В. Тенденции и перспективы психологической герменевтики [Текст] // *Практична психологія в контексті культур*. – Київ: Ніка–Центр, 1998.
7. Bruner J. *Actual Minds, Possible Worlds*. – Harvard University Press: 1985.

О. Товпеко (Frydman). Distinctive features of the personal experience conceptualization.

In the article we give reasons for distinguishing the conceptualization as the specific level of semiotic comprehension of personality experience. Dynamic and quality characteristics of conceptualization are described, and relations between them help to qualify specific features of clients' conceptions during psychological consulting.

Key words: *conceptualization, narration, personal experience, comprehension, understanding, psychological hermeneutics.*

УДК 159.922.73

Р. С. Трач

ГУМАНІСТИЧНА ТЕЧІЯ У ПСИХОЛОГІЇ¹

Стаття присвячена аналізу гуманістичної психології: причин її виникнення та поширення, історії, зв'язку із іншими теоретичними та методологічними напрямками. Висвітлено питання ролі та місця гуманістичної психології в сучасному технологічному світі.

Ключові слова: психоаналіз, гуманізм, біхевіоризм, психіка, особистість.

На мою думку, в сучасній західній психології можна розрізнити три головні течії. Як у течіях в океані, між ними немає виразних границь, однак вони є різні. Одна течія ідентифікується такими словами, як “лабораторія”, “експеримент”, “вимірювання”, “поведінка”, “статистичні дані”, “біхевіоризм”, “когнітивна психологія”, “нейропсихологія”. Другій течії відповідають терміни “психоаналіз”, “несвідоме”, “сублімація”, “Я”, “над-Я”, “воно”, “витіснення”, “фрейдизм”, “динамічна психологія”. Третя течія визначалася б такими поняттями, як “самоактуалізація”, “автентичність”, “екзистенційний вакуум”, “особиста автономія”, “гуманістична психологія”, “шукання сенсу”, “критична психологія”. Ця течія виникла як реакція ряду видатних психологів в Європі та в Америці на неадекватний образ людини, неявно присутній у двох перших течіях, чому і називають її “третьою силою” у західній психології.

Першу течію можна умовно назвати природничонауковою психологією. Вона постала в XIX столітті у лабораторіях німецьких фізіологів, таких як Е.Г. Вебер, Г.Т. Фехнер, Й. Мюллер, Г. фон Гельмгольц і остаточно сформувалася як окрема наука в час заснування німецьким філософом і психологом Вільгельмом Вундтом (1832-1920) першої у світі психологічної лабораторії при Ляйпцігському університеті в 1879 р. Знаменним є те, що головний твір Вундта мав назву “Основи фізіологічної психології” (Wundt W., Grundzüge der physiologischen Psychologie, 1873). Відокремившись від філософії, частиною якої вона була до того часу, нова психологія будувалася за зразком надзвичайно успішних в XIX столітті природничих наук і пристосовувала властивий їм загальний методичний підхід до вивчення предмету своїх студій – психічних процесів людини.

На початку XX століття досліди французів А. Біне (1857-1911) і Т. Сімона (1873-1961) показали, що навіть розумові здатності людини можна виміряти за допомогою відповідних тестів (т. зв. ”тестів інтелекту”), а, як відомо, математичне вимірювання є одним з основних підходів у природничих науках. Винахід Біне й Сімона став початком бурхливого розвитку

¹ Написано у 2001 р. Використано у вступній статті до першого тому антології «Гуманістична психологія» за ред. Р. Трача і Г. Балла (К.: Пульсари, 2001). – *Ред.*

психологічних тестів, що сприяв зміцненню природничонаукової течії в західній психології.

Втім скептицизм і критика цього підходу до вивчення психічних процесів людини з'явилися вже під кінець XIX ст. Німецький філософ Вільгельм Дільтай (1833-1911) у своїй праці “Думки про описову й розчленовуючу психологію” (1894; останнє видання – Dilthey, 1931) розкритикував природничонауковий підхід тогочасних психологів, що старався ідентифікувати елементарні одиниці душевного життя (подібно до хіміків, що шукали за атомами, щоб потім вивчити, як вони з'єднуються у молекули).

У період між двома світовими війнами природничонаукова психологія, яку називали також експериментальною психологією, та гуманітарна психологія мирно співіснували у західноєвропейських країнах. Ситуація почала мінятися у 1950-і роки під зростаючим впливом американської психології на психологічну науку в усьому світі. Сталося це не так завдяки кращому науковому інструментарію американців, як завдяки тому факту, що кожного року у США та інших англосовітських країнах з'являється більше книг і виходить більше журналів, ніж у решті країн світу разом взятих. У свою чергу, цей факт зумовлений, окрім іншого, тим, що у США активно розвинулась практична психологічна професія, на додаток до академічної психології.

У США, за винятком Вільяма Джеймса (1842-1910), академічна психологія від самого початку пішла природничонауковим шляхом. Експериментальні дослідження умовних рефлексів І.П. Павловим (1849-1936) мали вплив на засновника бігевіоризму Дж.Б. Вотсона (1878-1958), за теорією якого предметом вивчення у психології повинна бути поведінка людей і тварин, а не психіка чи душевне життя, які неможливо об'єктивно (тобто ззовні) спостерігати. Звідси назва бігевіоризм (від англ. behavior – поведінка).

Інтроекспериментальна психологія Вундта базувалася на самоспостереженні суб'єктивних переживань і тому вона, за Вотсоном, не відповідала вимогам науки, яка повинна базуватися на об'єктивних, загальнодоступних спостереженнях і вимірах, що можуть бути повторені та перевірені іншими зацікавленими науковцями. Це твердження є, зокрема, очевидним, на думку Вотсона, коли йдеться про вивчення поведінки тварин. Вбачаючи у homo sapiens усього лише останню ланку в розвиткові (згідно з теорією еволюції) тваринних організмів, американські психологи залюбки почали експериментувати над тваринами (білими щурами, голубами, мавпами): мовляв, давайте, вивчемо спершу поведінку організмів, простіших від людини, а тоді візьмемось і до людей. Формула $S - R$, стимул (фізичний) – реакція (поведінка, теж фізична), стала парадигмою лабораторних дослідів.

Хоча не всі американські психологи того періоду були згодні з бігевіористичними теоріями, більшість із них вважала, що усі людські проблеми можна і треба досліджувати природничонауковими методами та що експериментальна психологія є прототипом наукової психології. Тому таку психологію можна назвати сцієнтистською. Хоч вона і принесла деякі цікаві та корисні факти, багато експериментів та досліджень були незначними та тривіальними і продукувалося чимало псевдонауки. Популярний американський часопис “Рідерс Дайджест” у 1960-х роках надрукував наступне визначення: “Психологія – це наука, яка пояснює нам складною термінологією загальновідомі речі”.

Та на той самий час бігевіоризм починає втрачати ґрунт на Заході, а на його місце в теорії і практиці приходять, у межах природничонаукової течії, т.зв. когнітивна психологія. Прихильники називають її “ новою наукою про психіку людини” і визначають її роль як науковий аналіз психічних процесів і структур, потрібний для розуміння поведінки. Таким чином, психіка, що її бігевіоризм викреслив з психологічної науки, тріумфально повернулася на поле психологічних теорій та досліджень.

Сталося це під впливом збігу обставин у різних ділянках. Йдеться передусім:

про вивчення психоневрологами поведінки та розумових здібностей осіб (зокрема, ветеранів Другої світової війни), що зазнали мозкових травм, та осіб, які перенесли хвороби головного мозку;

про розвиток комп’ютерної науки в напрямку моделювання людського інтелекту як апарату обробки інформації (information processing).

Згідно з останнім підходом, інформація надходить до нас через наші сенсорні органи, інтелект її сприймає, обробляє і кладе у пам’ять, щоб у відповідний час та за відповідних обставин перенести її на терен мовлення і поведінки. Так комп’ютер став моделлю людського інтелекту. Проте у її межах людська психіка досліджується майже виключно з точки зору її пізнавальних і орієнтаційних здатностей – відчуттів, сприймання, мислення, уяви, пам’яті.

Зіставляючи результати комп’ютерного моделювання з дослідженнями клінічних нейропсихологів, а також даними лабораторних експериментів – когнітивні психологи намагаються створити теорії функціонування мозку і психіки. Втім, читаючи їхні праці, неможливо не зауважити, що слова “мозок” і “психіка” (“mind”) часто вживаються як взаємозамінні поняття і що для нейропсихологів вивчення мозкових функцій постає, бодай неявно, одним з найкращих засобів пізнання людської психіки.

Ідейно-інтуїтивне мислення має на меті зовсім інші цінності, що їх американський психолог Абрагам Маслоу (1908-1970) називав буттєвими цінностями. На першому плані стоїть те, що робить сенс людського життя і відповідає на питання “Для чого я живу?” В цьому способі мислення ми не

прагнемо контролювати природу чи суспільство, радше ми приймаємо факт, що світ є і що в ньому існують люди, і намагаємось збагнути суть добра, краси і правди. Можна сказати ще й по-іншому, а саме що буттєві цінності є трансперсональними, що вони знаходять вияв у любові, доброзичливості, у продуктивній і творчій праці для добра суспільства. Продуктами ідейно-інтуїтивного мислення є також мистецтво та філософські й релігійні шукання.

Але повернімося до “течій” у сучасній західній психології. Другою течією, багато меншою за природничонаукову, є психоаналіз З.Фрейда і його послідовників. Психоаналіз як форма психотерапії розвивався у США досить повільно. Представники психіатричної професії, намагаючись тримати будь-яку психотерапію у своєму професійному колі, запровадили важкі вимоги щодо кваліфікації тих, хто хотів стати психоаналітиком. А саме, кандидат спершу має бути практикуючим психіатром або практикуючим клінічним психологом, і тільки це дає йому право поступати на студії до одного із психоаналітичних інститутів, яких є лише декілька. Там кандидат, окрім теоретичних дисциплін, повинен також успішно пройти особистий “навчальний аналіз” в одного із своїх викладачів, щоб позбутися своїх власних комплексів і відчути та зрозуміти “на власній шкірі” переживання пацієнта під час психоаналізу. Ця процедура є довгою, оскільки класична психоаналітична терапія триває від двох до п’яти років, з одногодинними сеансами п’ять разів на тиждень. В результаті, в Америці є мало психоаналітиків і лікування у них коштовне.

Третя течія в сучасній західній психології – це гуманістична психологія. Вона виникла як реакція на дві попередні течії – природничонаукову психологію та психоаналіз. Вона не заперечує фактів, доведених у двох перших течіях, однак вважає незадовільним втілений у них образ людини.

Як ми вже згадували, Вільгельм Дільтай у своїй критиці природничонаукової психології дав поштовх до розвитку нової психологічної течії в західній Європі, що її позначали по-різному: “*geisteswissenschaftliche Psychologie*”, феноменологічною та екзистенційною. Ми назвали також ряд західноєвропейських психологів та психіатрів, представників цієї течії в першій половині ХХ століття.

На той час у США домінував природничонауковий підхід у психології та психіатрії, і лише частково – психоаналітичний. Розвиток політичних подій в Європі, що в результаті довів до Другої світової війни, не сприяв взаєморозумінню між науковцями по різні боки Атлантичного океану. І хоча деякі американські психологи, як ось Гордон Олпорт (1897-1967), мали певну інформацію про вищевказані напрямки європейської психології, в основному американська гуманістична психологія зародилася на власному ґрунті.

З появою книги Карла Роджерса (1902-1987) “Консультування і психотерапія” [12], вийшов на сцену гуманістичний підхід до психотерапії. Ця книжка Роджерса і ряд його наступних публікацій мали величезний вплив на подальший розвиток психологічного консультування у США та в інших країнах західного світу. Роджерс був практичним психологом протягом багатьох років і продовжував займатися психотерапією і тоді, коли очолив кафедри психології у кількох престижних університетах. Мабуть, чи не найвизначнішою рисою його психотерапії є демократичне, повне поваги ставлення до людини, що приходить до нього на консультацію. Цю людину він назвав клієнтом, замість того щоб вживати у психотерапевтичній роботі медичний термін пацієнт. Лікар приймає пацієнта на консультацію, обстежує його, ставить діагноз і приписує курс лікування, що його пацієнт повинен дотримуватись, якщо бажає залишатись під його опікою. Роджерс не згідний з медичною моделлю психологічної консультації. Він вважає, що клієнт має потенціал, щоб самому активно братися до розв’язання своїх проблем. Суть психологічної консультації, за Роджерсом, полягає у створенні відповідної психологічної атмосфери, в якій клієнт поступово починає це робити. Метою консультації є допомогти клієнтові стати автономною особою, незалежною від ментора, особою, що зможе адекватно функціонувати в суспільстві згідно зі своїми потребами, які усвідомлює у процесі психотерапії. Для Роджерса терміни “психотерапія” і “психологічна консультація” є синонімами.

Абрагам Маслоу, згаданий вище у зв’язку з його теорією буттєвих цінностей, також є психологом, чие ім’я тісно пов’язане із становленням гуманістичної течії в сучасній західній психології. Його теорія особистої самоактуалізації базується на переконанні, що ідеалом психічного здоров’я повинні бути не відсутність психопатії, і не психічні характеристики пересічних осіб, але ті виняткові люди, що вповні реалізують у житті всі свої потенційні можливості. У книжці “Мотивація і особистість” [9], перше видання якої вийшло в 1954 р., Маслоу описав результати своїх досліджень таких людей. У цій книжці також викладена його надзвичайно цікава та оригінальна теорія ієрархії мотивів (або, можна сказати, людських устремлінь), яка, разом із теорією Ф. Лерша [8] є, на моє переконання, найбільш науково-задовільною в гуманістичній психології.

Раціонально-технічне мислення і його всебічне технологічне застосування в сучасній цивілізації привели до значного зростання добробуту в західних країнах, однак не сприяли покращенню задоволення життям, не породили більше щасливих людей. Сталось якраз навпаки, вказує у своїй новій книжці “Втрата щастя в країнах ринкової демократії” американський політолог Р.Е. Лейн [7]. Хоч громадяни тих країн загалом задоволені своїм матеріальним становищем, соціологічні опитування показують, що чимраз менше з них почуваються щасливими. Виходить, що

коли люди перебувають поза межами бідності, подальше нагромадження матеріального добра не приносить їм щастя. На це ще у 1960-х роках звернув увагу Еріх Фромм, назвавши сучасну людину *homo consumens* і заявивши, що “ми, як люди, не маємо жодної іншої мети в житті, як тільки чимраз більше виробляти і споживати” [5, 28]. Американський антрополог С. Даймонд називає цей феномен “манією споживання” [2, 11].

Індустріальні засоби виробництва товарів призвели також до катастрофічного забруднення довкілля. Виробництво ядерної, хімічної та біологічної зброї та їхнє потенційне застосування у третій світовій війні, що здавалося можливим як один з результатів “холодної війни” між СРСР і США, загрожували цілковитою руйнацією людського життя на нашій планеті. І ця загроза існує, оскільки тенденція продукувати вище названу зброю продовжується, охоплюючи щораз більше число держав нашої планети, які не завжди керуються загальнолюдськими принципами мирного співжиття.

Наша технологічна цивілізація, що постала на базі наукових досягнень раціонально-технічного мислення, відсуває на “задній план” людські почуття, емоції, настрої, усе, що пов’язане із метафорою людського “серця”. В результаті мало не головною психологічною характеристикою людини ХХ століття постала її “безсердечність”. Брак “серця” виявився найбільш яскраво і жорстоко у сталінських та нацистських концентраційних таборах, але і в нашому щоденному житті можна зауважити відсутність сердечності. Ще на початку ХХ століття Б.П. Вишеславцев, один із учнів українського “філософа серця” Памфіла Юркевича, писав, що “...втрата культури людського серця в сучасному житті є втратою життєвих сил, наше існування перетворюється на постійне вмирання, засихання, на якийсь склероз серця, яким вражена вся сучасна цивілізація. Через це її життя так схоже на смерть, її веселощі так схожі на нудьгу, вона сповнена почуттям безвихідної туги” [1, 13-14].

У відповідь на безсердечність та дегуманізацію сучасного світу, гуманістичні психологи закликають, як колись у пореволюційних часах закликав наш драматург Микола Куліш устами героя своєї п’єси “Народний Малахій”: “Потрібна негайна реформа людини!” Гуманістична психологія може стати одним із дороговказів у цьому напрямі.

Л і т е р а т у р а

1. Шикаренко О. Етичний потенціал “філософії серця” Памфіла Юркевича // Філософська і соціологічна думка, 1996. – № 3-4.
2. Diamond S. In search of the primitive. – New Brunswick, N.J.: Transaction, 1974.
3. Dilthey W. Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie // Dilthey, W. Gesammelte Schriften. Bd. 5. – Leipzig: Teubner, 1931.
4. Frankl V.E. Man’s search for meaning. – New York: Washington Square, 1963.
5. Fromm E. The revolution of hope. – New York: Rinehart, 1968.

6. Impara J.C., Plake B.S. The Thirteenth Mental Measurements Yearbook. – Lincoln, NB: Buros Institute of Mental Measurements, 1998.
7. Lane R.E. The loss of happiness in market democracies. – New Haven, CT: Yale University Press, 2000.
8. Lersch Ph. Aufbau der Person: 11 Aufl. – München: J.A. Barth, 1970.
9. Maslow A.H. Motivation and Personality: 3rd ed. – Boston, MA: Addison-Wesley, 1970.
10. May R., Angel E. & Ellenberger, H.F. Existence: A New Dimension in Psychiatry and Psychology. – New York: Basic Books, 1958.
11. Plake B.S. & Impara, J.C. Supplement to the Thirteenth Mental Measurements Yearbook. – Lincoln, NB: Buros Institute of Mental Measurements, 1999.
12. Rogers C.R. Counseling and Psychotherapy. – Boston, MA: Houghton Mifflin, 1942.

R. Trach. Humanistic tendency in psychology.

The article analyzes the humanistic psychology: grounds of its origin and dissemination, history, communication with other theoretical and methodological areas. The question of the role and place of humanistic psychology in the modern technological world is explained.

Key words: psychoanalysis, humanism, behaviorism, psychology, personality.

УДК 159.98

К. М. Шестопалова

**АНТИЦИПУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ: МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ ТА
КОРЕКЦІЇ**

Стаття присвячена аналізу підходів та основних методів консультативної роботи з антиципуванням особистісного майбутнього: каузометрія, футуродрама, антиципаційний тренінг, символічне опосередкування майбутнього. В межах підходів наведений аналіз випадків.

Ключові слова: антиципація, життєвий вибір, життєва компетентність.

Постановка проблеми. Вивчення індивідуальних особливостей виявлення антиципації в діяльності людини, здатності до використання власного досвіду для імовірного прогнозування майбутньої ситуації та підготовки до майбутніх подій є однією з актуальних проблем сучасної психології. Фундаментальність поняття антиципації у категоріальному апараті психології вже добре усвідомлена (Т. Ф. Базилевич, Б. Ф. Ломов, В. Д. Менделевич, Л. А. Регущ, О. О. Сергієнко, Є. М. Сурков та ін.).

В сучасній вітчизняній та зарубіжній психології існує ряд підходів до інтерпретації уявлень людини про особистісне майбутнє: в каузометрії «життєва перспектива» та «життєва програма», в акмеологічному підході учнів наукової школи Б. Г. Ананьєва «смысл життя» та «суб'єктивна картина життєвого шляху», у вітчизняному рольовому підході «життєвий сценарій» та «антисценарій». Підґрунтям цих феноменів є психічна реальність, яка

пов'язана з відображенням у часовому аспекті життєвого шляху людини, з її життєпередбаченням та життєбудуванням. Діагностико-корекційний підхід до антиципування майбутнього висвітлений у роботах з проблем: прогностичних здібностей та часової орієнтації людини на майбутнє, минуле чи теперішнє (Н. Нюттен, 1984; Є. І. Головаха, О. А. Кронік, 1984; О. А. Кронік, Р. А. Ахмеров, 2008); потреби «екстраполювати себе в майбутнє» та символізувати «образ майбутнього» (Л. І. Анциферова, 1981; К. А. Абульханова - Славська, 1987, 1991, 1993), адаптаційних властивостей, що дозволяють випереджати майбутнє (І. Г. Батраченко, 2010; В. Д. Меделевич, 2006; Л. О. Регуш, 2005).

Л. О. Регуш осмислює сутність антиципування через систему психологічних понять, насамперед випереджальне відображення та виділяє наступні форми: передчуття, передбачення, віщування, прогнозування. Зупиняючись на характеристиках особистісного рівня антиципації Л. О. Регуш говорить, що деякі форми антиципації – передчуття та передбачення залишаються загадковими та не отримали ще належного наукового пояснення [10].

Результати антиципування є сутнісними характеристиками процесів прийняття рішення, прогнозування є основою акцептора результатів дії та побудови її програми. Між тим, модальність очікувань та прогнозів щодо майбутнього може бути негативною чи позитивною. На думку Т. А. Немчина, негативне емоційне передбачення посилює стресовий стан людини та деструктивно впливає на поведінку. Надмірний оптимізм, швидше за все, свідчить про когнітивні помилки, допущені у прогнозуванні. Прогнозування негативних подій у поміркованій формі свідчить про схильність до обережності, зважених рішень, розумного ризику. Найбільш евристичним поняттям в суб'єктному підході, що підкреслює активність самої людини у визначенні свого життєвого шляху є поняття "життєва програма". Так, проблему життєвих криз Р. Ахмеров розглядає в аспекті так званих біографічних криз, де підкреслюється переважна роль самої людини як суб'єкта свого життя. Чільне місце у суб'єктній моделі криз для стало поняття «життєва програма». Як визначає Р. Ахмеров, життєві програми – продукт суб'єкта життя, що передбачають свідоме ставлення до життя. Ми вважаємо необхідним зазначити роль у цьому ставленні прогнозування як прояву свідомого антиципування. Відповідно, прогнозування включає в себе систему життєвих планів, в яких враховані життєві обставини.

Метою даної статті є аналіз апробації різних підходів в роботі з автобіографічним антиципуванням та прогнозуванням життєвого шляху.

Ми проаналізували власний досвід консультування та тренінгової роботи протягом трьох років в аспекті проблематики антиципування особистісного майбутнього (експериментальна вибірка складає 112 осіб, 59,8% жінок. 40,7% чоловіків віком від 19 до 43 років). Основними

тенденціями у прогнозування особистісного майбутнього у осіб, що звертались стали: тривожне ставлення до подій майбуття, відсутність прогнозування подій життя, амбівалентне ставлення до передбачення у зв'язку з існуванням дилеми між самореалізацією в професії та важливістю сімейного благополуччя. Подібну дилему ми розглядаємо як аспект життєвого вибору та соціального виміру життєвої компетентності особистості. Усвідомлення моно чи поліваріантності у прогнозуванні життєвого шляху є важливим кроком особистості до зрілості. Звернення до проблеми антиципації та прогнозування варіантів життєвого шляху викликана зростаючими тенденціями до інфантилізації, соціальної мімікрії, вкорочення життєвих перспектив, споживацького стилю життя сучасної людини (Т. М. Титаренко, 2005; А. С. Лобанова, 2006; Л. В. Сохань, 1983, 1998; Г. С. Сухобська, 2002 та ін.).

В якості адекватного психологічного інструментарію вивчення особливостей автобіографічного антиципування ми розглядаємо **каузометричний підхід** О. А. Кроніка та Р. А. Ахмерова (2008), заснований на психобіографічному методі Life-line. Метод поєднує одинадцять рівневий аналіз прогнозування подій життєвого шляху людини. Основною процедурою є формування переліку особистісно значущих подій, їх датування, ранжування цих подій за ступенем важливості (для себе та для інших), виявлення кольорових асоціацій, оцінювання подій за шкалою «приємне-неприємне», причинно-цільовий аналіз та позначення сфер приналежності [2, 3]. Перевага цього методу в зверненні до когнітивної парадигми при прогнозуванням подій майбутнього.

На наш погляд, основним терапевтичним ефектом цієї процедури є об'єктивація важливих життєвих подій минулого, і тих, що очікуються у майбутньому; усвідомлення бажаності певних подій та встановлення психологічного віку клієнта. Ми вважаємо це ефективним для тих запитів клієнтів, що орієнтовані на самоаналіз свого життя та орієнтацію на поетапне життєбудування.

Наприклад, в індивідуальній роботі з *клієнткою К. (48 років)* ми звернулись до використання цього методу в дилемі між продовженням кар'єри та вихованням онуків. Використавши ручний варіант life-line, ми створили каузограму, яка дала нам наступні результати: коефіцієнт дорослості, свідчить про співпадання з реальним хронологічним віком досліджуваної. При цьому співвідношення подій минулого за кількістю менше подій майбутнього, що свідчить про орієнтацію К. на актуалізацію власного потенціалу. При аналізі глибинних проблем (страху самотності, негараздів чи хвороб близьких) виявилась тема страху перед професійним ростом, при цьому почуття провини перед собою в ситуації відмови від самовдосконалення та зверненні виключно до виховання онуків. Тоді, ми звернулись в роботі прогнозування майбутнього клієнткою до

психодраматичних методів. Клієнтка коментувала розбір аналізу її побоювань так: «Мене завжди переслідувала тривога та страх...проте я не побоялась самостійно виховувати дітей. Я присвятила їм життя. Тепер я відчуваю більш чітко, що якщо я відмовлюсь від реалізації мрії моєї молодості, то я собі не пробачу. Все життя я займалась зароблянням грошей, тепер я хочу займатись тим до чого в мене лежить серце. Допомогати дітям з онуками я і працюючи зможу». Зауважимо, що метод каузометрії як діагностично так і корекційно є дієвим, але не відображує глибинних зв'язків життєвих подій, побоювань людини, сценарних компонентів її життя.

Іншим варіантом роботи з антиципуванням є **футуродрама** та **футуропрактики**, що запропоновані Н. Б. Долгополовим (2002, 2004). Цей підхід засновується на використанні методу психодрами, він орієнтований на роботу з актуальним вибором в ситуації мало визначеності подій. На наш погляд, метод поєднує в собі як класичні елементи психодрами або монодрами, так і елементи, ініціаційної терапії: подорож через «брами майбуття», «перетворення Я», «темпоральний двійник» [6]. Ми вважаємо цей підхід плідним в роботі зі складними життєвими рішеннями (ситуацією відмови від одужання, втратою сенсу буття).

Розглянемо використання техніки «темпорального двійника» у футуродраматичній груповій роботі. Клієнтка О., 21 рік, знаходилась в ситуації довготривалого горювання, яке супроводжувалось «втечею в хворобу». З початку, їй було запропоновано сформулювати з яке саме звернення вона хоче пропрацювати: відчуття провини перед загиблим чоловіком чи сьогоднішнім самопочуттям. Було обрано розбір власного самопочуття та пошук варіантів прогнозування близького майбутнього – «хворобливого чи здорового». Для актуалізації образу майбутнього були вибрані темпоральні двійники 43-річного та 56-річного віку. При цьому керівником групи було запропоновано другу особу обрати у віці 65-70-ти років, та протагоністка висловила твердження, що до такого віку вона не доживе. Діалог з темпоральними двійниками спочатку зосередився на звинуваченні себе у зрілому 43-річному віці в беззмістовності існування. Проте нам з протагоністом вдалось знайти ресурс та смисл зрілого віку та звернутись до з позицій зрілого віку до сьогоденного горювання та усвідомлення ситуації повторення долі чоловіка. Що в свою чергу підштовхнуло клієнтку до зсуву орієнтації на майбутнє, пошуку особистого сенсу буття та прогнозування варіантів подальшого життя та одужання.

Втім, абсолютизувати метод футуродрами як оптимального методу роботи з антиципуванням ми не маємо змоги, в наслідок певних обмежень застосування психодраматичних методів. Наприклад, первинний рольовий дефіцит або атрофія ролей [6], що описуються П. П. Горностаєм (2007), або ж розумова відсталість та інфантилізм, які спостерігались нами в роботі з клієнткою 26-ти річною клієнткою Л. можуть спровокувати відмову від

роботи та регресивну поведінку з нівелюванням вже закріплених нових моделей поведінки та жорстким параноїальним переносом на консультанта.

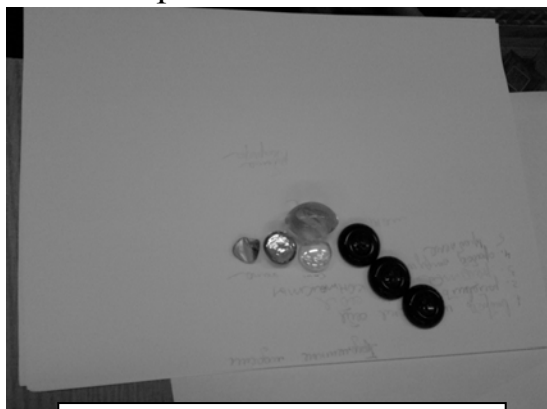
Л. Ф. Бурлачук, Є. Ю. Коржов (1998) запропонували методику, що спрямована на виявлення формальних **характеристик сприйняття життєвих ситуацій**: продуктивність відтворення образів минулого та майбутнього, важливість для особистості даної події, бажаність, ступінь впливу події, час антиципації чи ретроспекції; змістовні характеристики: тип та вид значущих подій, «оригінальність - популярність», «сила - слабкість» (вплив особистісних або ситуаційних змінних) [5]. Ця діагностична методика є досить ефективною в груповій роботі та в консультуванні сім'ї з дорослими дітьми. Деякою мірою методика подібна до методу МІМ (мотиваційної індукції) Дж. Н'ютена та похідної методики хронометрії, які є більш спрощеними, у порівнянні з запропонованою Л. Ф. Бурлачуком, при аналізі.

В нашій практиці ця методика була ефективною при роботі з фіксацією на травматичних подіях юнацького віку з клієнтом А. (26 років) як елемент пошуку ресурсів для успішного працевлаштування та налагодження інтимно-особистісних стосунків з протилежною статтю. Враховуючи те, що спочатку клієнт був ініціатором звернення використання цієї процедури дало змогу налагодити консультативний контакт, звернутись до актуальних подій. Завдяки зверненню до найбільш актуальних подій минулого, та аналізу ситуації подібності ситуацій, що травмували ми вийшли на звернення та побудову варіантів майбутнього: зміна місця проживання, варіанти працевлаштування.

Інший підхід базується на корекції гіпероптимістичності або песимістичності антиципування майбутнього, що запропонований І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальською (2004), що базується на формуванні переліку визначень майбутнього та певних прийомів усвідомлення та переструктурування цих визначень: синонімічний аналіз, поляризація, ієрархізація, спектралізація, виділення основних детермінант, футурум-автобіографія [4]. Подібний підхід апробовувався нами в груповій роботі для об'єктивації прогнозування та усвідомлення ставлення до майбутнього. Однак, ми знов звертаємо увагу на те, що подібні процедури не мають підґрунтя для корекції глибинних детермінант прогнозування: побоювань, неусвідомлюваних сценарних прогнозів та ін. В сво чергу детально глибинно-особистісна детермінація поведінки та життя в цілому розглядається учнями наукової школи Т. С. Яценко (2006, 2008) в якості тенденцій «від слабкості до сили», «тенденції до повторення», «психологічної смерті» [14]. В тім, метод АСПН академіка Т. С. Яценко є перш за все психоаналітичним, де акцент ставиться на дослідження минулого клієнта та його актуалізацією у сьогоденні, ніж роботу з майбуттям.

Звереснемось до методів роботи з **символізацією майбутнього** як глибинно психологічним механізмом антиципування. Особливістю даного підходу є орієнтація не тільки на свідомий рівень антиципування, а й аналіз та роботу з неусвідомлювальними прогнозами. Перевагами подібного підходу є можливість оптимального координування минулого, сьогодення, майбутнього як аспектів біографії особистості, а також в можливості корекції двох істотних функцій самосвідомості випробовуваного: самоідентифікації та проектування Я.

Проектування в нашій інтерпретації здійснюється за допомогою використання предметної моделі чи серії психомалюнків, та елементів монодрами. Процедура проведення розділяється на п'ять стадій: створення прямої життя, інтерпретації, перегляду минулих рішень, самофутурування, часової організації.

Мал.1. Пряма життя
(предметна модель)

Ми дотримуємось даної орієнтації в тренінговій та корекційній роботі з проблемами фаталістичного та песимістичного сприйняття майбутнього, недовіри до власних можливостей та, одночасно, пошуку ресурсу для поштовху до дії. Так у випадку консультування Поліни (21 рік) її рольова ідентичність у професіональному та інтимно-особистісному аспекті дисонувала з вимогами її оточення, та інтерпретувалась протагоністом як ситуація цейтноту та

втрати сенсу будь-якої діяльності. При розгляді предметної моделі (див. мал.1), вдалось досягти усвідомлення страху повторити долю матері та тенденції протистояти долі шляхом втілення антисценарію.

Висновки. Отже, ми проаналізували ряд сучасних підходів корекційної роботи з антиципуванням особистісного майбутнього. Ми не мали змоги висвітлити повністю також окремі техніки та підходи консультування: прогнозування в професіональному аспекті (К. А. Абульханова, 2001; Л. О. Регуш, 2003; І. М. Богдановська, 2010), біографічні та автобіографічні методи (Н. А. Логінова, 2006; О. В. Скуловатова, 2011), методи роботи з горюванням та втратою (Ф. Є. Василюк, 1984), антиципуванням в ситуації стресу (S. Maddi, 1998) та ін.

Л і т е р а т у р а

1. Абульханова - Славская К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова - Славская, Т. Н. Березина. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.

2. Ахмеров Р. А. Биографический тренинг при кризисах середины жизни // Новые методы психологии жизненного пути : [сост. А. А. Кроник]. – Москва: Прогресс-Культура, 1993.
3. Ахмеров Р. Каузометрия / Р. А. Ахмеров, А. А. Кроник. – Москва: Смысл, 2008.
4. Батраченко І. Г. Психологія життєвої антиципації особистості / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2009.
5. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова: [учебное пособие] – Москва: Российское педагогическое агентство, 1998.
6. Горноста́й П. П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности. – Київ: Интерпресс, ЛТД, 2007.
7. Долгополов Н. Б. Футуропрактика: стадии психотерапевтической работы (шестиступенчатая модель) // Журнал практического психолога. История психодрамы в России. – № 2 – 3.
8. Життєві кризи особистості: [за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова]. – Київ: ІЗМН, 1998. – У 2-х ч. – Ч. 1.
9. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – Київ: Міленіум, 2005.
10. Регуш Л. А. Психология прогнозирования. Успехи в познании будущего. – Санкт-Петербург: Речь, 2003.
11. Сухобская Г.С. Понятие «зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики // Новые знания. 2002. – № 4.
12. Нютенн Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нютенн: [сост. Д. А. Леонтьев]. – Москва: Смысл, 2004.
13. Шестопалова К. М. Вплив антиципаційної спроможності на життєві стратегії в ситуації ціннісного конфлікту особистості // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ: 2011. – Т. 11. – Вип.4. – Ч.2.
14. Яценко Т. С. Функціонально-структурний підхід до розуміння психіки у її внутрішній динаміці // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. – Харків: ОВС, 2002. – Ч. 1.

K. Shestopalova. Anticipation of course of life: methods of diagnosis and correction.

The article is devoted the approaches and fundamental methods of consulting work of anticipating of personal future: life-line, futurodrama, anticipation training, symbolic mediation of the future. As part of an approach is the analysis of cases.

Key words: *anticipation, life change, vital competence.*

СЕКЦІЯ 3. СУЧАСНІ ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ В ПРОФЕСІЙНІЙ РОБОТІ ПСИХОЛОГА- КОНСУЛЬТАНТА

УДК 159.922.73

І. М. Бушай

ТИПОВІ ПОМИЛКИ ПСИХОЛОГА – КОНСУЛЬТАНТА У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу типових помилок, які трапляються в процесі консультативної практики психолога. Помилки, названі як «шаблони непрофесійності», трапляються при впровадженні методології психологічного консультування, технологій та технік професійної діяльності.

Ключові слова: психологічне консультування, методологія, техніки консультування, шаблони непрофесійності.

Постановка проблеми. Мета професійної консультативної діяльності практикуючого психолога – *змінити* особистість та образ світу замовника (клієнта, пацієнта), що сприятиме покращенню соціальної адаптації, самопочуття, розв'язанню конфліктних ситуацій взаємодії. Основним критерієм ефективності проведеної консультації можна вважати наявність таких суттєвих особистісних перемін, які супроводжуються емоціями радості, задоволення, натхнення, покращення емоційного фону світовідчуття, самопочуття. Психолог-консультант може робити помилки, які лише віддаляють його від мети професійної діяльності. Отже, ця стаття присвячена розв'язанню окремих аспектів широкої проблеми психологічної непрофесійності в консультативній практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологія, методи та технології консультативної роботи зарубіжних практичних психологів висвітлено у працях Дж. Тодд, А.К. Богарт [9]; теоретико-методологічні питання консультативної психології узагальнено Т.М. Титаренко [8]; психологічні консультації учнів в умовах діяльності загальноосвітньої школи описано С.В. Васьківською [4], І.Г. Малкіною-Пих [6]; психодіагностика та психокорекція емоційного розвитку дитини висвітлена С.Максименко [5], І.В. Дубровіною [7] та іншими. Зазначимо, професійна деградація психолога майже не досліджувалася, а отже і його професійні помилки, недоліки у діяльності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в узагальненні та аналізі основних професійних помилок у консультативній діяльності психолога. Вважаємо, що критичний науковий погляд на проблему непрофесійності буде на користь як майбутнім консультантам, так і психологом із значним досвідом консультування.

Виклад основного матеріалу. Помилки психолога-консультанта умовно стосуються двох аспектів професійної діяльності: 1) вибір та реалізація єдиної методології консультативної діяльності; 2) помилки власне консультування, тобто ті, що виникають в процесі вислуховування клієнта, при підтримці розмови, реалізації конкретних методів роботи. Зупинимося на їх описанні детальніше.

Вибір методології в процесі консультування – логічна складова успіху самої практики. Надаючи консультативну допомогу, в своїх поглядах, судженнях щодо причини виникнення та подальшого розвитку проблеми замовника (клієнта, пацієнта) психолог свідомо чи несвідомо покладається на певну психологічну парадигму. Вибір парадигми, як підказує власний досвід – справа особиста, проте найчастіше консультант починає свою професійну діяльність, впроваджуючи різні ідеї, положення, методи, але через певний проміжок часу зупиняється на єдиній, тій, що приносить максимальний терапевтичний ефект. Іншими словами, професійне мислення психолога ніби «загострюється» на тих наукових принципах, що більше відповідають власному життєвому досвіду, індивідуальним особливостям, світогляду, здібностям.

Окрім цього, кожен фахівець має враховувати суспільну думку щодо прийняття (неприйняття) теорій та концепцій, які впливають на ефективність психологічної практики. Зауважимо, це специфіка психології, основні ідеї якої більш менш поширені у суспільстві, викликають емоційний відгук, а інколи й резонанс. Явища суспільного визнання або заперечення може й не існувати в решті наук гуманітарного напрямку, як то філософії, філології, педагогіці тощо. Їхні основні засади розтлумачуються здебільшого серед фахівців, суспільство лише користується результатами цих досліджень. Проте з психологічним знанням ситуація дещо інша. Психологія як наука більш публічна, викликає зацікавленість, прагнення осмислити відповідність поглядів автора власному життєвому досвіду.

Починаючи з ХХ ст. і дотепер, вдосконалюються та перевіряються на практиці парадигми психоаналізу, біхевіоризму, екзистенціалізму, когнітивної психології, обговорюються погляди класиків діяльнісного, особистісного та інших підходів. Триває широка полеміка стосовно питань об'єктивності психологічних знань та методів пізнання, місця цієї науки серед інших [1]. В консультативній діяльності варто враховувати цей аспект суспільної думки, оскільки психолог неодноразово, записуючи на прийом відвідувачів, чує запитання: «За яким методом ви працюєте?» Потенційний пацієнт до зустрічі хоче почути відповідь, яка може бути – «Працюємо за методом психоаналізу (або навчіння, навіювання, переконання, програмування тощо)». Від того, наскільки позитивно потенційним клієнтом (пацієнтом) сприймається метод, наскільки цей метод поширений та викликає позитивний відгук у суспільстві, залежить ефективність

консультативної роботи.

Одним із ефективних теоретичних положень консультативної діяльності психолога є «Положення про динамічну рівновагу системи «образ світу – образ «Я» [2]. Отже, зупинимося на цій ідеї, здійснюючи аналіз вищезгаданої системи.

Образ світу є результатом психічного відображення у свідомості зовнішньої реальності, а образ «Я» – власної персони. В цьому контексті С. Л. Рубінштейн писав: «Виникнення свідомості пов'язано з виділенням із життя і безпосереднього переживання рефлексії на оточуючий світ і на самого себе» [3, 233]. Виходячи із цих позицій, взаємодія людини зі світом відбувається не безпосередньо, а опосередковано через якість психічних відбитків визначених образів у свідомості. Сприймаючи нові зовнішні та внутрішні стимули, людина коригує свої уявлення про світ та саму себе, що супроводжується нерівновагою, динамічними коливаннями визначеної системи. Частина психічної активності індивіда завжди спрямована на відновлення стану оптимальної рівноваги, кількісні та якісні перетворення образів свідомості доти, доки не настане узгодженість між образом світу та образом «Я». Проблема взаємовідносин людини із зовнішнім реальним світом насправді полягає у пошуку відповідності між внутрішнім (образом «Я») та зовнішнім (образом світу), яка досягається відновленням рівноваги визначеної нами системи.

Перебування у стані нерівномірного розвитку системи свідомості пояснюється у термінах «коливання», «динамічна рівновага», тобто подібно до механічних рухів маятника; «статична рівновага» – стан абсолютного спокою системи.

Основні причини порушення рівноваги системи «образ світу – образ «Я» такі:

1) нерівномірність (незбалансованість) у становленні образів свідомості, яка у свою чергу зумовлена генетично-первинним розвитком образу світу (починаючи із пренатального періоду), значно пізніше – новоутворенням образу «Я» (ранній вік) [2, 62-79];

2) постійний вплив різноманітних стимулів на психіку людини, переважно інформаційних, якими треба оволодіти, задля чого зорієнтувати власну поведінку;

3) незадоволення індивідуальних потреб індивіда у тому середовищі, яке є її світом, що спричиняє більш глибоку особистісну рефлексію та переосмислення оточуючої реальності.

Останній фактор – незадоволення особистісних потреб – спричиняє найбільш складний випадок нерівноваги між образом світу та образом «Я», яка зберігається впродовж тривалого часу. Йдеться, переважно, про незадоволення соціально-культурних потреб, що можливо за наявності як об'єктивних особливостей стану суспільства – економічна криза, так і

суб'єктивних – матеріального неблагополуччя сім'ї, умов для самореалізації тощо. При цьому людина обирає одну із двох можливих стратегій поведінки:

1) спробувати змінити свій світ, проявити соціальну активність, цілеспрямованість, намагатися реалізувати власні бажання, мрії;

2) спробувати змінити себе, спрямувати енергію на рефлексію власної особистості, поступово адаптуючись до свого світу.

Обидві стратегії зменшують інтенсивність нерівноваги системи свідомості. Незадоволення соціально-культурних потреб спричиняє переосмислення світу та власного місця у ньому, є потужним поштовхом коливань системи свідомості і, водночас, її розвитку. Причини нерівномірної динаміки системи «образ світу – образ «Я» по-різному позначаються на становленні особистості, навіть більше того, власне вони і стимулюють цей процес в напрямках соціальної адаптації чи дезадаптації.

Інтенсивні коливання системи свідомості людини «руйнують» її цілісний образ «Я» та наявний життєвий досвід, що спонукає до переосмислення ставлення до світу та власної персони. Така внутрішня робота потребує значних вольових зусиль, активізує необхідність мислити, але, бажаючи уникнути цього, особистість часто вдається до моделей деструктивної поведінки, які допомагають їй втекти від реальності. Поведінка людини проявляється у намаганні якомога довше триматися за стереотипні знання, не помічати змін, можливо, підсвідомо боятися нового, уникати роботи над собою. Типовим прикладом є деструктивна поведінка дорослих у період психосоціальних криз: вживання алкогольних, наркотичних речовин, аби штучно змінити стан свідомості.

Стан гармонії з позиції «Положення про динамічну рівновагу образів свідомості» особистості існує при мінімальних коливаннях визначеної системи, що можливо за умов якісної відповідності поглядів на оточуючий світ та уявлень про своє «Я». Період гармонії у житті людини найбільш сприятливий для того, щоб спрямувати свою енергію на досягнення значимих цілей, здолання наявних перешкод, накопичення нових знань, інформації, роботи над вдосконаленням вже набутого досвіду.

Звичайно, що психолог у консультативній діяльності має справу з ситуацією нерівноваги між образом світу та образом «Я» замовника (клієнта, пацієнта). Назовні це проявляється у формах аддиктивної поведінки, неврозгах, граничних психічних розладах, афективних станах. Завдяки знанням про функціонування свідомості як системи «образ світу – образ «Я» психолог-консультант більш успішно досягає мети – відновлення душевного спокою клієнта (пацієнта, замовника), оптимізації його гармонійного життя.

До помилок власне консультування відносяться ті, що виступають перешкодами у досягненні мети професійної діяльності психолога – так звані «шаблони непрофесійності». Ці «шаблони непрофесійності» розвиваються внаслідок браку необхідних теоретичних та практичних знань у психолога, і,

як не прикро, при поступовій професійній деградації самого фахівця. Вона проявляється у поступовому зникненні «внутрішнього відчуття» іншої людини, яка звернулася за допомогою. Замість варіативності, гнучкості осмислення проблемної ситуації, психолог використовує штампи, які, можливо, спрацьовували раніше, але зараз є малоефективними. Зарадити цьому може постійне підвищення кваліфікації, спілкування з супервізором, участь у групових тренінгах задля зняття бар'єру спілкування такого типу.

Виділимо «шаблони непрофесійності» психолога у консультативній роботі:

- рольова гра «А в мене це теж було», яка розгортається за єдиним сюжетом – клієнт (замовник, пацієнт) після формулювання проблемної ситуації чує відповідь: «А в мене таке також було, я пережив і ви зможете». Наприклад, запит: «У мене проблеми спілкування з чоловіком (дружиною), дітьми, родичами; на роботі – з колегами (керівником, підлеглими) тощо»; відповідь: «У вашому віці я сам таке пережив; поки діти не підросли, було складно; з такими працівниками (керівником, підлеглими) я колись працював, сам ледь витримав і нічого». Для психолога така позиція вигідна через те, що рекомендації з власного життєвого досвіду можна надавати для більшості ситуацій, не змушуючи себе глибоко розбиратися в сутності справи;

- рольова позиція «Час усе виліковує», при цьому матриця взаємодії між психологом і замовником (клієнтом, пацієнтом) має границі від формулювання проблеми до останньої «психологічної» рекомендації на всі випадки життя – «Час все виліковує», або варіанти «Не сумуйте, все пройде», «Заспокойтеся, час швидко мине і ви забудете» й таке інше;

- рольова формула «Візьміть себе в руки», особливо при консультуванні особистостей із залежними формами поведінки, такими як тютюнопаління, ігрова, комп'ютерна аддикції. Позиція психолога ґрунтується на його глибоких переконаннях про неосяжні можливості організму, мозку, який «використовується лише на 10 %», домінування вольових процесів та їх панівне значення у саморозвитку особистості. Тому, після запиту типу: «Що робити, коли я втратив самоконтроль?», «Як досягти успіху в навчанні, роботі, стосунках?» клієнт може почути: «Ви маєте взяти себе у руки», або «Будьте лідером; варто лише захотіти і всього можна досягти силою волі», «Відпочинок – це зміна діяльності».

Консультативна допомога завершується для психолога з'ясуванням єдиного питання: чи вдалося досягти *мети* – змінити особистість, образ світу? Чи отримав замовник (клієнт, пацієнт) надію на покращення ситуації, повірив у себе, своє майбутнє? Якщо відповіді на ці запитання позитивні, то консультація відбулася на високому професійному рівні.

Консультативна практика ґрунтується на «трьох китах» досягнення успіху – уважне слухання замовника (клієнта, пацієнта) та намагання його

почути; уміння «віддзеркалити» неправильні (не адаптивні) когнітивні паттерни, погляди, ідеї, переконання, а також риси характеру, особистісні новоутворення; активізація особистісного потенціалу людини, спрямованого до змін образу світу та образу «Я», гармонізації особистісного та професійного життя.

До найпоширеніших помилок власне технологій консультативної діяльності психологів, віднесемо такі:

- надмірна кількість запитань до клієнта (пацієнта), причому часто абсолютно безмістовного характеру – це результат відсутності єдиної оптимальної методології роботи. Типовою на прийомі є ситуація, коли після кожної фрази, репліки замовника психолог втручається із запитанням: «А чому ви так думаєте (поводитесь, реагуєте тощо)?», або «Що ви при цьому відчули?» Спілкування нагадує перевірку вчителем домашнього завдання учня на уроці, а така рольова ситуація дискомфортна для клієнта і часто для самого психолога. Відповіді на запитання «А чому...?» повинен зрозуміти сам консультант на прийомі клієнта (пацієнта). Якщо питання цього типу не припиняються, то у клієнта складається враження про непрофесійність цього фахівця: він не розуміє, як вести бесіду, не може нічого конкретного порекомендувати.

Повторимося, що при виборі консультантом конкретної методології такої помилки не існує, оскільки питання ставляться з конкретною метою, наприклад, з'ясувати, чи були психологічні травми у дитинстві, які впливають на сьогодення (методологія психоаналізу); поглиблення рефлексії та уявлень про світ (положення про динамічну рівновагу системи «образ світу – образ «Я»); зняття протиріч в узагальненнях (теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера);

- монолог самого фахівця, в якому можна «потонути» замовнику (клієнту, пацієнту) – це відбувається, коли психолог лідер як особистість, завдяки чому намагається інтелектуально домінувати в знаннях про життя, відносинах з людьми, вирішенні проблем. Консультація типу наставництва з дорослими людьми часто неефективна, оскільки агресивний монолог психолога породжує протидію замовника – відторгнення інформації. Клієнт вдається до такого психологічного захисту – уважно слухає, мовчки чекає завершення тиради, прагне скорішого завершення консультації;

- проєкція консультантом своїх психологічних травм (комплексів) на особу замовника (клієнта, пацієнта) – це частіше відбувається за умов, коли темою запиту стають сімейні конфліктні відносини. Фахівець несвідомо займає позицію своєї статі (чоловіка, дружини), що породжує явище трансферу (З. Фрейд), відповідно порушується принцип «безоцінкового ставлення до клієнта». Для максимального уникнення проєкції психолог повинен сам консультуватися у супервізора, брати участь у тренінгах професійного росту.

Висновки. Окрім помилок вибору методології, методів та власне консультування психолог-консультант повинен враховувати у своїй діяльності специфіку самої атмосфери консультування. Мається на увазі, що під час здійснення професійного спілкування потрібно підтримувати у клієнта (пацієнта) відчуття психологічного комфорту, захищеності. Розкриваючи особистісні таємниці, переживання, замовник відчуває уразливість, тож від фахівця вимагається правильна поведінка, реагування. Інакше, недоречний жест, міміка, фраза включає в дію потужний механізм захисту образу «Я» особи, що прийшла на консультацію. Тому психологу для набуття досвіду роботи з клієнтами (пацієнтами), для зменшення кількості помилок бажано періодично проходити практику в консультативному центрі під керівництвом більш досвідченого фахівця, а якщо це медична установа – лікаря психотерапевта.

Л і т е р а т у р а

1. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.
2. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку образу світу школярів: монографія. – Чернігів: Державне підприємство „Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації”, 2007.
3. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2003.
4. Васьківська С.В. Технологія консультування. – Київ: Главник, 2005.
5. Емоційний розвиток дитини / Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – Київ : Мікрос-СВС, 2003.
6. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы взрослости. – Москва : Изд-во Эксмо, 2005.
7. Программа развития способности к самопознанию и уверенности в себе у детей 10-12 лет // Руководство практического психолога : Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте / Под ред. И. В. Дубровиной. – Москва : Издательский центр “Академия”, 1998.
8. Титаренко Т.М. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина. – Київ: Главник, 2007.
9. Тодд Дж., Богарт А.К. Основы клинической и консультативной психологии / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: Сова; Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001.

I. Bushai. Common mistakes of psychologists - consultants in professional activities.

The paper analyzes common errors that occur in the process of consulting practice of psychologist. Errors identified as "lack of professionalism patterns" relating to the implementation methodology of psychological counseling, proper technologies and techniques of professional activity.

Key words: *counseling, methodology, technology consulting, templates, lack of professionalism.*

СУЧАСНІ ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГРУПОВИХ ФОРМ МИСЛЕННЯ І НАВЧАННЯ

У статті розглянуто питання про психологічні передумови і умови, що підвищують продуктивність спільної розумової діяльності. Проаналізовані основні принципи і положення чотирьох систем групового мислення ("мозковий штурм", "синектика", метод "шість капелюхів", розумові карти), знання яких може принести значну користь при їх правильній реалізації в практиці навчання.

Ключові слова: організація групових форм мислення і навчання, умови підвищення ефективності мислення, виховання мислення, принципи розробки в різних системах групового творчого мислення, навчання творчому мисленню.

У сучасній практиці використовуються різні види групових методів навчання (на уроці, лекціях, семінарських, лабораторних заняттях та ін.). Велика частина учбового матеріалу викладається і засвоюється такими, що вчаться у вербальній формі, включає використання різних видів діалогів між викладачем і учнем. Таким чином, групові форми і методи навчання складають конкретну практику середньої і вищої школи. У практиці навчання ці методи були завжди. Проте головна трудність полягає у тому, щоб знайти найбільш оптимальні способи і конкретні методики учбової роботи. При цьому найважливіше завдання полягає в дослідженні основного протиріччя між індивідуальним процесом засвоєння і спільними груповими формами учбової роботи. Воно ускладнюється протиріччям між реальною практикою групового навчання і представленням викладача про індивідуальність учбової роботи. При цьому найважливіше завдання полягає в дослідженні основного протиріччя між індивідуальним процесом засвоєння і спільними груповими формами навчальної роботи.

Подібно до цього кожен учень (студент, школяр) вважає, що процес засвоєння матеріалу і відповідно форма навчальної роботи індивідуальні. Наявність інших учнів у групі розглядається і викладачами та учнями як перешкода, неминуча на сучасному етапі розвитку навчання в школі чи вузі. Для подолання цього протиріччя триває пошук методів вдосконалення групових форм мислення та навчання.

Одиницею дослідження групового мислення є діада, що включає пряме або опосередковане осмислення ситуації іншою людиною. У результаті психологічних досліджень були отримані нові експериментальні факти, які свідчать про те, що особливості індивідуального процесу мислення при вирішенні одних і тих же завдань залежні від основних видів міжособистісної взаємодії (спільно з іншим, для іншого, за допомогою іншого, проти іншого). Наприклад, було відзначено, що питання в діалозі виконує не меншу роль, ніж підказка; емоційні компоненти виконують, перш

за все, функції міжособистісної регуляції діалогічного мислення; різні типи міжособистісної взаємодії мають різну суб'єктивну ефективність для різних типів особистостей.

Перехід до інтенсивного дослідженню спільних форм мислення та навчання включає: а) необхідність переходу від моделі "суб'єкт-об'єкт" до моделей типу «суб'єкт-суб'єкт», б) включення в якості основної моделі дослідження мислення різних типів спільної діяльності, в) типи міжособистісних взаємодій; г) більш складні структури групової взаємодії (ігрові, професійні) і т.п. До експериментальних і практичних моделей такого роду відносяться «мозковий штурм», «синектика», «ділові ігри» та ін.

Процеси спілкування, мислення та навчання є не тільки інформаційними процесами, але й забезпечують породження психічних новоутворень, що не зводяться до засвоєваної інформації. До числа таких новоутворень відносяться, наприклад, особистісні структури і властивості людини. В інших ситуаціях просте включення елемента оцінки (взаємної оцінки) може породжувати такі види мислення та навчання як дискусія, обговорення. Таким чином, процеси мислення в діалозі здійснюються за принципом «сполучених судин», а сам процес навчання в цьому випадку породжує продуктивний процес. Мислення бере участь у процесі навчання не в деякому «чистому» вигляді, а практичному, вербальному, інтуїтивному і т.п. Воно майже завжди багатомірна, передбачає правильні ходи і відволікання, затвердження та спростування. Лише в умовах багатовимірного діалогу воно виступає у своєму розвиненому вигляді та включає постановку проблеми, пошук рішення, вираз незгод, необхідність доказів вже виявлених рішень.

Для того щоб забезпечити більшу ефективність мислення, необхідно дотримуватися принаймні двох важливих загальних психологічних умов - створення ситуацій, які забезпечують більшу ефективність вирішення завдань групою і спеціальне виховання учасників групового мислення. Розглянуті умови мають спеціальне значення для організації групової творчої діяльності та для цілей групового навчання. Як у тому, так і в іншому випадках, необхідно спеціальне навчання кожного учасника і групи в цілому.

Виховання мислення в цьому випадку припускає поряд зі спеціальними умовами, постановкою і рішенням творчих завдань вивчення деяких психологічних закономірностей власного мислення: знайомство кожного учасника групи з деякими психологічними знаннями, що дозволяють подолати емпіричні уявлення людини про індивідуальність свого мислення, його обмеженості, про придумані недоліки власного мислення. Відповідні психологічні знання мають бути закріплені системою спеціальних завдань та виконані в умовах роботи відповідної групи.

Для того щоб розроблені положення змогли якимось чином вплинути на процес групового навчання і виховання можливостей мислення учнів,

необхідно навчити вчителів і викладачів принципам організації групового мислення. Таким чином, основу складає підготовка таких викладачів, які володіють можливостями організації групового мислення, розуміють принципи і знають конкретні форми організації мислення учнів на різних видах занять, практиці, в процесі науково-дослідної роботи. Однак раніше вони самі повинні навчитися виконувати групову інтелектуальну роботу, знати її закономірності, особливості, труднощі, шляхи їх подолання та загальні принципи виховання мислення в умовах спільної навчальної та науково-дослідної роботи.

В організації групових форм навчання можуть бути використані принципи, розроблені в системах групового творчого мислення. Розглянемо деякі з них.

Однією з форм групового творчого мислення є метод «мозкового штурму», розроблений А. Осборном з метою підвищення продуктивності таких групових форм мислення, як обговорення.

Одним з важливих питань в розвитку творчих здібностей є питання про те, чи можна за допомогою знань про творчість і принципи її організації досягти великих можливостей у груповому вирішенні творчих завдань. А. Осборн спробував відповісти на це питання практично. Одне з найбільш важливих його положень полягає в тому, що більшість учнів не передбачає наявності у себе достатніх творчих здібностей. Практичне завдання психології мислення полягає в тому, щоб показати кожному учню наявність у нього великих творчих можливостей і тим самим як би зняти своєрідні самообмеження при вирішенні творчих завдань. На цій основі можна ставити спеціальні завдання розвитку мислення учня.

Згідно поглядів А. Осборна розумові здібності дозволяють: а) досліджувати нове; б) аналізувати і оцінювати; в) запам'ятовувати і відтворювати відображена в пам'яті; г) породжувати нові ідеї і подумки передбачити. Ці властивості і є складові творчих здібностей. Аксиоматично вважається, що знання може бути більш дієвим, коли їм користуються творчо.

Кожна людина потенційно володіє значними творчими здібностями. Однак вони можуть розвиватися тільки за відповідних умов навчання і виховання. Не слід ототожнювати процес придбання знань і розвиток творчих можливостей.

Люди мають значно великими творчими здібностями порівнянно з тими, що реально проявляють. Творчі здібності, притаманні людині, визначаються не тільки задатками і не тільки навчанням, але значною мірою залежать від самої людини і його творчих зусиль. У вирішенні цього останнього завдання особливо велике значення мають ті психологічні чинники, які сприяють або перешкоджають розвитку творчих здібностей.

Потрібно підкреслити «руйнівну» роль негативного ставлення людини до нової проблеми або ідеї. Будь-яку нову ідею, проблему можна логічно спростувати як неправильну. Мислення включає два основних аспекти: розумовий, який аналізує, порівнює, оцінює та творчий, який передбачає і породжує нові ідеї. Розум може сприяти творчості. Він розчленовує факти, оцінює і порівнює їх, узагальнює і робить висновки. Творче мислення робить те ж саме, але його кінцевий продукт – нова ідея. І якщо розум обмежується наявними фактами, то творчість має справу з тим, що невідомо. Протягом усього життя інтелект розвивається в процесі вирішення завдань. Цьому має допомагати навчання. Але іноді виникає своєрідне протиріччя між розумовим і творчим мисленням. Розсудливе мислення виражається в критиці, запереченні, а творче мислення виражається в позитивному ставленні до нового і у впевненості при вирішенні завдань.

Творчість і розсудливість можуть допомогти один одному якщо доповнюють один одного. Час від часу ми повинні як би «вмикати» творче або розумове мислення. Творча людина повинен зробити для себе правилом не допускати критичних суджень під час вироблення нових ідей. Тільки після створення достатньої кількості ідей потрібно ставити питання про їх прийнятності. На першому етапі потрібно бути холоднокривним до критики.

Групові форми мислення будуть ефективними тоді, коли кожен член групи засвоїть їх і буде застосовувати принципи творчого обговорення. Наведемо деякі основні принципи, запропоновані А. Осборном: 1) повністю виключати критику; 2) вітати мислення вголос – чим більше висловлюється неправдоподібних ідей, тим краще; 3) висловлювати велику кількість ідей, серед яких виявиться і потрібна; 4) уточнювати і перетворювати інформацію.

У практичних системах організації групових форм творчого мислення можуть бути реалізовані дещо інші принципи, що потрібні для цілей управління мисленням і для навчання групового мислення. До однієї з таких систем відноситься «синектика».

Метод «синектика» був розроблений Дж. Гордоном для підвищення продуктивності обговорень при груповому рішенні задач. Слово грецького походження «синектика» приблизно означає «приєднання один до одного різнорідних, недоречних елементів». Метод «синектики» застосовується для об'єднання індивідів у групу з метою успішного формулювання і вирішення певних видів завдань. Він виходить з положення про використання знань про психічні процеси у творчій діяльності людини.

Розглянуте дослідження засноване на використанні операціональних і неопераціональних механізмів, застосування яких призводить до великого успіху в організації групової творчої діяльності. Операціональні механізми, які передбачають використання аналогій, можна розвинути у людей за допомогою навчання. Розвиток неопераціональних механізмів, зокрема

таких, як інтуїція, натхнення, використання недоречності, застосування метафор, не гарантується навчанням.

Для цілей управління виділяють дві фази вирішення творчих завдань:

1. Перетворення невідомого у відоме. Це аналітична фаза, в якій учасники намагаються зрозуміти проблему, перетворюючи її в прийнятну для себе форму.

2. Перетворення відомого в невідоме. Ця фаза передбачає переміщення і навіть спотворення звичних поглядів на знайомий світ.

У сінектичних методиках виділені чотири способи перетворення відомого в невідоме. Вони складають особисту аналогію (ЛА) – як ідентифікація себе з елементами проблеми; пряму аналогію (ПА) – як пошук аналогічних фактів з області науки, техніки, мистецтва, природи; символічну аналогію (СА) – як віддалену асоціацію, утворену між предметами і явищами, зазвичай не порівнянними; фантастичну аналогію (ФА) – як свідомий самообман, фантазія.

Едуард де Боно ввів в психологічну науку поняття латерального мислення і розробив систему методик («шість капелюхів») спрямованих на розвиток активних творчих здібностей людей. Де Боно вважає, що найважливішим ускладненням в процесі мислення є подолання невпорядкованості та стихійності потоку думок. Люди пробують думками одночасно охопити всі – сумніви і емоції, логічні моделі та творчі задуми, майбутні плани та минулі спогади. У всьому цьому важко зорієнтуватися, а метод «шість капелюхів» дає можливість регулювати думки, привести їх у порядок. У підсумку можна відокремити логіку від емоцій, бажане від дійсності, уяву від реальних фактів. Де Боно пропонує символічно одягаючи капелюха конкретного кольору, вибрати певний вид мислення. При груповому обговоренні цей метод сприяє знаходженню нового підходу до вирішення проблем. Основними перевагами методу є:

1. Надання набору рольових установок і можливість вибору одного типу мислення, розподіл ролей або гнучкий перехід з однієї ролі до іншої. Захищаючи свою цілісність наша думка схильна сприймати нове як помилкове. Метод «шість капелюхів» знімає це обмеження.

2. Можливість управляти увагою, перемикаючи її від одного об'єкта до іншого, розглядати проблему з шести різних сторін.

3. Вільне, невимушене спілкування учасників групового мислення, засноване на правилах гри і домовленості про те, що кожен має можливість поміняти спрямованість думок на 180 градусів.

Кожен з капелюхів думок має свій колір – білий, червоний, чорний, жовтий, зелений і синій, який відповідає певному типу мислення. «Білий капелюх» це інформаційний підхід, об'єктивне, неупереджене ставлення до проблеми засноване на фактах. «Червоний капелюх» пов'язаний з емоціями та почуттями такими як страх, невпевненість, сумнів, відчуття, інтуїція,

припущення, естетичне почуття прекрасного, які також є частиною творчого процесу. «Чорний капелюх» включає негативну оцінку, заперечення, критику запропонованих ідей, попереджає про небезпеки, фактори ризику, не потребує дискусії. «Жовтий капелюх» символізує конструктивне, позитивне ставлення до запропонованих рішень – включає оптимістичне прогнозування, логічні обґрунтування, конкретні продуктивні пропозиції. «Зелений капелюх» дає учаснику творчий настрій. У цьому капелюсі треба відмовитися від звичного погляду, стереотипних, очевидних рішень і створити нові, оригінальні, альтернативні рішення. «Синій капелюх» символізує організованість, контроль, дисциплінованість. У цьому капелюсі людина стає спостерігачем, що коментує, підводить підсумки досягнутого, робить узагальнення і планує майбутнє.

Запропонований метод Е. Де Боно простий, зручний і продуктивний у застосуванні при групових формах мислення. Його засвоєння і застосування дає можливість вийти з кола одного типу мислення, який у деяких випадках носить характер думок у чорному кольорі.

Цікавий підхід до активізації творчого мислення людини запропонований Тоні Бьюзеном ґрунтується на положенні про те, що кожна людина може навчитися розвивати свій творчий потенціал за допомогою засвоєння компонентів і різних способів і правил вдосконалення творчого інтелекту. До числа складових творчого інтелекту належать:

1. Ліва та правопівсферні типи мислення мозку. Здатність використовувати різні навички, якими володіє ліва і права півкуля мозку.

2. Введення записів і складання розумових карт. Здатність зробити думки видимими, «витягнути» їх з голови і перенести їх на папір з метою більш повного дослідження. При складанні розумових карт центральна ідея відгалужується з використанням просторових образів, зображень, символів різних кольорів, з підкресленням потрібних частин, тому що на думку Бьюзена людський мозок мислить не лінійно і послідовно, а променисто і стрибкоподібно.

3. Швидкість. Це швидкість, з якою можна видавати нові ідеї. Швидкість є мірою творчої продуктивності. Доведено, що зростання кількості і швидкості генерування ідей призводить до підвищення якості, тому що підвищується ймовірність появи хороших ідей серед цієї множини. Цей принцип використовується також у системі «мозкового штурму».

4. Гнучкість. Це здатність виробляти різні ідеї і переходити від одного підходу до іншого, використовуючи широку різноманітність стратегій. Вона включає здатність бачити речі з різних точок зору, по-новому розглядати старі ідеї.

5. Оригінальність. Це один з найбільш істотних атрибутів творчого мислення. Оригінальність є здатністю до генерування незвичайних, нових і унікальних ідей. Пропонується три основних способи знаходження

оригінальних ідей - розгляд проблеми з різних точок зору, знаходження нових взаємозв'язків і прийом «все навпаки».

6. Розвиток і опрацювання ідей. Творче мислення удосконалює і розвиває центральну ідею в усіх напрямках.

7. Асоціювання. В основі всіх вищевказаних компонентів творчого мислення лежить поняття асоціації, на якому ґрунтується діяльність мозку. Як зазначає Бьюзен людський мозок є гігантською «машиною асоціацій», використання якої сприятиме вдосконаленню творчого потенціалу людини. Для розвитку асоціативних здібностей пропонуються різні вправи, складання розумових карт, ігри.

Таким чином, кожна з проаналізованих систем була розроблена для вирішення конкретних практичних завдань. Найдивніше полягає в тому, що незважаючи на зазначений емпіризм, всі спроби організації групових форм мислення принесли успіх. Можна вказати на декілька причин, що забезпечили ефективність організації групового мислення.

Перша причина, полягає в подоланні психологічного бар'єру обов'язковості «правильного» рішення. Кожна людина в традиційних умовах навчання привчена до того, що тільки правильне рішення оцінюється як завершене. Використовування в групових обговореннях методики знімає це обмеження.

Другий фактор, полягає в тому що кожна із систем різними способами і за допомогою різних умов прагне забезпечити своєрідне «розкріпачення» творчих можливостей людини (відсутність критики, спеціальне стимулювання за допомогою питань, невимушеність обстановки, ігрова ситуація, пошук незвичайних аналогій, складання розумових карт і т.п.). У цих умовах кожен з учасників починає проявляти більшу ініціативу в постановці і вирішенні нових завдань. Це положення можна вважати одним з основних не тільки в організації, але і у вихованні мислення. Воно передбачає заохочення постановки і вирішенні нових завдань, пошук нових оригінальних способів подолання шаблонів і стереотипів, сформованих у попередньому навчанні та вихованні. Дидактика середньої і особливо вищої школи повинна використовувати ці практичні принципи, які можуть принести значну користь при їх правильній реалізації в практичне навчання.

Нарешті, третя причина полягає в тому, що кожна із систем організації творчого мислення (індивідуального чи групового) завжди включає навчання учасників групи деякій системі психологічних знань про мислення і творчість, найбільш сприятливі умови успішної роботи в групі, евристику і т.п. В результаті навчання досягаються позитивні ефекти появи нових знань.

Література

1. Матюшкин А.М. Проблемы развития профессионального творческого мышления // Новое в теории и практике обучения. – Вып. 1. – Москва: Знание, 1980.

2. Матюшкин А.М. Мышление обучение, творчество. – Москва: 2002.
3. Боно де Эдвард Нестандартное мышление. – Минск: 2000.
4. Тони Бьзен. Могушество творческого интеллекта. – Минск: 2004.
5. Gordon W. J. Synectics. The development of creative capacity. – New York: 1961.
6. Osborn A.F. Applied imagination. Principles and procedures of creative thinking. – New York: 1953.

V. Karapetian, A. Petrosian. Modern technology of the organization of group thinking and learning.

The article examines a question about psychological conditions, increasing the productivity of group thinking and education processes, which assume special knowledge of the members of joint action. The principles and propositions of four methods of the group thinking (brain storming, sinectics, six hats, mind maps) are presented.

Key words: *forms of organization of group thinking and learning, improve thinking, education thinking, design principles, multi-group creative thinking, creative thinking training.*

УДК 159.922.

Р. А. Мороз

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЕКТИВНИХ КАЗКАХ**

В статье рассматриваются вопросы анализа проективных сказок в рамках психодинамического подхода. Предложена та проиллюстрирована модель анализа сказок детей старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: *проективная сказка, анализ сказки, сказкотерапия, личность, структура личности, интерпретация.*

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя вимагають від особистості вміння ефективно реалізовувати власний потенціал у процесі життєдіяльності, що можливо за умов емоційної, особистісної та соціальної зрілості. Особливо важливим періодом для формування особистісної ідентичності індивіда є період дитинства, зокрема, - перші роки життя.

Досвід сімейного консультування, проведення сімейної психотерапії свідчить про збільшення проблем формування особистості дитини дошкільного віку, що зумовлено як міжособистісними проблемами в сімейній системі, так і внутрішньоособистісними проблемами кожного дорослого члена родини.

Актуальність теми зумовлено ще й тим, що на даний час відсутні стандартизовані методики для вивчення особистості та міжособистісних взаємин дітей дошкільного віку, тому дослідження емоційно-вольових, мотиваційних та міжособистісних характеристик особистості дошкільника

можлива в основному завдяки проєктивним методам та методикам. Одним з таких методів є метод проєктивної казки.

Аналіз наукових психологічних досліджень свідчить про те, що сучасні теоретики і практики заклали значні теоретичні засади для створення комплексного аналізу народних та авторських казок, історія яких нараховує століття. Символічна інтерпретація казок та їх ставлення до несвідомого стали важливим матеріалом для аналізу в психодинамічному підході (З. Фройд, К.Г. Юнг, Ференци, Баттерхейм, М.-Л. Фон-Франц, Х. Дікманн). В.Я. Пропп фундаментально дослідив чарівні казки та запропонував їх психологічне трактування й функції дійових осіб у казках. До казкотерапії звертались в своїх працях зарубіжні психологи: Е. Фромм, Е. Берн, Е. Гарднер, А. Менегетті, М. Осорина, Р. Азовцева. Предметом уваги вітчизняних дослідників стали психологічні казки І.В. Вачкова, Д. Соколова, А.В. Гнезділова, Т. Гагіна. Т.Д. Зінкевич-Євстигнеєва розробила типологію казок, серед яких виокремлює художні (народні та авторські), психотерапевтичні, психокорекційні, дидактичні, медитативні.

Метод проєктивної казки одним з перших використав Р. Гарднер: він пропонував дітям складати казки експромтом. К. Бремс зауважував, що корені розповідання казок та історій слід шукати в культурному контексті або в контексті розвитку індивіда та сім'ї. В сімейному контексті це – сімейні легенди, міфи, історії, що містяться в сімейних наративах. Індивідуальний контекст включає в себе історії-фантазії, мрії.

Мета статті – на основі аналізу сучасних підходів до інтерпретації авторських та народних казок запропонувати модель діагностики особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку.

Концептуальними положеннями для аналізу проєктивних казок дітей виступили психоаналітично орієнтовані теорії розвитку особистості – теорія самості Х. Кохута, еґо-психологія (А. Фрейд, Г. Гартмана, Р. Спітца, М. Малер), Е. Еріксона, індивідуальної психології А. Адлера, теорії об'єктних відносин (М. Кляйн, О. Фейрнберн, Д. Віннікотт, М. Балінт). Основними ідеями в психодинамічному підході є особливості структури особистості на різних етапах її розвитку. Вирішальною, особливо в становленні базових, ядерних структур особистості в ранньому онтогенезі, є роль первинного об'єкта (матері), функції якого полягають у своєчасному й якісному задоволенні потреб дитини, в наданні любові та підтримки та розглядаються як вроджені, забезпечені «материнським інстинктом». Незадовільне забезпечення матір'ю своїх функцій зв'язується з деструктивним впливом на реалізацію материнського інстинкту внутрішніх, особистісних конфліктів матері веде до проблемного розвитку особистісної ідентичності дитини [6, 131].

Психодинамічний підхід до аналізу казки виходить з того, що «кожна казкова ситуація несе в собі величезний прихований зміст, досвід

розв'язання нашими предками складних життєвих проблем. Інформація про це «зашифрована» в казкових образах» [7, 50]. Розтлумачення глибинної, архетипічної природи казкових образів дає нам змогу розуміння складних внутрішніх інтенцій індивіда, загальних життєвих принципів і механізмів. М.Л. Фон-Франц зазначала, що «дослідження казок занурює нас в стародавній символізм міфів, переказів, легенд; дозволяє пізнавати психологічний смисл метафор, відчувати архетипічну природу проблемних та творчих проявів, бачити, які асоціативні зв'язки породжують в несвідомому різні міфи та оповіді [9, 38].

З точки зору аналітичної психології казка символічно описує не стільки зовнішні події або взаємини між персонажами, скільки внутрішні процеси, особливості сформованих інстанцій в структурі особистості. Герої казки інтерпретуються як різні складові однієї особистості, відносини між якими призводять до внутрішньому перетворенні та особистісному зростанню. В цьому полягає психотерапевтична функція проєктивної казки.

Метод проєктивної казки в рамках психодинамічного підходу успішно застосовується з дорослими завдяки механізму проєкції, що не тільки віддзеркалює їх внутрішню реальність, проблеми, що хвилюють їх, фіксації, невідредаговані емоції тощо та активізує несвідомі процеси, що сприяють їх особистісному розвитку та розв'язанню життєвих ускладнень.

З не меншим ефектом метод проєктивної казки відображає внутрішній світ дитини, навіть дошкільного віку. Крім того, як зазначають Т.Г. Бобченко, Н.А. Семенова, використання казок ефективно з дошкільниками, тому що задовольняє такі природні потреби дитини в цьому віці, як:

«- потреба в автономії – герой діє самостійно протягом усього шляху, робить вибір, приймає рішення, покладаючись на самого себе, на свої власні сили;

- потреба в компетентності – герой терпить тимчасові невдачі, долає перепони та стає переможцем, досягає успіху;

- потреба в активності – герой знаходиться в дії: кудись йде, когось зустрічає, комусь допомагає, щось здобуває; з кимось бореться; від когось втікає» [2, 17-18].

Л.Ф. Обухова зазначає, що окрім гри та образотворчого мистецтва, в дошкільному віці діяльністю стає також сприйняття казки. К. Бюлер називав дошкільний вік віком казки [8, 147].

Казка виконує діагностичну, психотерапевтичну (психокорекційну) та прогностичну функції. Діагностична функція передбачає виявлення актуального емоційного стану дитини, поведінкових паттернів, звичних способів реагування або базових життєвих сценаріїв, що закладаються в перші роки життя завдяки позитивним або негативним батьківським негативним посланням [1; 4]. Терапевтична функція означає, що завдяки

казці відбуваються внутрішні перетворення, позитивні зміни в особистісному розвитку. Прогностична ж функція дозволяє передбачити потенційний розвиток особистості, розвиток подій в казці, і, відповідно, в житті людини.

Казка дозволяє зробити за основними її характеристиками заключення про конфліктний та ресурсний зміст внутрішнього світу її автора: під конфліктним змістом розуміється сукупність деструктивних для розвитку особистості елементів, ресурсний зміст – сукупність творчих, конструктивних, ментальних, емоційних, поведінкових аспектів – дає можливість прогнозувати можливий особистісний розвиток дитини.

Отже, дитині пропонується скласти казку, початок якої задається експериментатором у відповідності з діагностичною метою. При інтерпретації складених казок дослідники акцентували увагу на різних моментах:

- основна тема, лінія головного героя, актуалізовані почуття, образи й символи, оригінальність сюжету (Т.Д. Зінкевич-Євстигнеєва) [5];
- тема, герой, персонажі, відносини між персонажами та героєм, типові події, труднощі, нестача ресурсів, ресурси, які є в наявності (І.В. Вачков) [3];
- виокремлення нетипових елементів повідомлення (що відображають особливості автора та його переживання) від стереотипних, зумовлених віком, мало інформативних; оцінка емоційних реакцій, що відображено в казці (тривога, задоволення, ворожість, емпатія, придушення почуттів тощо); виявлення основного персонажа, з яким ідентифікує себе автор; визначення персонажів, що відображають різні, нерідко конфліктні властивості особистості автора; визначення персонажів, що представляють значущі фігури реального оточення автора; виявлення груп персонажів, що символізують складові однієї особистості; встановлення символів витіснених комплексів; дослідження образів та дій, що відображають батьківсько-дитячі відносини; оцінка загальної атмосфери казки (Р. Гарднер) [10] та ін.

На підставі цих та інших схем аналізу казки нами було розроблено й апробовано модель аналізу проєктивної казки з дітьми старшого дошкільного віку. Основні критерії, за якими здійснювався аналіз:

Загальна атмосфера казки: позитивна; нейтральна, або невизначена; негативна (висока емоційна напруженість, дискомфорт, тривожна, конфліктна та ін.).

Основна тема казки: дружба; відносини з однолітками; любов; випробування; путь; подолання; пригода; гра; допомога; невизначена, або неоднозначна тема.

Актуалізовані в казці емоції: страх; гнів; радість; журба; невизначені, не актуалізовані, або неоднозначні почуття.

Характер взаємодії персонажів (виявлення базового життєвого сценарію або сталих способів реагування, поведінкових патернів дитини): любов;

комунікація; допомога, підтримка, захист; невизначений або неоднозначний характер взаємодії.

Ставлення до інших, відносини з іншими: позитивне ставлення до інших; негативне ставлення до інших; суперечливе ставлення; очікування позитивного ставлення до себе; очікування негативного ставлення до себе; підкреслення значущості у ставленні до себе з боку інших; відносини рівноправні; відносини залежності-супідрядності – власна залежність від інших або очікування залежної поведінки від інших; неоднозначні або невизначені відносини.

Приховані батьківські послання, які лежать в основі життєвого сценарію:

негативні – «не живи», «не відчувай», «не будь здоровим», «не будь близьким», «не належ», «не будь самим собою», «не будь дитиною», «не рости», «не роби», «не будь успішним», «не будь першим» (лідером), відсутність негативних послань, або не актуалізовані;

позитивні – дозвіл існувати, мати власні відчуття та побудований на них досвід; відчувати емоції; думати; бути близьким (фізично та емоційно); бути самим собою; мати свій вік; робити; мати успіх; відсутність позитивних послань, або вони не актуалізовані.

Актуалізовані в казці потреби (заявлені або символічні, усвідомлені або неусвідомлені): в любові, емоційній близькості із значущими дорослими; спілкуванні, емоційних контактах, дружбі, любові (афіліативні потреби); автономії та незалежності; домінуванні, домінантності, заступництві; захисті; піклуванні, допомозі, опіці, прийнятті й наданні допомоги; демонстративності, самоствердженні, привертання до себе уваги; повазі та самоповазі; агресії; протидії; досягненні; уникненні ризику, небезпеці; уникненні невдач; грі; розумінні й прийнятті; невиражені або не проявлені потреби.

Засоби задоволення потреб або саморегуляції при фрустрації: пасивне очікування; ігнорування, уникнення діяльності, спілкування; амбівалентне бажання діяти та бездіяльність; цілеспрямована взаємодія з середовищем, активні дії щодо задоволення потреб; здійснення перетворення, що призводить до змін, трансформації середовища, об'єктів; пізнавальна діяльність – отримання знань про якість, об'єктивні зв'язки, відносини, закони об'єктивного світу; рефлексія власного та почуттів; невиражені, амбівалентні або не проявлені способи задоволення потреб та саморегуляції.

Символічне поле казки: відображає інформацію про внутрішній світ автора, що зашифрована в образах і символах. Значення образів розтлумачується на двох рівнях – особистому та глибинному.

Запропоновану модель аналізу дитячої проєктивної казки було апробовано в експерименті, що здійснювався в дитячих дошкільних закладах м. Миколаєва. Наведемо приклади створених дітьми казок.

Андрій Ж., 7 р.: «Одного сонячного ранку маленький ведмедик виліз зі свого барлогу, а за ним – його мама. Вони пішли на ранкові умивання й зловили пару рибок, увечері перед заходом сонця ведмедиця стала читати казку «Про зайця та їжака». Одного осіннього ранку вийшов заєць на прогулянку, зустрів їжака й каже йому: «Давай будемо друзями, хто далі стрибне». Заєць стрибнув на два метра в довжину, а їжак знайшов палицю і стрибнув на три метри у довжину. А заєць сказав, що такого не може бути, що зараз перерва на обід. А заєць не обідав, а тренувався стрибати. Ось вони прийшли з обіду. Їжак пропонував знов пострибати. Їжак узяв палицю і стрибнув на два з половиною метри, а заєць – на два метри. Заєць сказав, що їжак переміг. Мама дочитала казку до кінця і сказала: «От як би ти був такий же спритний, як заєць і такий же хитрий, як їжак! І ведмедик відповів, що навчиться бути таким, і що мама буде радіти. Потім він заснув, а ведмедиця пішла собі спати».

Наталка, 7 р.: «Невеста-лебедь. Жила-была лебедиха. Звали ее Венера. Она была очень красивая. Она плавала и смотрела в отражения озера, все думали, что она любит себя. А на самом деле Венера рассматривала в отражении озера облака. Некоторые были белые-белые, похожие на маленьких лебедят, другие были похожи на большого черного лебедя, а еще были облака синие, голубые и розовые, похожие на сказочные цветы. Венера представляла, что белые облака, похожие на лебедят – это ее маленькие детки, а черное облако похоже на ее жениха Михаила Михайловича. Венера кружилась по озеру между облаков-цветов и мечтала о свадьбе. А рыбки любили танцевать в воде, и у них были даже разноцветные бальные платья. Они кружились вверх и вниз, а иногда прыгали в танце до потолка, ведь потолком была поверхность воды. Но вот Венера наклонилась над Водой, рыбки в испуге подумали, что она – какое-то чудовище. Ведь они не видели снизу, что Венера красавица. Рыбки закричали друг другу: «Боясь!», - и хотели уплыть. Но вдруг Венера нырнула, и они удивились, какая у нее красивая белая шея, фата на голове и белые босоножки на красных лапках. А еще у нее на шейке было отражение из бусинок в виде воротничка. Рыбки каждый раз ждали, чтобы она нырнула, они хотели полюбоваться красавицей, но стало холодно, и наступила осень. Лебеди собрались в путь, и Венера улетела с ними в жаркие страны. Рыбкам стало грустно без красавицы-лебедихи.

А весной на озере плавала вернувшаяся с юга Венера с белыми маленькими лебедятами. А еще черный папа-лебедь Михаил Михайлович. Венера стала еще красивее!».

Валентин Б., 6 р.: «Жили были дед и баба. Однажды бабушка решила испечь пироги, а деда говорит бабе: «Пойду в лес, собираю грибы». В лесу дед увидел корову, она подошла к нему, и он понял: она заблудилась и хочет кушать. И привел домой, а бабе сказал: «Пускай живет с нами». И так корова

осталась дом охранять. Потом нашлась собачка, прибежала домой и увидела, что теперь корова охраняет дом. Забежала собачка в дом, дед и баба увидели свою собачку, обрадовались этому, накормили ее. И дед сказал: «Иди к корове, теперь у нас будет 2 охранника. Один с одной стороны, другой – с другой стороны». Потом корова поняла, что собака была охранником и согласилась, чтобы было 2 охранника. Дед назвал корову Папик, кормил ее, и вот корова дала им молока. Так они и стали жить: корова – молоко давать, а собачка – охранять».

№ 14 Дарина, 5л., 11 м.: «Мама-медведица укладывает медвежонка и рассказывает ему сказку про утюг. Жил-был утюг, сам умел гладить вещи. Потом утюг оделся и пошел в магазин за продуктами. Утюг принес продукты домой и положил их в холодильник и пошел гулять с гладилкой. Там, на улице, они встретили брызгалку и подружились. И пригласили они друг друга домой в гости. Утюг с гладилкой пошли в гости к брызгалке, она их угощала тортом и они пили чай. Потом они разошлись по домам и легли спать. А утром утюг пригласил к себе гладилку и брызгалку. Они угощались, ели торт, печенье, пирожное и пили сладкую и минеральную воду. Потом они пошли в гости к гладилке и перегладили белье. Медвежонок послушал и уснул».

Аналіз дитячих казок було здійснено як кількісно (контент-аналіз), так і якісно. Наведемо приклад якісного аналізу.

Жанна М., 6 р., 8 м.: «Однажды на Северном Полюсе мама-медведица родила маленького медвежонка. Потом он захотел погулять, но заблудился в снежной горе и потерялся. Потом искал свою маму, но дальше-дальше не заходил. Потом увидел: что-то беленькое движется. Он подумал, что это его мама и побежал вниз. А это был лед, который плавал по воде. Медвежонок поиграл со льдом, потом он заскучал, и решил поспать. Медвежонок заснул, потом он встал и пошел маму искать. И он ее нашел. И они всегда ходили вместе, а когда медвежонок подрос, он уже не боялся потеряться, потому что знал, что мама есть и всегда найдется. И еще потому, что мог справиться со всем сам!».

Основна тема цієї казки – пригода, під час якої ведмежатку доведеться пройти випробування самотністю, пошуку самостійних шляхів розв'язання проблеми. Основний персонаж казки – ведмежатко, тому всі дії героя інтерпретуються як інтенції його психічного життя.

З точки зору аналітичної психології, казка символічно відображає етап внутрішнього життя, на якому відбувається процес диференціації (фаза сепарації-індивідуації першого року життя дитини). На цьому етапі у дитини зростає інтерес до світу, який відрізняється від світу матері (в казці це лід, що плив по річці). Лід – перехідний об'єкт, що символізує в уявленні дитини маму, причому якщо звернутись до символу льоду, то це в суб'єктивному сприйнятті дитини може означати недостатньо емоційну матір.

Труднощі, яких ведмежатко зазнає під час своєї пригоди, символізують динаміку становлення особистості: розгубленість від самотності у великому світі; відчуття небезпеки, завдяки чому герой вчиться саморегуляції й керуванню своєю поведінкою («далі-далі не заходив»); опора на перехідний об'єкт, який допомагає упоратися з емоційною розлукою та самотністю, після чого знайшов внутрішні ресурси знов йти на пошуки матері (що символізує нове зближення з матір'ю). На фазі нового зближення відбувається консолідація репрезентативного світу. Казка демонструє процес стабілізації структури Я-Сам (Self) в якості розділеної єдності (на «погане» і «добре»).

Засобами подолання труднощів в казці була опора на внутрішні ресурси, пошук самостійних шляхів виходу із складної ситуації. В результаті успіху (ведмежатко знайшов маму) в структурі особистості з'явилась інстанція, завдяки якій в подальшому герой «міг упоратись зі всім сам»: на символічному рівні це відображає замість, Я.

Актуалізована в казці потреба – потреба в досягненні: на перший план виступає досягнення мети – пошук мами; прихована потреба – досягнення автентичності, самостійності.

Казка закінчується життєстверджуючими, радісними подіями.

Отже, аналіз казки дозволяє зробити висновок, що автор її – на шляху розвитку сильної, цілісної й зрілої особистісної ідентичності.

Отже, метод проєктивної казки дозволяє діагностувати особистісні та міжособистісні особливості дітей старшого дошкільного віку – потреби, мотиви, загальну психологічну активність, базові життєві сценарії, стратегії реагування та поведінки, об'єктні відносини тощо, здійснювати перетворення складних внутрішніх інтенцій особистості дитини, прогнозувати можливий її розвиток та здійснювати психокорекцію відповідно до виявлених складностей розвитку її особистісної ідентичності. Запропонована модель не претендує на повноту та об'єктивність, як і будь-який проєктивний метод не можна вважати повністю об'єктивним. Перспективним є подальше дослідження проблеми формування й розвитку особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку методом проєктивної казки.

Л і т е р а т у р а

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1988.
2. Бобченко Т.Г., Семенова Н.А. Формирование и коррекция эмоциональной сферы личности дошкольника средствами сказкотерапии // Второй Международный сказкотерапевтический фестиваль «Психология сказки и Сказка психологии». Материалы фестиваля. – Москва: 2010.
3. Вачков И.В. Сказкотерапия. Развитие самосознания через психологическую сказку. – Москва: Ось. – 1989.

4. Гулдинг М., Гулдинг Р. Психотерапия нового решения. Теория и практика. - Москва: Независимая фирма «Класс», 1997.
5. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Путь к волшебству. Теория и практика сказкотерапии. – Санкт-Петербург: "Златоуст", 1998.
6. Мороз Р.А. Возможности применения психодинамического подхода к описанию формирования личностной идентичности детей в нарративной практике // Личность в едином образовательном пространстве: сборник научных статей I Международного образовательного форума) г. Запорожье, 5-7 мая 2010 года) /под научн. Ред. Проф. К.Л. Крутий. Часть 2. Конференции «Детство в современном мире: первые 7 лет и вся жизнь», «Информационно-коммуникативное пространство как новая среда личности». – Запорожье: ООО «ЛИПС» ЛТД, 2010.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: ЛГУ, 1986.
8. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – Москва: Трикола, 1995.
9. Фон-Франц М.Л. Психология сказки. Толкование волшебных сказок. – Санкт-Петербург: 1998.
10. Эйдемиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – Санкт-Петербург: Речь, 2006.

R. Moroz. Peculiarities of individual identity of senior preschool children in projective tales.

The article considers the matters of projective fairy tales analysis in the frames of the psychodynamic approach. The illustrated model of analyses of fairy tales for pre-school age children is suggested.

Key words: *projective fairy tale analyses of fairy tales, fairy tales therapy, personality, structure of personality (personality's structure), interpretation.*

УДК 159.922.2

І. О. Цілінко

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ МИСТЕЦТВА НА МОРАЛЬНІ ПОЧУТТЯ
ОСОБИСТОСТІ**

Стаття присвячена теоретичному аналізу впливу мистецтва на моральні почуття особистості. Розкрито питання природи та особливостей переживання моральних почуттів, наведені основні механізми впливу мистецтва на почуття особистості.

Ключові слова: *моральні почуття, мистецтво, катарсис.*

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми морального розвитку особистості є достатньо гострою для сучасного суспільства. Особливо недостатньо розробленою проблемою є питання теоретичного та

емпіричного дослідження моральних почуттів, які вже містять у собі моральну оцінку. Одним із факторів, що стимулюють їх розвиток є мистецтво. В результаті сприймання творів мистецтва, пережиті почуття та осягненні ідеї можуть ставати регулятором подальшої поведінки особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми вивчення моральної сфери особистості, зокрема моральних почуттів, звертались такі видатні вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, Б.І. Додонов, В. Джемс, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, О.Г. Маклаков, С.Д. Максименко, Б.Г. Мещеряков, В.В. Клименко, О.В. Петровський, К.К. Платонов, М.Г. Тофтун, Дж. Уотсон, Є.П. Ільїн, П.М. Якобсон та багато інших. До спроби розділення понять «почуття» та «емоції» вдавались такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як У. Мак-Дугалл, Е. Клапард, В.С. Дерябін, Л.В. Кулікова, А.Н. Леонт'єв, П.В. Сімонов, П.А. Рудік та інші.

Прерогативою досліджень впливу мистецтва на почуття особистості були праці А.Г. Костюка, В.В. Клименко, Є.П. Крупника, Л.С. Виготського, М.Є. Маркова, П.М. Якобсона, Т.А. Флоренської, С.Х. Раппорта та інших.

Метою статті є розкриття результатів теоретичного аналізу впливу мистецтва на моральні почуття особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб всебічно проаналізувати вплив мистецтва на моральні почуття особистості, ми вважаємо доцільним спочатку визначити зміст та функції моральних почуттів.

Є.П. Ільїн зазначає, що почуття виражаються через певні емоції в залежності від того, в якій ситуації опиняється об'єкт, до якого людина відчуває почуття.

Згідно П.В. Сімонову, Г.А. Фортунатову, А.Н. Леонт'єву, А.В. Петровському, почуття представляє собою стійке відношення людини до явищ дійсності, оцінного ставлення до об'єктів. Також зазначені автори відзначають довготривалість почуттів. Таким чином, на відміну від емоцій, які носять короткочасний характер, реагування на ситуацію, почуття виражає довготривале відношення людини до того чи іншого об'єкту [1].

П. М. Якобсон розглядає поняття «почуття», як форму відображення дійсності, у якій виявляються суб'єктивні відношення людини до світу. Також автор наголошує на тому, що впродовж розвитку людини, її емоційне відношення до дійсності стає більш диференційованим, більше відповідає значущості впливу на неї оточуючої дійсності для її життєвих запитів та прагнень. Розвиток процесів пізнання, правильне встановлення зв'язків, що існують між явищами дійсності, розуміння складних форм соціального існування людини у суспільстві з його нормами моралі, з його культурою призводить до усвідомлення ролі всіх цих явищ для існування людини.

Як зазначає П.М. Якобсон, зміст різноманітних почуттів виявляється у багатоманітності життєвих відношень людини. Провідну роль щодо визначення змісту почуттів людини, автор надає минулому досвіду, а саме формам відношення, які виявлялись у конкретних обставинах життя. Саме ці обставини призводять до відмінностей у змісті схожих почуттів у різних людей. Таким чином, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що у почуттях виявляється суб'єктивний світ людини [7].

Виходячи з того, яка сфера явищ стає об'єктом вищих почуттів, їх поділяють на три групи: моральні, інтелектуальні та естетичні. В даній статті ми вдаємось до аналізу моральних почуттів. Моральними називають почуття, які переживає людина у зв'язку з усвідомленням відповідності чи невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі. Вони відображають ступінь прихильності до певних людей, потреби у спілкуванні з ними, відношення до них. До позитивних моральних почуттів відносять почуття доброзичливості, жалю, ніжності, симпатії, дружби, товариськості, колективізму, патріотизму, обов'язку і т.д. До негативних моральних почуттів відносять почуття індивідуалізму, егоїзму, ворожнечі, заздрості, злорадства, ненависті, недоброзичливості і т.д. [1].

В.В. Клименко серед групи почуттів (пізнавальні, моральні, естетичні) вказує на їх цілісність: в кожному переживанні всіх складових почуттів. Але вони існують у різних пропорціях. Почуття здійснюють оцінювання за наступною шкалою: пізнавальні – відоме – невідоме; моральні – моральне – аморальне; естетичні – гармонія – дисгармонія. Тобто вони працюють дихотомічно, ділять враження від предмета на дві частини – позитивну й негативну. Описуючи моральні почуття, В.В. Клименко вказує на те, що вони оцінюють наступні дії, відміряють дії, щоб не завдати нікому шкоди, страждань, тобто моральні почуття, призначені для збереження життя та запобігання руйнуванню гармоній: природних чи рукотворних [2, 243-244].

За твердженням С.Д. Максименка, джерелом моральних почуттів є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. Моральні почуття людини сформувались у суспільно – історичному житті людства, у процесі спілкування людей і стали важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості [4].

Стосовно моральних почуттів, П.М. Якобсон визначає їх як почуття, що відчуються людиною при сприйманні нею явищ дійсності під кутом зору моральності, спираючись від категорій моралі, вироблених суспільством.

Але за твердженням П.М. Якобсона, моральна поведінка ще не є показником моральності, потрібні ще моральні мотиви, тобто, щоб дії людини визначались моральним почуттям. В свою чергу почуття стає моральним, лише тоді, коли його переживання характеризується тим, що моральні норми важать для людини більше, ніж зовнішні обмеження її бажань та прагнень. Моральні почуття характеризуються тим, що у самому

їх переживанні є моральна оцінка. Особливу увагу автор приділяє відношенням людини з іншими людьми, які не тільки породжують моральні почуття різного характеру, але і викликають у деяких випадках конфлікти у переживанні моральних почуттів [7].

На думку М.Й. Боришевського, свідоме дотримання людиною моральних норм і активна боротьба з їх порушенням іншими людьми свідчить про наявність у неї діяльних моральних переконань – одного з основних компонентів її активної життєвої позиції. Моральним, вчений називає такий вчинок, який впливає не лише з розуміння людиною обов'язковості дотримання моральних норм, а й з глибокого усвідомлення їх необхідності для кожного і себе.

Також М.Й. Боришевський вказує на те, що людина, як суб'єкт морального вибору не може бути абсолютно незалежною від соціальних умов, у яких вона живе. Моральний вибір не має індивідуального характеру, оскільки моральні переконання особистості, її моральні якості формуються у процесі виховання, активної участі у житті суспільства. Моральні переконання, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Найсприятливіші умови для розвитку особистості, формування її моральних переконань створює суспільство, яке відкриває перед людиною можливість вільного, свідомого поєднання суспільних вимог до особистості з її переконаннями.

Моральний початок пробуджується у процесі переживання. Джерелом такого переживання є не мотиви прагматичного характеру, не егоїстичні потреби самі по собі, а їх зіткнення з іншими мотивами, пов'язаними з відношенням до іншої людини і водночас з уявленням про себе самого у певній ситуації. Зміст даного переживання залежить від віку та рівня розвитку, воно носить свідомий характер, однак обумовлено протіканням несвідомих процесів. Протиріччя свідомого та несвідомого у структурі особистості функціонально пов'язано з такими психологічними властивостями, як стійкість та нестійкість, залежність яких від певного характеру моральної спрямованості досліджувалась психологом В.Е. Чудновським. Він прийшов до висновку, що прояв стійкості залежить від того, яка з двох тенденцій – віддаленої мети або ситуаційної залежності – більш глибоко закріпилась у особистісній структурі [5].

Викладені теоретичні засади є методологічною основою нашого дослідження моральних почуттів. Для аналізу впливу мистецтва на моральні почуття, наведемо результати здійсненого теоретичного аналізу проблеми.

С.Х. Раппорт зауважує, що мистецтво володіє здатністю складного перетворення почуттів. Тяжкі, негативні переживання, будучи переплавленими у витворах мистецтва, здійснюють позитивний емоційний вплив, сприяють забезпеченню естетичної насолоди, задоволенню.

Л.С. Виготський назвав складні перетворення почуттів важливим законом естетичної реакції. Він стосується і напряму, і змісту емоцій [6, 4].

Підсумком осягнення художнього твору є усвідомлення його ідей [6, 12]. Володіючи виключною стійкістю та відносною самостійністю, соціальні емоції стають предметом відображення та осмислення [6, 83].

У вітчизняній естетичній літературі закріпилась думка про багатофункціональність мистецтва. Важливе місце відводиться осмисленню та систематизації того досвіду, який складається у взаємодії типу «суб'єкт – об'єкт» і який отримує відображення, узагальнення і концентрацію у вищих людських емоціях [6, 123].

С.Х. Раппорт наголошує, що важливим завданням мистецтва є концентрація і об'єктивація соціально-історичного досвіду відносин, відображення та осмислення дійсності в його світлі [6, 124].

Схожість між художніми та буденними емоціями в тому, що вони мають одну й ту ж саму гносеологічну природу: і ті, і інші відображують та закріплюють досвід відносин. Таким чином, їм притаманні схожість у життєвому змісті. Але є і різниця між ними [6, 127]. Художні емоції відрізняються від буденних перш за все тим, що вони завжди є носіями соціального змісту [6, 128]. Буденні емоції є носієм чітко вираженого негативного або позитивного характеру. А художні емоції завжди позитивні – навіть тоді, коли за своїм змістом близькі до найбільш гострих негативних емоцій у буденній свідомості. Наприклад, трагедія у мистецтві. Тяжке горе, глибока печаль, складні переживання викликають у глядачів, слухачів, читачів позитивні емоції. Оскільки відбувається перетворення почуттів, яке можна назвати катарсисом [6, 130].

Зіштовхуючи глядача, слухача, читача з глибокими життєвими потрясіннями, мистецтво вимагає його по-новому пережити і по-новому осягнути своє особисте життя. Перетворюючись в переживання глядача, художня емоція збагачується його особистим, індивідуальним життєвим досвідом і тому приймає у психіці кожної людини різний конкретний вигляд [6, 131].

Таким чином, художня емоція не тільки привласнюється, але і перероблюється у психіці людини. Отже, художня емоція є продуктом відносно самостійної роботи психіки художника, з однієї сторони, і психіки глядача – з іншої [6, 132].

С.Х. Раппорт зауважує, що художні емоції мають узагальнений, концентрований, систематизований досвід відношень [6, 135]. Мислення, на основі художніх емоцій є мисленням не про ці емоції, а про їх предмет. Таким чином, художні емоції є матеріалом для подальшого осмислення [6, 134].

Сучасна психологія мистецтва розглядає специфіку взаємодії особистості та мистецтва на трьох рівнях:

1. Творча особистість художника та створований ним витвір мистецтва;
2. Виконавець і його художня інтерпретація «первинного мистецтва»;
3. Цінитель, реципієнт у його співвіднесеності з мистецтвом.

Взаємодія особистості з мистецтвом на всіх рівнях здійснюється за допомогою двох психологічних механізмів: емпатійних (проективно – інтроєктивних) та вибірково – аксіологічних (споглядально – рефлексивних).

Емпатійні механізми ініціюють переважно процеси креативного характеру, що реалізують безпосередньо творчу діяльність; вибірково – аксіологічні – процеси ціннісно – смислового, рефлексивного, що здійснюють орієнтацію в області мистецтва і обумовлює емоційно – естетичну насолоду, досконалістю художньої форми твору [3, 15].

Аналізуючи психологічну сторону функціонального впливу мистецтва на особистість, М. Є. Марков запропонував концепцію «пересення». Для того, щоб мистецтво мало змогу впливати на особистість, необхідна здатність входити у створену автором психологічну ситуацію і (якщо твір сюжетний) внутрішньо діяти у рамках мотивів та поведінки героя, або ставати на позицію автора, як на свою особисту і переживати твір аналогічно авторському переживанню, або бачити створене художником з його емоційної позиції і з тією ж перспективою [3, 40].

Є.П. Крупник вказує, що спілкування з мистецтвом передбачає квазіоб'єкти. Квазіоб'єкт мистецтва – це образ мистецтва, для якого характерна цілісність сприймання. При спілкуванні з мистецтвом людина приймає участь у цьому спілкуванні, як особистість, реалізуючи через квазіоб'єкт мистецтва систему відношень до дійсності. Людина оперує у цьому спілкуванні особистісними смислами. Особистісний смисл співвідноситься з цілісною особистістю, з цілісною системою її відношень до дійсності, а зображення «обтяжене» особистісним смислом і є основою «виразності» в мистецтві.

Таким чином, квазіоб'єкти мистецтва – образ відношення людини до світу, зображення якого стає «зримою моделлю відношення» [3, 42].

Мистецтво з точки зору реципієнта – засіб розвитку його особистості.

Аналізуючи аксіологічний підхід до мистецтва, Є.П. Крупник робить висновок про те, що центральним механізмом є катарсис, як підсумок цілісного впливу мистецтва на особистість. Діалектична складність катартичного механізму полягає в тому, що одночасно з процесом ідентифікації, емпатії відбувається протилежний процес усунення, «відчуження», який створює деяку дистанцію між співпереживанням, перенесенням себе у дійсність художнього твору та усуненням від свого особистого. Тим самим глядач, слухач, читач, ніби підіймається над самим собою, виходить за рамки самого себе [3, 43].

Як зазначає Є.П. Крупник, психологічний аналіз мистецтва, виконаний у рамках різного роду дослідницьких парадигм, є основою для цілісного

концептуального уявлення про відношення особистості до мистецтва, як здатності сприймати художній твір (перцептивний аспект), так і ціннісної орієнтації в області мистецтва (художні інтереси, установки, тенденції та смислоутворення). Автори цих досліджень дійшли висновку, що процес сприймання твору мистецтва здійснюється за участі у ньому двох факторів: прямого (сприймання того, яка будова та зміст твору) і не прямого (різні асоціації, викликані ходом розвитку твору та залежні від інтересів того, хто сприймає витвір мистецтва, їх прагнень, життєвого досвіду). (П.М. Якобсон, 1964, А. Костюк 1965) [3; 44].

Також Є.П. Крупник вказує на те, що від сприймаючого, мистецтво потребує, як емпатійну реакцію, так і протилежний їй акт безпосереднього, чуттєвого споглядання, що супроводжується естетичною насолодою [3, 55].

Результатом взаємодії протилежних процесів є катартичне переживання особистості, яке виражається у перетворенні та гармонізації суперечливих тенденцій свідомості, різних пластів психіки, різних рівнів особистості. Функція катарсису – відновлення цілісності особистості (Л.С. Виготський, Д. Лукач, Т.А. Флоренська) [3, 57].

Розвиток та зміну «внутрішніх відношень» компонентів, визначають три типи художньої свідомості: перший спирається на життєві почуття реципієнта, на його емпатію, на «ефект присутності» у подіях зображуваних художником, другий тип – тільки на спогляданні реципієнтом художньої форми твору мистецтва, на естетичній насолоді гармонічної завершеності художньої конструкції, тобто на «ефекті відчуження», і третій – на катартичному ефекті сприймання мистецтва [3, 58].

В.В. Клименко вказує на те, що зіткнення протилежних почуттів обумовлює боротьбу між ними і взаємне виключення одних іншими. Максимально загострені переживання подій, впливаючи на душу викликають пережиті почуття, що були приховані, або не розвинені; торкаються чутливості душі, розбуджуючи в ній потенційні здібності; надають почуттям здатності міркувати енергію за рахунок швидкого її нагромадження, яке стимулювалося процесом «випалювання», катарсисом [2, 444].

В.В. Клименко зауважує, що катарсис має важливі наслідки, а саме:

А) формування образу гармонійної людини, взірця для себе, настанов на прийдешнє – найближче, віддалене – на перспективу;

Б) створення інтегрального образу себе, що передує діям, учинкам у житті;

В) озброєння системою вимірювальних еталонів трагічного – умовою правильного керівництва в стосунках між людьми;

Г) нагромадження потенціалу енергії для розумової й психомоторної творчості;

Д) відбудова гармонії душі, якщо вона зазнала шкоди або занепаду [2, 445].

Висновки. В результаті теоретичного аналізу вказаної проблеми, ми дійшли наступних висновків:

1. У почуттях виявляється суб'єктивний світ людини. В основі моральних почуттів закладена моральна оцінка, вони є важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості. Моральні почуття, переконання, взагалі свідомість, зумовлені соціальною природою суспільства. Але почуття стають моральними лише тоді, коли моральні норми важать для людини більше, ніж зовнішні обмеження її бажань і прагнень;

2. Мистецтво розкриває соціально – історичний досвід відносин; володіє здатністю складного перетворення почуттів. Зіштовхуючи глядача, слухача, читача з глибокими життєвими потрясіннями, мистецтво вимагає його повному пережити і досягнути своє особисте життя. Художні емоції приймають у психіці людини різний конкретний вигляд. Надалі ці емоції стають «матеріалом» для подальшого осмислення;

3. Взаємодія особистості з мистецтвом здійснюється на основі емпатійних та вибірково-аксіологічних механізмів. Центральним механізмом впливу мистецтва є катарсис, який виникає в результаті взаємодії протилежних процесів і виражається у перетворенні та гармонізації суперечливих тенденцій психіки особистості. Переживання особистістю катарсису призводить до створення інтегрального образу себе, озброєння системою вимірювальних еталонів трагічного, відбудови гармонії душі.

Таким чином, в результаті теоретичного аналізу проблеми впливу мистецтва на моральні почуття особистості, ми дійшли висновку, що за допомогою механізмів ідентифікації, емпатії, відчуження, катарсису, почуття (зокрема моральні) здатні перетворюватись, і ставати основою для осмислення, досягнення ідей твору. Такий процес глибокого емоційного переживання, а потім інтелектуального осмислення стає регулятором подальшої поведінки особистості, що цілком відповідає переживанню моральних почуттів особистості.

Л і т е р а т у р а

1. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Ильин Евгений Павлович. – Санкт-Петербург: Питер, 2001.
2. Клименко В.В. Психология творчества. Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006.
3. Крупник Е.П. Психологическое воздействие искусства. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 1999.
4. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навчальний посібник. – Київ: МАУП, 2000.

5. Михеева И.Н. Амбивалентность личности : морально-психологический аспект. - Москва: Наука, 1991.
6. Раппорт С.Х. Искусство и эмоции. - Изд. 2-е, дополненное. – Москва: «Музыка», 1972.
7. Якобсон П.М. Психология чувств. – Москва: АПН РСФСР, 1958.

I. Tsilynko. Theoretical analysis of the impact of art on the moral sense of identity.

The article is devoted to the theoretical analysis of influence of art on moral senses of personality. The question of nature and features of experiencing of moral senses is exposed, the basic mechanisms of influence of art are resulted on sense of personality.

Key words: moral senses, art, catharsis.

УДК 159.922.2:612.176

І. В. Чернєва

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ ОСОБИСТОСТІ
В СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – ЛЮДИНА»**

У статті на основі аналізу досліджень провідних науковців робиться спроба розкрити суть феномену професійного стресу спеціалістів в системі «людина-людина». Визначено співвідношення характеристик, проявів (як професійного вигорання), детермінант професійного стресу і способів його подолання в залежності від рівня стресу та особливостей праці в різних професійних групах типу «людина-людина».

Ключові слова: стрес, професійний стрес, прояви професійного стресу, ситуаційні детермінанти, індивідуально-особистісні детермінанти.

Постановка проблеми. Актуальністю даної теми виступають сучасні економічні й соціально-політичні перетворення, які відбуваються у нашому суспільстві, збільшують кількість стресогенних факторів, що впливають на професійну діяльність людини. Актуальність вивчення теми професійного стресу в професіях типу «людина-людина» пов'язана з ростом кількості даних професій в постіндустріальному суспільстві, а також з інтелектуальними та емоційними навантаженнями, яким піддають себе спеціалісти в сучасних умовах конкуренції на ринку праці в Україні, що приводить до виникнення стресу в професії, який впливає на ефективність діяльності спеціаліста в його галузі.

Поняття «стрес» в даний час набуло надзвичайно широкого поширення. Основною причиною такої екстраординарної популярності є те, що концепція стресу претендує на пояснення багатьох явищ життя: реакцій людини на психотравмуючі ситуації, небезпечні роботи, різні конфлікти і захворювання [2, 123-124].

Проблемою стресу займалися такі учені, як В.А.Бодров, М.Борневассер, Н.Є.Водоп'янова, Л.А.Кітаєв-Смик, Р.Лазарус, А.Б.Леонова, К.Маслач,

Г.С.Нікіфоров, А.Пельцман, Г.Сельє Самоукіна, Кеннон, Касл, Купер, Маршалл, Альбрехт, Вейтен, Ллойд і багато інших [3, 39].

В українській психологічній науці – це аспекти регуляції стану в екстремальних умовах (Ю.П.Горго, М.С.Корольчук, А.Ф.Косенко, В.М.Крайнюк, В.О.Моляко, Е.Л.Носенко, В.І.Осьодло, О.І.Тимченко, С.І.Яковенко та ін.), аспекти професійної кризи, професійної деформації, професійного вигорання, професійного стресу (О.І.Богучарова, І.В.Бринза, Н.М.Буллатевич, Л.М.Карамушка, В.С.Медведев, В.Л.Паньковець, О.П.Саннікова та ін.). На сьогоднішній день в психологічній літературі, загалом, визначено основні підходи до вивчення професійного стресу, виділені напрями його вивчення (В.А.Бодров, Т.Кокс, А.Б.Леонова, Г.С.Нікіфоров та ін.). Однак, серед мало досліджених проблем даної тематики залишаються питання про особливості детермінації професійного стресу, його регуляції в конкретній професії, що вимагає свого наукового розв'язання.

Стрес – це не тільки нервова напруга у відповідь на дію стресорів, це – пристосована реакція організму. Г. Сельє підкреслював, що не всякий стрес шкідливий, більш того, він вважав, що «навіть в стані розслаблення спляча людина відчуває деякий стрес». Для позначення небезпечного стресу він ввів поняття дістресу, який пов'язаний з поступовим виснаженням сил організму. В даний час учені розрізняють евстрес (позитивний стрес, який поєднується з бажаним ефектом і мобілізує організм) і дістрес (негативний стрес з небажаним шкідливим ефектом) [6, 144-148].

Разом з формулюванням Г. Сельє в 50-60-і роки ХХ століття західні автори визначали стрес як:

- стан порушення гомеопатичної рівноваги або суму реакцій, направлених на відновлення цієї рівноваги (З. Ulrich) [8, 129];
- стан організму, який сприймає загрозу його благополуччю (або цілісності) і направляє всю енергію на свій захист (З. N. Cotter) [7, 53];
- будь-який стан, викликаний порушенням нормального функціонування організму (М. Arnold) [9, 123-140].

Недостатньо повно розроблена проблема створення системи детермінант професійного стресу, визначення ваги їх впливу на розвиток стресу, його рівня, особливостей його проявів, зв'язку зі способами подолання. Це стосується як теоретичного аспекту, так і прикладного аспекту вивчення детермінант професійного стресу, і в конкретних професіях зокрема, що є важливим для професійного відбору, формування професійної придатності спеціаліста, підвищення ефективності його діяльності.

Мета теоретичного аналізу теми полягає у визначенні психологічних особливостей детермінант професійного стресу та його проявів в професії «людина-людина». Завданням якого є розкрити характеристики та прояви професійного стресу у спеціалістів професій типу «людина-людина»,

визначити особливості детермінант професійного стресу, виявити співвідношення детермінант, характеристик, проявів і способів подолання професійного стресу спеціалістів в системі заданої теми. Проаналізувати особливості поєднання детермінант професійного стресу різних спеціалістів в залежності від характеристик їх праці в цілях професійного відбору та психопрофілактики.

Методологічну і теоретичну основу дослідження теми складають: принципи детермінації психічних явищ (С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк), теорія загального адаптаційного синдрому (Г.Сельє), концепція психологічного стресу (Р.Лазарус), теорія психічних станів (Є.П.Льїн), методологічні підходи до вивчення стресу в професійній діяльності (В.О.Бодров, А.Б.Леонова, В.Л.Марішук, Н.В.Самоукіна).

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні знань про професійний стрес як фактору працездатності спеціаліста в конкретній професійній групі, як психічного стану в професійній діяльності; про розуміння професійної деформації, професійної кризи, професійного вигорання як проявів професійного стресу; про фактори, які впливають на професійний стрес; про особливості оволодіння ним та попередження його негативних проявів.

Сучасний стан вивчення професійного стресу характеризується виділенням основних підходів його дослідження, в яких сконцентрована специфіка проблем стресу в праці спеціалістів, вивчення його напрямів, чинників виникнення, компонентів, проявів.

Сюди можна віднести - екологічний підхід в парадигмі «особистість-середовище» і трансактний підхід, що вводить індивідуально-психологічні особливості, як фактори впливу, як обумовлюючі фактори розвитку професійного стресу та його подолання; регуляторний підхід, що орієнтує на регуляцію станів, на пошук механізмів регуляції та оцінки внутрішніх витрат на регуляцію.

Проведений аналіз психологічної літератури з проблем професійного стресу, виділення основних підходів та напрямів його вивчення, систематизація форм його вияву підкреслює важливість комплексного підходу до дослідження професійного стресу. Поєднання екологічного та трансактного підходу, означивши його як детермінаційний підхід, тобто такий що вивчає комплекс детермінант професійного стресу. Так, екологічний підхід наголошує на причинах виникнення стресу, що можуть бути специфічними для окремих професій чи їх груп, а трансактний підхід дозволяє виявити опосередковуючі фактори впливу на прояв стресу, його рівня в професійній діяльності і особливостей його подолання. Робоче визначення професійного стресу ґрунтується на визначенні Н.Самоукіної.

Змістові характеристики в професії типу «людина-людина» визначають специфічність стресового стану в професійній діяльності, чинники, які

впливають на стрес, його компоненти і прояви, які визначають і виділяють способи подолання, що його регулюють. Блок змістових характеристик є основою для створення прогностичної (як необхідної для управління професійним стресом) та емпіричної моделі вивчення детермінант професійного стресу з метою визначення психологічних особливостей його детермінації, що може бути використано в структурі прогностичної моделі професійного стресу для управління та психопрофілактики його проявів у праці спеціалістів в системі «людина-людина» [4].

В психології праці фактори які впливають на професійну діяльність розділяють на зовнішні (як умови праці) і внутрішні (як властивості людини). За аналогією виділяємо дві групи факторів, які впливають на виникнення і розвиток професійного стресу – ситуаційні в професійній діяльності і індивідуально-особистісні, які ми умовно розділяємо для чіткості аналізу детермінанти – причини та детермінанти – розвитку професійного стресу.

Серед факторів, які впливають на розвиток професійного стресу у представників даних професій найменше дослідженими виступають емоційна спрямованість особливості, як її переважаючі емоційні переживання, ціннісні орієнтації, установки, їх зв'язок з особистісними факторами нейротизму, екстраверсії, відкритості досвіду, тощо.

Вибір конкретного типу професії передбачає характеристику професійної діяльності. Для цього використовуємо формулу професій Є.Клімова, Н.Пряжнікова, які включають предмет праці, цілі, засоби праці, міру проблемності трудових ситуацій, соціально-психологічні та емоційно-вольові параметри. Вони можуть визначати специфіку впливу як ситуаційних так і індивідуально-особистісних детермінант професійного стресу і отримали назву – змістово-професійні детермінанти.

В переліку ознак, характеристик як його проявів професійного стресу, аналізується професійне вигорання, враховується емоційне виснаження, деперсоналізація, редукація власних досягнень спеціаліста, що найбільш характерно для професій типу «людина-людина».

Для визначення особливостей детермінації професійного стресу з точки зору факторів його прогнозу важливо враховувати вибір способів подолання як регуляції стресового стану. Для дослідження психологічних особливостей детермінант професійного стресу, його проявів можливо використовувати низку традиційних формалізованих методик для діагностики індивідуально-особистісних детермінант та для діагностики проявів професійного стресу. З метою самоаналізу показників професійного стресу як стану, переважаючих професійних ситуацій як причин стресу та вибору способів його подолання була створена авторська дослідницька анкета. Анкета створена з врахуванням методологічних положень вивчення стресу як психічного стану, елементів екологічного (причини стресу в професійному середовищі) та

трансактного підходів (зв'язок зі способами подолання) дослідження професійного стресу.

Аналізуючи схожі психологічні роботи за темою роботи виявлено наступні характеристики та прояви професійного стресу представників професії типу «людина-людина»: переважає високий рівень професійного стресу, що триває годинами, серед ознак стресового стану негативні емоційні переживання домінують над змінами в організмі і у виконуваний діяльності; серед показників психічного вигорання домінують показники емоційного виснаження та деперсоналізації. Показано переважання серед ситуаційних детермінант незалежно від рівня професійного стресу, таких факторів виникнення професійного стресу у представників різних професійних груп, як ситуації спілкування, та складності виконання завдання. Детермінанта зміни типу професії співвідноситься з високим рівнем професійного стресу і найбільш виразно представлена у групі управлінських професій. Визначені особливості індивідуально-особистісних детермінант спеціалістів при різних рівнях професійного стресу. В інструментальних цінностях спеціалістів при високому рівні професійного стресу переважають відповідальність, а також життєрадісність, чесність; при середньому і низькому рівнях стресу головними цінностями є життєрадісність, а також відповідальність і чуйність [4].

Серед соціально - психологічних установок в якості переважаючих, незалежно від рівня стресу, виділились установки на свободу, на працю. При високому рівні стресу переважає установка на владу. При високому рівні професійного стресу домінують такі особистісні характеристики, як нейротизм, і відкритість досвіду, переважання емоційних переживань самоствердження, комунікативних та гностичних. При середньому та низькому рівнях домінують екстраверсія і нейротизм, переважають гностичні, комунікативні та праксичні емоційні переживання. За результатами факторного аналізу показано, що особливості структури детермінант професійного стресу працівників відрізняються у представників різних професійних груп типу «людина-людина», в залежності від характеристик їх праці – цілями, предметом, мірою проблемності професійних задач, засобами праці, соціально-психологічними та емоційно-вольовими параметрами. Результати свідчать про відмінності у ієрархії детермінант професійного стресу працівників, таких детермінант як соціально-психологічні установки, характеристики особистості, вікові, статеві особливості, особливості стажу роботи та зміни типу професії. За результатами регресійного аналізу визначались виразність впливу детермінант на рівень професійного стресу в різних професійних групах. У групах управлінських професій вплив на рівень професійного стресу здійснюють вікові особливості та соціально-психологічні установки на гроші, свободу, владу. У представників «сервісних» професій і змішаної

професійної групи виділились такі особистісні характеристики, як відкритість досвіду, нейротизм, схильність до згоди, та установка на владу, причому, у «сервісних» професіях два останні показники представлені з від'ємним знаком. Визначено співвідношення характеристик, проявів, детермінант професійного стресу і способів його подолання. Показано, що при високому рівні стресу, переважає стратегія пошуку соціальної підтримки над стратегією концентрації на завданні, аналізі ситуації, а при середньому і низькому рівнях - навпаки. Співвідношення рівня професійного стресу, його проявів і способів його подолання в різних професійних групах детермінується специфікою поєднання детермінант-причин (ситуаційних) та детермінант-розвитку (індивідуально-особистісних), що дозволяє виділити три типи детермінації – кар'єрний тип, детермінація за типом особистісних взаємин, відповідально-виконавчий тип детермінації.

Отримані результати свідчать про існування детермінант, які можуть сприяти появі високого рівня стресу. Це є такі детермінанти: – зміна типу професії; переважання емоційних переживань самоствердження та комунікативних; переважання серед інструментальних цінностей – відповідальності; наявність установки на владу, домінування в особистісних характеристиках показників нейротизму, відкритості досвіду. Не сприяють високому рівню професійного стресу, у представників професії типу “людина-людина”, переважання гностичних та праксичних переживань, інструментальні цінності життєрадісності та чуйності, переважання в особистісних характеристиках показника екстраверсії [4; 5].

Висновки. Аналіз особливостей генезису психологічного стресу свідчить про те, що в його основі лежать когнітивні процеси, що відображають реальні і уявні умови стресогенних ситуацій.

Аналіз досліджень показав, що кожна стресогенна ситуація в професійній або будь-якій іншій діяльності викликає комплекс процесів оцінки, узгоджень, врегулювань при взаємодії людини із стресорами. На підставі теоретико-методологічного дослідження професійного стресу показано психологічні особливості його проявів та детермінації у представників професій типу «людина-людина». На основі запропонованого детермінаційного підходу як комплексного поєднання транзактного та екологічного підходів у вивченні професійного стресу, створена система детермінант, в якій виділено детермінанти-причини та детермінанти-розвитку професійного стресу, особливості поєднання яких, у співставленні з характеристиками праці спеціалістів різних професійних груп у межах однієї професії визначають типи детермінації, які можна використовувати в цілях професійного відбору.

Отримані результати не вичерпують всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальший напрямок наукових пошуків може бути здійснений у плані вивчення психологічних детермінант професійного стресу в залежності

від різних рівнів його виразності і особливостей впливу на успішність професійної діяльності спеціалістів; в плані розробки стресогенних профілів професій і професійних груп. Подальші дослідження передбачають також з'ясування зв'язку мотивів зміни типу професії та рівня професійного стресу, зв'язку ситуаційних змістових детермінант професійного стресу з ефективністю обраних стратегій його подолання.

Л і т е р а т у р а

1. Вальдман А.В. Психофизиологическая регуляция эмоционального стресса // Актуальные проблемы стресса. – Кишенев: «Штнинца», 1996.
2. Вальдман А.В. Актуальные проблемы стресса. - Кишинев: Штица, 2006.
3. Гиссен Л. Д. Время стрессов. - Москва: ФИС, 1990.
4. Кириленко О.А. Зв'язок детермінант професійного стресу з його рівнем та проявами у представників різних професійних груп типу професії “людина-людина”. Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За редакцією академіка С.Д. Максименка. – Київ: 2006 – Вип. 28.
5. Кириленко О.А. Особистісні детермінанти проявів професійного стресу. Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: 2006. – Вип.17.
6. Селье Г. Стресс без дистресса. - Москва: «Прогресс», 1982.
7. Coter C.N. and Appley M.N. Motivation: theory and research. – New York: Wiley, 1964.
8. Ulrich C. Stress and sport // Science and medicine of exercise and sports / W.R. Jonson. – New York: Harper and Bros, 1960.
9. Arnold M. Stress and emotion // Psychological stress. – Appleton-Century-Crotts 1967. – № 4.

I. Chernieva. Psychological determinants of professional stress of personality in the system "person - person".

In the article, based on an analysis of studies by leading scientists, an attempt has been made to reveal the essence of the phenomenon of occupational stress in the system "person-person". Balance characteristics, manifestations (such as professional burnout), and determinants of occupational stress and how to overcome it, depending on the level of stress and work in various occupational groups like profession "person-person" are defined.

Key words: *stress, professional stress, manifestation of professional stress, situate determinates, individual-personal determinates.*

СЕКЦІЯ 5.
РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ПРАКТИКИ В РІЗНИХ СФЕРАХ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

УДК 378.091.212:159.9.072:005.336.2

Г. Б. Бердник

ПРОФЕСІЙНА СТІЙКІСТЬ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОЇ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У статті проаналізовано основні підходи підготовки психолога-консультанта, визначено та проаналізовано компоненти професійної стійкості майбутнього фахівця психолога.

Ключові слова: стійкість, спрямованість, мотив, життєстійкість, доінг-стратегія.

До постановки проблеми. Демократизація, реформація та інформатизація суспільних, економічних та політичних процесів, що відбуваються у сучасному соціумі сприяла підвищенню попиту до послуг психологів-консультантів у вирішенні проблем в різних сферах життєдіяльності. У світі професій професія психолога-консультанта є найбільш складною та інтегруючою, що інтеріорізує теоретико-методологічні надбання науки та практичну спрямованість діяльності. Саме тому проблема ефективної професіоналізації фахівців даної сфери хвилює як психологів-консультантів, так і тих, хто довіряється їм та очікує кваліфікованої допомоги. Це питання потребує комплексного теоретико-методологічного й практичного вирішення. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю запровадження раціональних і ефективних підходів до організації системи підготовки психологів-консультантів.

Аналіз стану розробленості проблеми в спеціальній літературі. Проблемі вивчення особливостей професійної діяльності психолога-консультанта і портрета "ідеального" психолога присвячено дуже багато досліджень (І.Б. Бех, І.С. Булах, Н.І. Пов'якель, Ю.Б. Альошина, Г.С. Абрамова, Р. Кочюнас, Р. Мей, Р.С. Немов, К. Роджерс та ін.) [1, 3]. Зазначається, що необхідно визначити особистісні особливості фахівця, що забезпечують успішність його професійної діяльності. Необхідність обговорення цього питання пов'язана, передусім, з погляду, про те, що робота психолога-консультанта дуже специфічна своїм предметом – індивідуальністю людини. У цьому сенсі породжує безліч проблем, пов'язаних з соціальним статусом професії психолога-консультанта, наприклад, проблема критеріїв ефективності його роботи, рівня її

кваліфікації, зрештою, проблеми підготовки психологів-консультантів. Сама загальна відповідь про роль консультанта криється в розумінні сутності процесу консультування. Основне завдання консультанта полягає в тому, щоб допомогти клієнту у виявленні своїх внутрішніх резервів і в усуненні факторів, що заважають їхньому використанню. Консультант також повинний допомогти клієнту зрозуміти, яким він хоче стати. М. Сох називає це "структуруванням процесу терапії", що може бути первинним і вторинним. Під первинним структуруванням мається на увазі особиста присутність консультанта (психотерапевта) у терапевтичному просторі і значення цієї присутності для клієнта. Вторинне структурування – це діяльність консультанта, що забезпечує максимальний рівень розкриття клієнтів [3].

Ефективність консультанта визначається властивостями особистості, професійними знаннями і спеціальними навичками. Кожний з цих факторів забезпечує якісний консультативний контакт, що і є стрижнем психологічного консультування. У підсумку від консультативного контакту залежить остаточний ефект консультування – зміна особистості клієнта в процесі конструктивних дій консультанта.

Основні якості особистості психолога-консультанта

Національна асоціація професійної орієнтації США	Комітет з нагляду і підготовки консультантів США
<ul style="list-style-type: none">– прояв глибокого інтересу до людей і терпіння в спілкуванні з ними. Цей фактор характеризується як інтерес до людей у силу їхнього буття, а не тому, що деякі з них шизофреніки чи психопати;– чутливість до установок і поведінки інших людей;– емоційна стабільність і об'єктивність;– здатність викликати довіру інших людей;– повага прав інших людей.	<ul style="list-style-type: none">– довіра до людей;– повага цінностей іншої особистості;– проникливість;– відсутність упереджень;– саморозуміння;– свідомість професійного боргу.

Відповідно, слід акцентувати увагу на таких особливостях: чуйність, об'єктивність (неототожнення себе з клієнтами), гнучкість, емпатію і відсутність власних серйозних проблем. До особливо шкідливого для консультанта рис відноситься авторитарність, пасивність і залежність, замкнутість, схильність використовувати клієнтів для задоволення своїх потреб, невміння бути терпимим до різних спонукань клієнтів, низький рівень саморегуляції психічних станів. На думку А. Стогг [6], ідеальним

консультантом має бути людина відверта і відкрита почуттям інших; здатна ототожнюватися із самими різними людьми; тепла, але не сентиментальна, що не прагне до самоствердження, однак повинна мати свою думку і здатна її захистити. Відповідно, у моделі ефективного психолога-консультанта інтегруючим конструктом виступає компонент професійної стійкості, як сталої характеристики особистості, що відображає її здатність активно перетворювати навколишнє середовище в процесі власної діяльності, не зважаючи на мінливі, нестабільні обставини, зберігаючи внутрішню гармонію та психічне здоров'я.

Стійкість, стабільність і інваріантність є не просто відсутність мінливості, скоріше, навпаки, вони покояться на мінливості (І.І. Шмальгаузен). Дане твердження може прозвучати як парадоксальне, однак стійкість повинна включати в себе поєднання сталості та динаміки. Стійкість зазвичай вважається бажаною, бо наявність її дозволяє поєднувати деяку гнучкість і активність дії з деяким сталістю У. Р. Ешбі [5]. Саме це визначення поняття «стійкості» відображає концептуальну основу діяльності психолога-консультанта: з одного боку – постійна готовність до сприйняття нового досвіду, прагнення до саморозвитку та самоактуалізації, постановка реалістичних цілей, з іншого – сталість автентичності, ідентичності, емпатії, відповідальності, як важливих характеристик особистості фахівця. Спеціальні дослідження стійкості особистості, представлені в вигляді цілісного утворення як певного рівня її сформованості, наведені В. Е. Чудневським, який в розумінні моральної стійкості особистості виділяє два взаємопов'язаних моменти. 1. Стійкість особистості як здатність людини зберігати свої персональні позиції і протистояти впливам, які суперечать його особистісним установкам. У цьому випадку стійкість особистості визначається ступенем її руйнування - руйнування її провідних мотивів і установок. Цей момент названий В.Е. Чудневським оборонним. 2. Наступальний момент це стійкість особистості як здатність людини реалізовувати свої особистісні позиції, перетворюючи обставини і власну поведінку [5]. Е.М. Ковальчук [2] розглядає професійну стійкість як відповідність мотивів та інтересів особистості з реальним змістом її праці. Якщо відповідність спостерігається, то людина буде успішно справлятися з професійною діяльністю. Практика сьогодні така, що є безліч наукових психологічних видань, у яких досліджуються особистісні особливості психолога-консультанта, критерії ефективності практичної роботи психодіагноста, розглядаються проблеми ефективності психологічної корекції, і навіть консультативної роботи практичного психолога (Г.С. Абрамова, Ю.Б.Алешина, Р.С. Немов, Є.І. Рогов та ін.), проте залишається нерозкритим питання визначення критеріїв оцінки рівня сформованості професійної стійкості психолога-консультанта, як компонента та умови його ефективної професійної діяльності [1].

3. Проблематика роботи. Соціальна значущість діяльності психолога-консультанта, постійне підвищення його ролі у формуванні і розвитку людини, активна участь у вирішенні нагальних проблем на різних етапах життєвої стратегії викликає необхідність розробки нових ефективних технологій його розвитку як професіонала практика. Сучасна практика підготовки і діяльності психологів-консультантів характеризується наявністю суттєвих суперечностей: між розмаїттям парадигм, концепцій, підходів до розуміння системи підготовки психолога-консультанта та дискурсивним, поліаспектним (однобічним) характером його дослідження; між збільшенням досліджень процесу підготовки психолога-консультанта і безліччю спроб його опису далеко не як цілісної упорядкованої системи; між новими моделями професійно-особистісного становлення майбутнього психолога-консультанта і відсутністю змін в її реальному реформуванні.

Проблема підготовки психолога-консультанта до оптимальної діяльності активно розробляється вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Їх результати виступають концептуальною основою для оптимізації змістовно-методичного забезпечення руху психолога-консультанта до конкурентоспроможності та професійної стійкості. Основою цього може виступати розроблений в останні роки психолого-акмеологічний підхід (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов, В.Г. Зазикін, Н.В. Кузьміна та ін.). Саме такий підхід дозволить розвинути у психолога-консультанта нові для нього якості професійного «Я» на основі попередньо сформованих критеріїв рівня професійної стійкості та компетентності. У рамках даного підходу постає питання розробки концептуальної моделі професійної стійкості психолога-консультанта [4].

4. Основна мета роботи полягає у дослідженні рівня сформованості компонентів професійної стійкості як умови ефективної консультативної діяльності практичного психолога.

5. Матеріали експериментального дослідження. У рамках теоретико-методологічного аналізу проблеми професійної стійкості психолога-консультанта ми виявили такі основні компоненти:

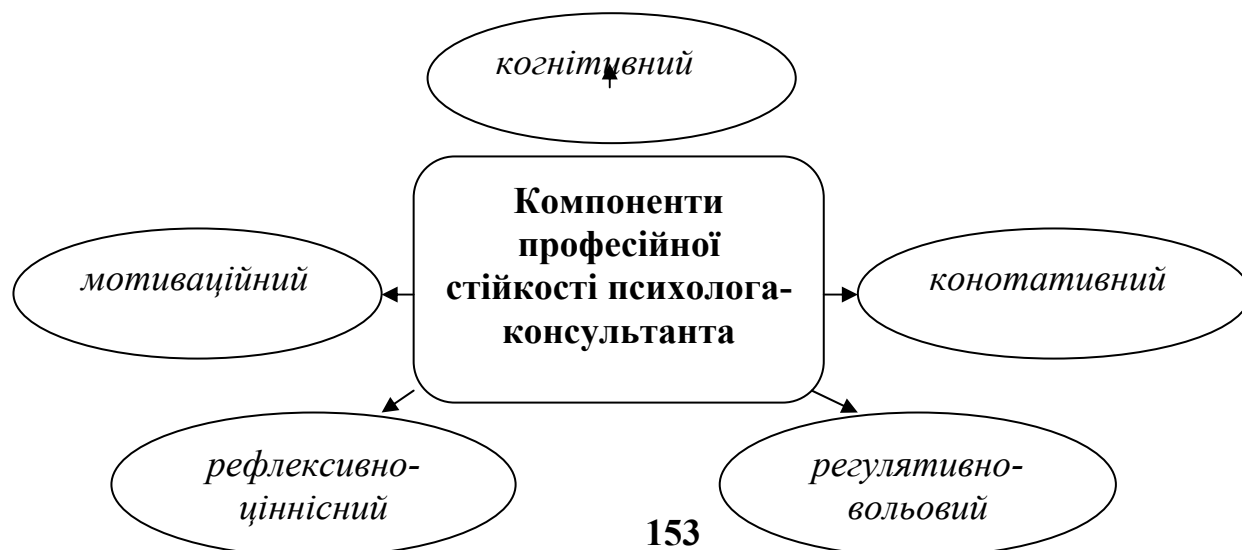

Рис.1 Модель професійної стійкості психолога-консультанта на основі акмеологічного підходу

Емпіричний блок дослідження проводився на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Україна) серед студентів 3-5 курсів спеціальність «Практична психологія», «Біологія. Практична психологія» та Володимирського державного університету імені Олександра Григоровича та Миколая Григоровича Столетових (Росія) серед студентів 3-5 курсів спеціальність «Психологія», спеціалізація «Клінічна психологія».

В результаті проведення методики «Спрямованість особистості» ми виявили переважаючі тенденції спрямованості особистості майбутніх психологів-консультантів.

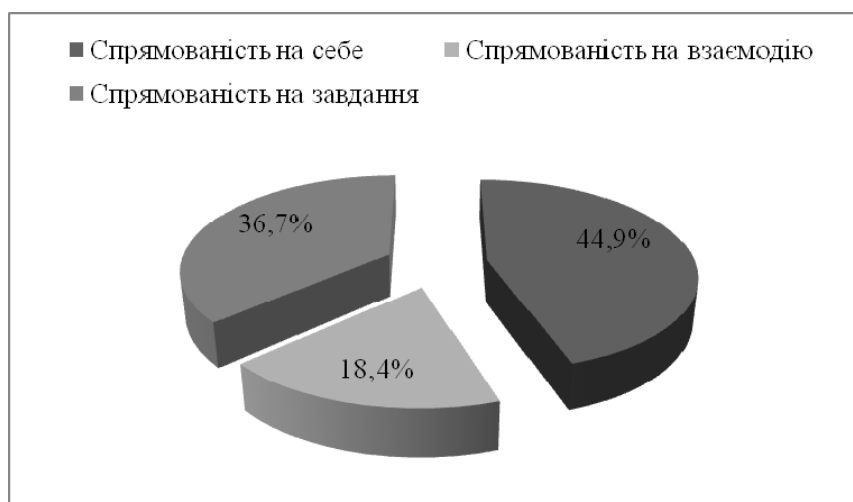

Рис.2 Виявлення рівня спрямованості особистості майбутніх психологів-консультантів

Виходячи з отриманих даних, можна спостерігати, що у студентів більшою мірою домінує спрямованість на себе, тобто на задоволення власних цілей і потреб без врахування інтересів інших людей, прагнення до винагороди і уникнення невдач. Така егоцентрична спрямованість має маніпуляційний і споживчий відтінок. Спрямованість на виконання завдання, на зацікавленість в успіху виконання роботи, на співпрацю має низький ступінь вираженості.

За допомогою методики «Стратегія самоствердження особистості» ми виявили допінг-стратегії поведінки суб'єкта діяльності в процесі вирішення професійних завдань.

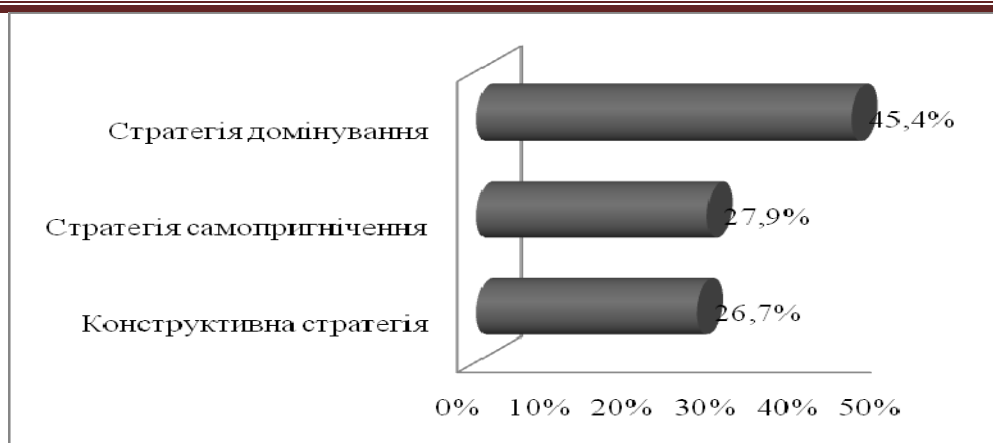

Рис. 3 Виявлення домінуючих стратегій самоствердження особистості майбутнього психолога-консультанта

Провідною стратегією самоствердження виявлена стратегія домінування (45,4%), що у копінг-реакціях проявляється у формі вербальної агресії, у вигляді створення штучних перешкод і зв'язаних з ними станів фрустрації. Дана стратегія виражається у великому прагненні до домінування в міжособових відносинах. Студенти з даною стратегією вважають за краще зберігати стійкість самооцінки за допомогою механізму проєкції. Для них характерні середні значення по чиннику саморозкриття і високі показники по самореалізації. Досить високі показники спостерігаються по шкалі «стратегія самопригнічення» (27,9%), що може виявлятися в конформній установці по відношенню до групи, в пошуку сильного лідера, в прояві гіпервідповідальності та ін. У представників даної групи домінує механізм заперечення. Прагнення до саморозкриття і самовираження має низькі значення. Низький рівень прояву стратегії конструктивного самоствердження свідчить про низьку сформованість елементів конструктивної поведінки та не володіння навичками ефективною самореалізації.

В результаті обробки методики («Мотиви вибору професії») ми отримали наступні процентні співвідношення.

Рис. 4. Визначення мотивів вибору професії психолога-консультанта

Домінуючим мотивом вибору професії виявлено зовнішні позитивні мотиви (39,8%), тобто орієнтування при виборі професії на рекомендації зовнішніх осіб, вплив престижу професії та соціальної затребуваності. Високе процентне співвідношення щодо внутрішніх соціально значущих мотивів свідчить про прагнення професійно зростати, приносити користь людям, з метою здобуття соціальної значущості. Це пов'язано з віковими особливостями респондентів та прагненням до самоствердження та автономності. Низький рівень прояву внутрішніх індивідуально значущих мотивів (17,5%) дає змогу говорити про те, що студенти не орієнтуються на зміст діяльності та не володіють навичками саморозвитку, самопізнання та розширенні професійно-особистісного досвіду.

Завдяки методиці «Тест життєстійкості», ми виявили рівень сформованості компонентів життєстійкості особистості, як міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність професійної діяльності.

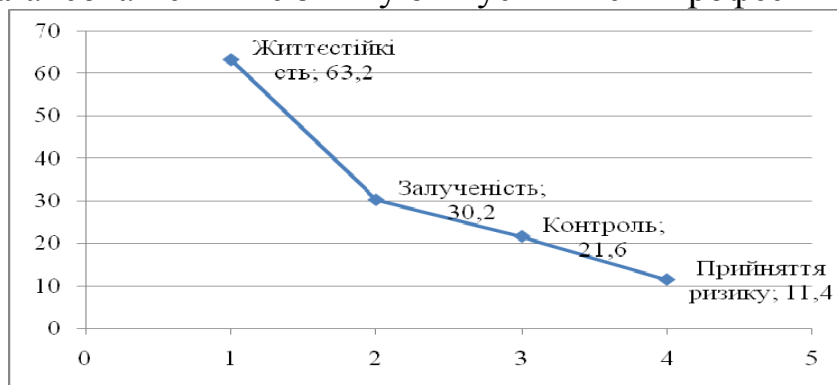

Рис. 5 Визначення рівня сформованості компонентів життєстійкості
За результатами даної методики виявлено, що:

- низькі показники за категорією «залученість» (30,2) свідчать, про те що майбутні фахівці на даному етапі розвитку компетентності не отримують задоволення від власної діяльності, що породжує почуття знехтуваності та відчуття себе «поза» життям;

- низький рівень контролю говорить про те, що у більшості студентів не сформовані навички самоконтролю, саморегуляції та тайм-менджменту, що порушує внутрішню гармонію, та може виступати причиною прояву негативних психічних реакції – тривожність, фрустрацію, агресивність, ригідність;

- низькі показники за шкалою «прийняття ризику» (11,4) свідчать про те, що студенти не володіють навичками інтеріоризації досвіду та знань, не розглядають життя, як спосіб здобуття досвіду, як шлях пошуку комфорту та безпеки.

6. Висновки. Професійна стійкість виступає важливим елементом компетентності та умовою успіху у консультативній діяльності психолога-практика. У рамках теоретико-методологічного аналізу проблеми

професійної стійкості психолога-консультанта виділені такі основні компоненти: мотиваційний, когнітивний, конотативний, рефлексивно-ціннісний і регулятивно-вольовий. Ви процесі дослідження виявлені основні рівні сформованості життєстійкості особистості психолога-консультанта, його провідні мотиви та допінг-стратегії самоствердження в процесі професійної діяльності.

7. Перспективами подальших досліджень в даній області є розробка та впровадження в систему підготовки майбутніх фахівців комплекс технологій розвитку професійної стійкості.

Л і т е р а т у р а

1. Абрамова Г.С. Практическая психология: Учебник для студентов вузов. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Академический проект, 2001.
2. Ковальчук Э.М. Формирование профессиональной устойчивости учащихся средних ПТУ: дис ... канд. пед. наук. – Київ: 1988.
3. Кочюнас Р. Психологическое консуль-тирование и групповая психотерапия. – Москва: 2008.
4. Рабочая книга практического психолога: Пособие для специалистов, работающих с персоналом / Под ред. А.А. Бодалева, А.А. Деркача, Л.Г. Лаптев. – Москва: Изд-во Института Психотерапии, 2003.
5. Чудневский В.Э. Нравственная устойчивость личности: Психологические исследования. – Москва: Педагогика, 1981.
6. Storr. A. The Art of Psychotherapy. – New York: 1980.

A. Berdnyk. Professional sustainability as a condition for effective counseling of future practical psychologist.

This article discusses the main approaches and problems of training counselor, as well as to isolate and analyze the main components of a sustainable future professional counselor.

Key words: stability, direction, motivation, resilience, coping strategies.

УДК 159.9

В. А. Вінс

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИБІР ОСОБИСТОСТІ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

У статті висвітлюється проблема екзистенційного вибору на основі аналізу різноманітних концепцій вибору, обґрунтування поняття та його диференційних ознак на феноменологічному рівні. Виділені основні властивості та ознаки екзистенційного вибору через розкриття структурного, функціонального та динамічного аспектів.

Ключові слова: *вибір, екзистенційний вибір, смисловий вибір, особистісний вибір, переживання, процес вибору, ознаки та властивості екзистенційного вибору.*

Постановка проблеми. Актуальність проблеми вибору в консультативній і терапевтичній практиці не викликає сумнівів. Важливість і необхідність розгляду вибору як особливого виду активності особистості доводять факти збільшення невротичних проблем у людей сучасного світу. На думку практикуючих психологів і терапевтів, за актуальними скаргами та симптомами пацієнтів дуже часто стоїть ухилення клієнтів від необхідного вибору або невдало здійснений екзистенційний вибір.

Поняття екзистенційного вибору стійко увійшло до професійного словника як психологів-дослідників, так і психологів-практиків. Однак для екзистенційного підходу характерним є відсутність чіткої логіки в розумінні та інтерпретації окресленого поняття, зокрема спостерігається тенденція до позначення будь-якого вибору як екзистенційного, у той час як екзистенціалісти під поняттям екзистенційного вибору розуміють вибір існування [5]. Крім того, більшість авторів наголошують на постійному збільшенні розриву між теоретичним обґрунтуванням вибору, механізмів прийняття рішення та конкретними способами психотерапевтичної роботи з вибором [7; 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологи, як правило, термін «екзистенція» (існування) використовують за умови, коли прагнуть дослідити людину не як сукупність стійких особистісних рис та моделей, а як динамічні процеси її формування й розвитку в якості існуючої, тобто людини, яка володіє активною суб'єктивною сутністю. З метою обґрунтування поняття екзистенційного вибору ми зверталися до робіт класичних психологів-екзистенціалістів, котрі займалися розробкою феноменології вибору особистості (Л.Бісвангер, С.Мадді, Р.Мей, А.Ленгле, Є.Фромм, В.Франкл, І.Ялом); у тому числі сучасних дослідників, які поділяють екзистенційні традиції (К.О.Абульханова, С.Л.Братченко, Ф.Є.Василюк, Д.О.Леонтьєв, М.Папуш, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко та ін.). З'ясування диференційних ознак та властивостей екзистенційного вибору стало можливим на основі аналізу теоретичних конструктів психології сенсу Д.О.Леонтьєва, теорії переживання Ф.Є.Василюка та психотехніки екзистенційного вибору М.Папуша.

Формулювання цілей статті. Метою написання статті стала необхідність обґрунтування сутності поняття екзистенційного вибору та його основних ознак і властивостей, що є суттєвим для визначення стратегії консультування клієнтів у ситуації здійснення ними важливого у їх житті вибору.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософії екзистенціалізму ситуація екзистенційного вибору розглядалася як надзвичайна [8]. Вважалося, що людина може потрапити в ситуацію екзистенційного вибору лише за умови, коли буденне ставлення до реальності стає неможливим через надзвичайні зовнішні обставини. На думку вчених, заслугою Перлза, а також В.Франкла як представників екзистенційної психотерапії було перенесення ідей екзистенціалізму в площину повсякденного життя, оскільки щодня ми маємо достатньо можливостей практикувати екзистенційний вибір, причому така практика, на думку заявлених авторів, підвищує цю здатність спиратися на самого себе в ситуації особистого вибору [8, 357].

Ретельний аналіз різноманітних концепцій вибору, представлених у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці, дозволяє на феноменологічному рівні стверджувати, що екзистенційний вибір – це вибір особливого, вищого порядку, він вимагає від суб'єкта актуалізації глибинних ціннісно-сміслових утворень його особистості [1; 2; 5; 9]. У сучасному розумінні з екзистенційним вибором людина стикається не лише в надзвичайних ситуаціях, але і в ситуації зміни життєвих позицій, моделюванні життєвого шляху на переломних етапах. У тому випадку, коли вибір має суттєве, поворотне значення, А.П.Мерсіянова пропонує називати його магістральним [5]. Однак дослідниця стверджує, що не кожний магістральний вибір є екзистенційним, але екзистенційний вибір завжди є магістральним.

Таким чином, екзистенційний вибір неминує провокує зміни в житті людини, перебудовуючи ціннісно-сміслову систему, самоствавлення та ставлення до інших. На основі зміни діяльності людини, її вчинків конструюються нові життєві події. Так, екзистенційний вибір, будучи магістральним, задає окремим виборам нові критерії та показники.

Для більш детального аналізу поняття екзистенційний вибір розглянемо типологію виборів Д.О.Леонтьєва [3]. Узагалі, вибір у чистому вигляді автор визначає як внутрішню діяльність з конструювання основ і сміслових критеріїв для співставлення наявних альтернатив і здійснення цього співставлення у внутрішньому плані. Вчений класифікує всі вибори на основі двох критеріїв: наявність та відсутність альтернатив і наявність та відсутність критеріїв для порівняння альтернатив та виділяє три типи вибору.

Так, «простий вибір» має місце в ситуації порівняння декількох альтернатив на основі відомого суб'єкту критерія, який не завжди може бути чітко сформульований. Задача суб'єкта тут зводиться до пошуку оптимального шляху для досягнення результату. На думку М.С.Філонік, простий вибір не є вибором у повному сенсі цього слова, оскільки проблеми

вибору як такого тут не виникає, суб'єкту необхідно лише співвіднести альтернативи з уже заданими критеріями [9].

З більш складним різновидом вибору ми маємо справу тоді, коли «критерії для порівняння альтернатив не подані й досліджуваному самому належить їх конструювати. Приклади – вибір професії, вибір шлюбного партнера, вибір товару та ін. Суб'єкт має знайти спільну основу для порівняння якісно різних альтернатив і сформулювати критерії оцінки різних альтернатив, по відношенню до яких альтернативи набувають той чи інший сенс [3, 97]». Такий різновид вибору автор типології називає *смысловим вибором*.

Найбільш складний різновид вибору має місце в критичних життєвих ситуаціях, коли суб'єкту не подані ні самі альтернативи, ні критерії для їх порівняння. «Він має сам сконструювати ці альтернативи разом із можливими майбутніми, що стануть наслідками вибору тієї чи іншої з них, і на основі порівняння можливих майбутніх і можливостей відповідальної реалізації вибраної альтернативи робити свій вибір [3, 98]». Цей різновид вибору Д.О.Леонтьєв називає *особистісним або екзистенційним вибором*.

Такий підхід ученого до розуміння природи екзистенційного вибору дає підстави передбачити, що не кожний вибір, здійснюваний людиною в житті, підлягає під запропоноване визначення, що такі вибори люди у своєму житті здійснюють не часто, а дехто й узагалі ніколи не здійснює. До того ж ситуація вибору особистісного, життєво важливого є однією з оптимальних для прояву суб'єктності індивіда.

Розгорнуту концептуалізацію особистісний або екзистенційний вибір знайшли в теорії цілеспрямованої поведінки Н.Ф.Наумової [6]. Вона розглядає вільний вибір як найбільш раціональну індивідуальну стратегію в ситуації невизначеності. «Передбачається, що необхідною передумовою цієї стратегії є забезпеченість індивіда екзистенційними елементами (потребами цінностями, логіками, ресурсами) для побудови альтернатив вибору й готовності до найбільшої кількості варіантів подій [6, 65]». Вільний вибір відбувається в умовах, які відповідають двом основним вимогам: забезпечують внутрішні особистісні передумови для побудови нових альтернатив вибору і забезпечують внутрішні особистісні передумови для здійснення будь-якої обраної альтернативи.

Таким чином, у представлених дослідженнях екзистенційний вибір представлений як задача і як проблема, зокрема в діяльнісному підході (Д.О.Леонтьєв, Н.В.Пилипко) детально вивчені способи й засоби підвищення ефективності діяльності вибору, у теоріях цілеспрямованої поведінки (Н.Ф.Наумова) – вибір цілей, що не задані. В обох підходах наголошується на ситуації невизначеності, незаданості при характеристиці вибору, на особистісних детермінантах вибору.

Цілком логічно, що екзистенційний вибір не лише впливає на подальше життя людини, а й буде оцінюватися нею як важливий та значущий, буде переживатися як переломний момент у її житті. Для розуміння того, як відбувається процес екзистенційного вибору, розглянемо теорію життєвих світів Ф.Є.Василюка [1]. На думку автора, вибір можливий лише в зовнішньо легкому та внутрішньо складному світі, у якому зіштовхуються між собою різні життєві цінності. Вибір між ними є необхідним, і одночасно неможливий, що й робить його трагічним. Ми погоджуємось із ученим, що альтернативи, між якими здійснюється вибір, – це не різноманітні об'єкти чи способи дій, а суттєві життєві відносини, що символізують особливий спосіб життя [2]. Коли цінності вступають у протиріччя, людина бере «паузу», щоб зважити альтернативи й визначитися, наскільки кожна з них наповнена сенсом. Відбувається свого роду перереєстрація власних цінностей. При цьому Ф.Є.Василюк указує, що на відміну від традиційного раціоналістичного розуміння вибору як довільного й свідомого зважування переваг, це до кінця не раціоналізований акт, який здійснюється у зворотній смисловій перспективі звернення до цінностей [2].

Таким чином, за Ф.Є.Василюком, екзистенційний вибір – це відхилення альтернатив, яке переживається особливим чином, вибір, який людина не хоче робити. Необхідність вибору при цьому може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною, коли людина сама конструює можливості й визначає їх як альтернативні. Концепція Ф.Є.Василюка зокрема описує ситуацію смислового вибору (за Д.О.Леонтьєвим). Вибір виявляється істинним лише тоді, коли він незбагнений. Те, що у виборі можна пояснити, не відноситься до його сутності.

Розглянемо ознаки екзистенційного вибору, виділені А.П.Мерсіяною [5] на основі ґрунтовного аналізу уявлень про людину й механізми її функціонування в теорії психологічних систем (Є.В.Клочко, О.М.Краснорядцева, В.Е.Галажинський). По-перше, екзистенційний вибір здійснюється між можливостями, які не просто здатні задовольнити потребу «тут і зараз», а «помічені» саме як цінності. Цінності визначаються людиною як альтернативи й передбачають необхідність здійснення вибору, який людина не може не робити і разом з тим не хоче робити, оскільки кожна з альтернатив є цінною. Так авторка розкриває сутність *структурної ознаки* екзистенційного вибору.

По-друге, екзистенційний вибір детермінує якісну зміну, маючи, відповідно, життєвизначальне значення, змінюючи магістраль життєвого шляху. Мова йде про прийняття того чи іншого рішення, яке на більш чи менш тривалий період визначає життєвий шлях людини. Рішення у процесі екзистенційного вибору, як наголошував І.Ялом, - це метарішення, які забезпечують організуючий принцип для подальших рішень [10]. Це є *функціональна ознака* екзистенційного вибору.

По-третє, це напруга екзистенціалів (життя і смерть, свобода і відповідальність, самотність, сенс і абсурд), яка супроводжує вибір і феноменологічно проявляється в актуалізації екзистенційної тривоги, що у свою чергу може трансформуватися в будь-які інші посилені для людини переживання. Людина вільна у виборі: яку альтернативу відхилити, яку себе можливо «вбити», а якій дати «народитися». Роблячи вибір в екзистенційній самотності, людина несе за нього відповідальність. Кожного разу рішення людини повертає її у бік того чи іншого полюсу екзистенційних даних. У цьому полягає суть *динамічної ознаки* вибору.

Інтеграція виділених ознак дозволила А.П.Мерсіяновій визначити екзистенційний вибір як необхідний вибір у контексті напружених екзистенціальних даних між життєвизначальними можливостями, які «помічені» людиною як цінності і мають для неї статус альтернатив; це вибір, який людина не може не робити і разом з тим не хоче робити [5].

Якими ж властивостями має володіти екзистенційний вибір? На це питання досить вичерпно дає відповідь сучасний російський психотерапевт М.П.Папуш у своїй праці «Психотехніка екзистенційного вибору» [8]. Так, на думку автора, екзистенційний вибір має бути самостійним, цілісним, спонтанним, очевидним і таким, що задовольняє особистість. Розглянемо кожну з них.

Самостійність передбачає здатність спиратися на себе в ситуації прийняття рішення, при цьому не ізолюючись від середовища та не відмовляючись від спілкування і співробітництва. Різноманітні способи уникнення екзистенційного вибору, перекладання його на когось іншого чи на щось інше – це прояв невротичних механізмів на рівні психічної установки людини.

Цілісність екзистенційного вибору полягає, з одного боку, у специфічній єдності психічних функцій (мислення, емоцій, інстинктивних відчуттів комфорту і дискомфорту та ін.). Інакше кажучи, це така організація психічних функцій у момент екзистенційного вибору, завдяки якій виникає щось більше, ніж самі ці функції, їх сума і навіть «система» - особистість. У момент вибору всі функції поєднуються в особливу специфічну єдність, функціонування переходить в екзистенцію, тобто в існування конкретної особистості.

З іншого боку, сенс цілісності екзистенційного вибору полягає в тому, що субособистості, котрі представляють свої інтереси, повинні прийти до згоди таким чином, щоб припинити бути «частинами» особистості. Субособистості повинні нібито-то «згадати» про те, що наслідки вибору будуть відчувати не «частини», а людина як ціле. Тут автор доречно зауважує, що особистість – не що інше, як посередник, який знаходиться над матеріалом (функції, предметності, субособистості), котрий у момент екзистенційного вибору потребує опосередкування і збирає його. Тільки особистість здійснює вибір,

а з іншого боку, особистість тільки й існує в екзистенційному виборі. «Особистість – це не мислення та інші функції, особистість - це вибір [8, 367]».

Спонтанність як невід’ємна частка інтересу дозволяє відгукнутися або позитивним, або негативним інтересом, або констатувати його відсутність, тобто відчутти, чим є для людини те, на що зараз спрямована її увага. У цьому сенсі екзистенційний вибір є спонтанним, тому що всі інтереси спонтанні, і прикінцевий вибір, який проявляється після розгляду і співставлення інтересів, уже зроблений і теж є спонтанним.

Вибір стає *очевидним*, вважає М.П.Папуш, коли реально пророблені і трансформація різних уявлень із різних дійсностей до інтересів, і співставлення інтересів, і врахування думок всіх субособистостей. Немає і не може бути спеціального «акту» вибору. Необхідність екзистенційного вибору виникає незалежно від того, наскільки проінформована людина про всі можливі способи його здійснення.

І, нарешті, остання найважливіша якість екзистенційного вибору – це *задоволення особистості своїм вибором*. Лише «співпадаючи» зі своїм вибором, – як твердить дослідник, - приймаючи свій вибір і себе як такого, що вибрав, особистість починає екзистувати, тобто існувати. Ніяк інакше, крім як у виборі, особистість не існує, і вибирає особистість, кінець кінцем, не що інше як себе [8, 369]».

На наш погляд, представлені дефініції екзистенційного вибору, його ознаки, властивості та процес здійснення дозволяють нам стверджувати, що це дійсно найбільш складний різновид вибору, що має місце в особливих та критичних життєвих ситуаціях. Це не до кінця раціоналізований акт, який здійснюється особистістю на основі орієнтування на життєвий сенс, звернення до цінностей і є одним з оптимальних для прояву суб’єктності індивіда. Особистість існує у виборі і є результатом цього вибору.

Висновки. На феноменологічному рівні екзистенційний вибір розглядають як вибір особливого, вищого порядку, котрий вимагає від суб’єкта актуалізації глибинних ціннісно-сміслових утворень його особистості. Ретельний аналіз різноманітних концепцій вибору дозволяє стверджувати, що екзистенційний вибір неминуче провокує зміни у житті людини, перебудовуючи ціннісно-сміслову систему, самоствавлення та ставлення до інших. Так екзистенційний вибір, будучи магістральним, задає окремим виборам нові критерії та показники.

Серед головних властивостей екзистенційного вибору вчені виділяють самостійність, цілісність, спонтанність, очевидність і здатність задовольняти особистість. Основні ознаки екзистенційного вибору дослідники описують на основі виокремлення його структурного, функціонального та динамічного аспектів.

На наш погляд, представлене поняття екзистенційного вибору та його основних ознак і властивостей, з одного боку є доступним для психологів-практиків і описує реальність клієнтських запитів, а з іншого - дозволяє вибудувати стратегію консультивання клієнтів у ситуації здійснення ними життєво важливого вибору.

Література

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984.
2. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / [под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур]. – Москва: Смысл, 1997.
3. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность : личностные детерминанты и возможности формирования / Д.А. Леонтьев, Н.В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – №1.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – 3-е изд., доп. – Москва: Смысл, 2007.
5. Мерсиянова А.П. Основные признаки экзистенциального выбора / А.П. Мерсиянова // Вестник ТГУ: педагогика и психология. – № 335 (июнь 2010).
6. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / [отв. ред. В.Н.Садовский]; АН СССР, ВНИИ систем. исслед. – Москва: Наука, 1988.
7. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека. Парадигмы, проекции, практики. – Москва: Академия, 2002.
8. Папуш М. Психотехника экзистенциального выбора. – Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2001.
9. Филоник М.С. К обоснованию понятия «лично значимый выбор» // Психологическая наука и образование. – 2009. – № 5.
10. Ялом И.Д. Экзистенциальная психотерапия / пер. с англ. Т.С. Драбкиной. – Москва: Класс, 1999.

V. Vins. The existential choice of the personality in practical activities of the psychologist-adviser.

The problem of an existential choice on the basis of the analysis of various concepts of a choice, a substantiation of concept and its differential signs at phenomenological level is considered in the article. The basic properties and signs of an existential choice through disclosing of structural, functional and dynamic aspects are extracted.

Key words: *a choice, an existential choice, a semantic choice, a personal choice, experience, choice process, signs and property of an existential choice.*

СПЕЦИФІКА КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ПСИХОЛОГА

У статті обґрунтовано особливості професійної діяльності організаційного психолога, описано рівні й напрями роботи відповідно його досвіду і фахової компетентності, визначено методи, функціональні завдання та концептуальні моделі практичної діяльності психоконсультанта.

Ключові слова: організація, організаційний психолог, методи психоконсультативної діяльності на виробництві.

Постановка проблеми. Віднедавна в Україні психологічні служби в організації були мало поширені, а ті, що функціонували були малоресурсні у реалізації своїх завдань іздебільшого виконували суб'єктивну волю керівництва. Дещо поживилася їхня робота наприкінці ХХ - п. ХХІ ст., однак ще не відповідає реальним потребам, що спричинені умовами ринкової економіки. Ці потреби стосуються передусім надання консультативної допомоги працівникам у подоланні різних особистісно-професійних проблем, зокрема тривожності, конфліктності, професійного вигорання, стагнації, деформації тощо. Тому створення служб психоконсультативної допомоги та ефективне управління їхньою діяльністю – нагальна вимога часу й одне з важливих завдань керівництва будь-якої організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники А.О.Деркач, А.М.Занковський, Л.М.Карамушка, О.В.Крушельницька, М.М.Обозов, О.С.Огнев та ін. зазначають, що психоконсультативна практика в організаціях ще не досягла відповідного рівня або й взагалі відсутня. Проте трансформація політичних, соціально-економічних відносин зумовлює радикальні зміни в організації виробничої діяльності, що вимагає від керівництва й персоналу високої психологічної готовності, когнітивної компетентності та адаптивності до змін [2; 4; 5; 6; 8].

Специфіка і рівень надання психоконсультативної допомоги працівникам значною мірою залежать від стану виробництва: стабільності функціонування, ступеня стагнації, процвітання чи занепаду; рівня корпоративної культури організації; місця функціонування служби (її діяльність відбувається в межах підприємства чи окремо, автономно чи тільки по запитах клієнтів) та ін. [4].

Зміст психоконсультативної допомоги, зазначає О.С. Огнев, залежить від специфіки діяльності організації. Саме вона зумовлює структуру психологічної служби, її функції та форму роботи. Кожен тип організації повинен мати відповідну їй особливостям психологічну службу, здатну регулювати психологічними засобами і характерний для неї цикл діяльності

та людський чинник [6]. Тому психологічні служби заводу, установи чи торговельного закладу, маючи багато спільного, відрізняються структурою і змістом роботи. Однак, у будь-якій установі психологічна служба покликана реалізовувати такі основні функції як інформаційну, консультативну, регулятивну, діагностичну, дидактичну, пропагандистську, профілактичну, корекційну, психотерапевтичну та реабілітаційну.

На думку Л.М. Карамушки, ефективна діяльність організаційного психолога відчутно сприяє розв'язанню проблем пов'язаних із професійним відбором, плинністю кадрів, релаксацією працівників за важких стресогенних умов праці, науковою організацією труда, психологічною сумісністю й адаптацією працівників, розподілом праці й функцій між співробітниками, лімітуванням часу на професійну діяльність і відпочинок, оформленням робочих місць в організації тощо [3].

Мета статті полягає у дослідженні специфіки психоконсультативної діяльності психолога на виробництві (в організації); у визначенні методів, принципів і напрямів надання психологічної допомоги працівникам у сфері їх професійно-трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організаціомирозглядаємо як систему; підрозділи, відділи та персонал організації – як частини цієї системи (сукупність підсистем). Організація є частиною (підсистемою) іншої, більшої системи або надсистеми (ринку, корпорації, акціонерного товариства). Так, залежно від рівня своєї кваліфікації організаційний консультант-психолог може працювати на підсистемному, системному або надсистемному рівнях [1]. Більшість учених зауважує, що якщо молодий спеціаліст-психолог хоче стати кваліфікованим і високооплачуваним консультантом, то він повинен починати свою трудову діяльність на підсистемному рівні, вивчати й організовувати процеси, що відбуваються усередині організації. На цьому етапі консультант-психолог може виступати і в ролі експерта, наприклад, при розробці професіограм і посадових інструкцій, складанні психограм і «психологічних портретів» успішних фахівців, при підборі персоналу й плануванні кар'єри співробітників організації, в оцінці обладнання робочих місць та естетичному оформленні, освітленості, режиму праці тощо. Крім того, він може виступати і в ролі проектного консультанта, наприклад, при формуванні корпоративної культури, беручи участь у розробці кодексу фірми, розробці й реалізації проектів, спрямованих на оптимізацію мотивації персоналу, підвищення продуктивності роботи. В якості консультанта по процесу психолог-початківець може виступати при формалізації виробничих відносин, у профілактиці та вирішенні конфліктів, проводячи різні тренінги, групи самопідтримки, збори трудового колективу. Заробітна плата внутрішнього консультанта коливається у залежності від регіону, його кваліфікації, статусу та розміру компанії-роботодавця.

Освоївши на практиці методи роботи в якості внутрішнього консультанта, вивчивши бізнес-процеси зсередини, психолог може переходити до роботи з керівниками й організаціями на системному рівні – перейти в розряд зовнішнього консультування. У цьому випадку психологу необхідно пам'ятати про те, що вимоги керівників до зовнішніх консультантів набагато вищі (істотно вищі і заробітки зовнішнього консультанта), ніж до своїх співробітників. Будь-яку професійну невдачу консультанта буде розцінено як некомпетентність, що призведе до розірвання контракту. У результаті чого, професійне ставлення до психолога в інших організаціях може бути упереджено-негативне і з часом, ярлика «дилетант» не уникнути. Щоб не потрапити у подібні ситуації та не опинитися у статусі безробітного, психологу рекомендується попрацювати на трьох-п'яти підприємствах у різних галузях, не менше року в кожній компанії, в ролі внутрішнього консультанта. Головну роль у визначенні розміру гонорару консультанту, відіграє кваліфікація, популярність і громадська реклама.

На освоєння системного рівня консультанту потребується 5-10 років напруженої роботи. За цей час він повинен встигнути проконсультувати десятки організацій, проаналізувати їх діяльність і вивести закономірності їх функціонування та розвитку. Тільки після цього консультант може пропонувати свої послуги унадсистемному рівні – розвивати певну галузь, регулювати ринок тощо. Попит на цей вид консалтингу в Україні тільки з'являється. Подібна ситуація і в Росії, інформаційні джерела повідомляють, що протягом останніх п'яти років, кількість укладених контрактів масштабного рівня налічується лише десятками.

Консалтинг (англ. consulting-консультування) – вид інтелектуальних послуг (консультативних, прикладних), який пов'язаний із вирішенням складних проблем у сфері управління організації, виробничого процесу; з різноманітних питань виробничої діяльності, фінансів, зовнішньоекономічної діяльності, створення і реєстрації фірми, дослідження і прогнозування ринків товарів і послуг, розробки бізнес-проектів, маркетингових програм, інноваційної діяльності, пошуку шляхів виходу з кризових ситуацій, підготовки статутних документів у разі створення нових підприємств і організацій тощо [1]. Консалтингова практика передбачає вирішення широкого спектру завдань, залучення фахівців економічного, юридичного, технічного та психолого-педагогічного профілю, щовимагає висококваліфікованої підготовки спеціалістів, у тому числі й організаційного психолога.

Студент – майбутній організаційний психолог, по суті, має перспективу реалізації себе як консультанта з управління та організаційного розвитку. Здобуваючи у вищій школі відповідну кваліфікацію, особливу увагу необхідно звертати на теоретичну підготовку, освоювати методи і

прийоми роботи практичних психологів, оволодівати вміннями розробляти нові практичні інструментарії, корекційні програми, соціально-психологічні тренінги (СПТ), зокрема СПТ стресостійкості, самопрезентаційності, асертивності, командоутворення, лідерства, здатності до партнерства тощо. Запити на подібні тренерські послуги помітно зростають і набувають важливого значення в умовах жорсткої конкуренції [1; 2; 5].

Зауважимо, що організаційний психолог здебільшого працює в області процесуального консультування виробництва (підприємництва, фірми, організації тощо). Більше того, консультувати компанію «по процесу» найкраще вдається саме організаційному психологу, який знає теорію психології людини як суб'єкта діяльності, організаційну психологію, психологію праці, психологію управління, інженерну психологію та психологію бізнесу і підприємництва. Всі ці знання в необхідному обсязі можна отримати у вищій школі, спеціалізуючись за профілем «психологія праці та організаційна психологія», а також «соціальна психологія».

З приводу фахової підготовки молоді, керівники організацій частоскептично висловлюються на зразок: «теоретично все це вірно, а от на практиці все по-іншому», тобто теорія, яку засвоюють, йде врозріз із практикою, а значить є безрезультативною. Адже будь-яка теорія є ефективною тільки в разі її адекватного життєво-професійного призначення та практичної реалізації. Тому організаційний психолог консультант-практик, повинен переконувати в тому, що немає нічого практичнішого за працю з теорією. Варто зазначити, що результативна теорія ніколи не старіє, не втрачає актуальності, застарівають лише підходи та методи роботи з нею. Навколишній світ динамічно змінюється, разом із ним повинні змінюватися теоретичні концепції і методи роботи психолога в організації. Розробляючи дієві теорії й методики, сьогодні необхідно враховувати актуальні запити, які відображають нагальні проблеми і потреби організації. Вони, цілком можливо, будуть конкурентоспроможні на ринку управлінського консалтингу.

Працюючи в організації, психолог здійснює відразу декілька функцій. Функції організаційного психолога визначають конкретні завдання, зокрема:

- а) оцінка персоналу з метою його найму, атестації та переміщення (вивчення і фіксація ділових, професійних якостей, індивідуальних здібностей, властивостей та індивідуального стилю діяльності працівників);
- б) професійна орієнтація та консультування;
- в) соціально-психологічне навчання персоналу і підвищення кваліфікації співробітників;
- г) прискорення процесів адаптації працівників в організації – взаємодія керівника з підлеглими;
- д) психологічний супровід нововведень та реорганізацій;
- е) формування групових норм, моралі, організаційної культури;

ж) профілактика та розв'язання конфліктів;

з) контроль за станом соціально-психологічного клімату у колективі, його вдосконалення та оздоровлення;

и) командоутворення та активізація лідерського осередку.

Психоконсультант не тільки сприяє підвищенню ефективності діяльності персоналу організації, створенню передумов належного психологічного клімату, самореалізації й ефективної взаємодії співробітників, але й аналізує, нормалізує та координує психологічні аспекти діяльності впродовж виробничого циклу, екстраполює їх на побут і соціальну сферу персоналу. За таких умов його першочерговим завданням є допомога керівнику вупередженні міжособистісних, групових конфліктів, просуванні обдарованих працівників, з'ясуванні хибних бачень і уявлень у колективі та дестабілізуючих чуток, у визначенні оптимального кадрового менеджменту структури організації. Психоконсультант не може бути осторонь розв'язання проблем, пов'язаних із ринками збуту, впровадження у виробництво перспективної продукції та ін. Тобто він повинен активно сприяти розв'язанню найсуттєвіших завдань, що фігурують на найвищому рівні, дбаючи про їхній зв'язок із перспективою виробництва і персоналу.

Потреба керівника в консультаціях психолога існує незалежно від рівня його психологічних знань, адже одноосібно він не зможе ефективно вирішувати всі питання психологічного характеру в колективі. Взаємодіючи із організаційним психологом, професійна інтуїтивно-практична майстерність керівника розкриватиме ресурс нових суджень, поглядів, підходів і перспектив.

Отже, завдання організаційного психолога полягають у вивченні психіки працівника, дослідженні теоретичних проблем розвитку й реалізації трудової діяльності, розв'язанні практичних завдань з метою оптимізації праці особистості у сфері науки, виробництва, культури, освіти, медицини тощо. Організаційний психолог у своїй психоконсультативній діяльності повинен використовувати ряд методів, які оптимізують і методично грамотно цілеспрямовують його зусилля. Спираючись на тривіальні методи психології праці їх доцільно розглядати у трьох вимірах, які відображають теоретичний, прикладний і практичний напрями діяльності організаційного психолога. Зокрема, це пізнавальні або дослідницькі методи, методи проектування й удосконалення трудової діяльності, методи активного впливу на особистість працівника та його стиль діяльності.

Сутність пізнавальних методів, полягає в тому, що процес психологічного дослідження трудової діяльності й особистості працівника складається з ряду етапів: підготовки; емпіричного збору даних, обробки та інтерпретації фактичних даних; формулювання висновків та розробки рекомендацій.

Відповідно до етапів психологічного дослідження розрізняють 4 групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні

методи, які є класичними у вітчизняній психології. Важливим методичним інструментом для організаційного психолога (як і для будь-якого) є емпіричні методи – спостереження й самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів трудової діяльності; біографічний метод; трудовий метод.

Спектр психодіагностичного інструментарію надзвичайно широкий, зупинимося на більш дієвих методах у психоконсультативній практиці організаційного психолога.

Соціометричний і референтометричний методизабезпечують вивчення стосунків між членами трудового колективу, виробничої групи, виявляють їхню структуру (лідерів, аутсайдерів) за параметрами симпатії-антипатії, референтності-індиферентності (стосовно певних цінностей, поглядів, ідей).

Аналіз продуктів трудової діяльності – можливий за наявності об'єктивних (матеріальних, матеріалізованих) наслідків діяльності людини, таких як архівні матеріали, чернеткові записи, щоденники, креслення, варіанти ескізів і малюнків, їх аналіз дає підстави ретроспективно відтворювати закономірності трудової діяльності суб'єкта, її властивості.

Біографічний метод–використовуються матеріали, що стосуються особливостей життєвого шляху людини, її становлення як особистості, аналіз важливих подій дитинства, юнацтва, навчання та трудової діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості.

Трудовий метод– включення психолога у конкретну професійну, громадську діяльність, оволодіння її технологією, входження у відповідну роль з метою вивчення«зсередини» її закономірностей. Ефективність трудового методу залежить від здатності дослідника до перенавчання, перевтілення, певного артистизму, рефлексії та об'єктивної фіксації даних.

Методи проектування й удосконалення трудової діяльності – конструювання, побудова більш досконалої, продуктивної, безпечної трудової діяльності. Вивчаються вимоги до особистості працівника з боку обновлюваної чи новостворюваної специфіки праці (з метою професійної підготовки або перепідготовки працівника) та вимоги до діяльності з боку особистості, щоб адаптувати її до можливостей суб'єкта.

У процесі новостворюваної діяльності має враховуватись її психологічна структура, яка включає в себе мотиваційні, інформаційні, цільові, інструментальні, емоційні компоненти. Крім цього, трудова діяльність повинна мати оптимальну соціальну організацію, зовнішнє управління й самоуправління. Побудований таким чином проект трудової діяльності має бути апробований у реальних умовах і пройти соціально-психологічну експертизу на відповідність ергономічним та інженерно-психологічним стандартам.

Методи активного впливу на особистість працівника використовуються при психотравмуючих ситуаціях: трудове перенапруження, перевтома, міжособистісні конфлікти, стихійне лихо, техногенні катастрофи тощо. Застосовуються такі методи тільки професійно підготовленими практичними психологами з метою поліпшення стану людини, подолання негативних наслідків для її психіки.

Психодіагностика, моніторинг і трудова експертиза особистості працівника передбачають вивчення психологічних особливостей робітників із метою їх відбору, оптимальної розстановки кадрів, виявлення причин аварійності, професійних захворювань, ступеня втрати працездатності, наявності психологічних проблем – для їх подолання, обґрунтування доцільності лікування, профперепідготовки, виходу на дострокову пенсію.

Психологічна просвіта працівника – ознайомлення з вимогами до працівника з боку нової техніки чи технології, з необхідними для оволодіння працівниками професійно важливими якостями, з психологічними умовами й закономірностями трудової діяльності.

Психологічне консультування–надання людині психологічної допомоги під час спеціально організованого спілкування, з метою активізації психологічних можливостей виходу працівника з важкої життєвої чи виробничої ситуації; будується за певним планом, який передбачає виявлення причин виникнення проблеми, шляхів і прийомів її вирішення та здатності людини до цього.

Психологічна корекція – подолання певних відхилень у поведінці, діяльності та структурі особистості працівника засобами вивчення його індивідуальних особливостей, відповідності їх вимогам соціального й професійного середовища, виявлення і подолання існуючих суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивації поведінки, розробки програми зміни способу життя особистості, перетворення її в ході самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегуляції, самоменеджменту тощо.

Соціально-психологічний тренінг застосовується для розвитку пізнавальних психічних процесів та індивідуальних властивостей; спрямований на розвиток комунікативних, перцептивних, інтеракційних та креативних здібностей працівників.

Психологічна терапія та реабілітація – система спеціальних немедичних психологічних методів оздоровчого впливу на людину для нормалізації її психічного стану – під час перебування у важкому стресі, при психогенних ситуаціях, депресіях (безробіття, професійні травми). Застосовується техніки гіпнозу, аутогенного тренування, арт-терапія, терапія творчим самовираженням та групсамопідтримки.

Активна професійна підготовка, навчання та виховання – спеціальні тренінги професійних умінь, професійного росту й особистісного зростання.

Отже, в компетенції організаційного психолога є достатній арсенал психоконсультативних методів, що надають можливість усебічно досліджувати трудовий процес, проектувати й удосконалювати продуктивну творчу працю, активно впливати на працівника та допомагати адаптуватися до динамічних умов життєдіяльності.

Таким чином, нагальним завданням організаційного психолога є вирішення першопричинних і вузлових проблеми підприємства, що свідчатиме про функціонування «здорової» організації. У компетенцію психолога входять такі конкретні дії, як:

- ✓ організація та постановка маркетингу на підприємстві;
- ✓ консалтинг (консультування) з питань реклами та PR (public relations – зв'язки з громадськістю);
- ✓ піар-компанія (посилення привабливості фірми в очах клієнтів, партнерів, конкурентів тощо);
- ✓ командоутворення (формування командної взаємодія за допомогою психотехнологій сучасного менеджменту та груподинамічних технік);
- ✓ корпоративна культура (формування системи цінностей, переконань, традицій і норм поведінки працівників, що є потужним інструментом командоутворення та конкурентоспроможності організації).

Психоконсультативна діяльність організаційного психолога здійснюється за 2-а напрямками: зовнішнім і внутрішнім.

Специфіка зовнішнього психоконсультування полягає в тому, що організаційний психолог повинен максимально розкрити потенціал працівників, навчити їх успішно взаємодіяти, налагоджувати ділові контакти та партнерство. При цьому сам психоконсультант повинен якомога менше брати участь в обговоренні виробничих проектів, давати поради чи висловлювати свою думку щодо властивостей продукту, який виробляє підприємство чи якості послуг, які надає. Психолог-консультант повинен дотримуватися позиції нейтралітету, неупередженості та невтручання в конфронтацію і боротьбу, яка може існувати в організації, що забезпечує об'єктивний і неспотворений аналіз взаємин і ситуацій. У зв'язку з цим великого значення набуває професійна етика й толерантність психолога.

Якщо на думку керівництва, колектив в організації згуртовано, робота налагоджена, кожен працівник кваліфіковано функціонує, це свідчить про те, що компанія не потребує більше послуг психоконсультанта. Однак, якщо після його відходу, процеси в організації гальмуються чи призупиняються, – це є сигналом про неякісну роботу консультанта, про надання ним «медвежих послуг». Значить він не організовував виробничі процеси шляхом стимулювання, активізації, а керував проектом, а це зовсім інша сфера консультування, втім, цілком прийнятна для внутрішнього консультанта.

Таким чином, психологічне консультування в організації можна поділити на експертне і процес-консультування. Мета процес-консультування полягає в тому, щоб допомогти менеджеру-клієнту виявити, зрозуміти і оптимізувати організаційні процеси, з якими йому доводиться мати справу. Це може стосуватися і трудового процесу та каналів спілкування, і неформальних взаємин між працівниками. В основі процес-консультування лежить постулат про те, що ефективність організації може бути підвищена за рахунок вирішення міжособистісних проблемі більшої залученості персоналу в організаційні процеси, тобто мова йде про розвиток партиципації персоналу. Партиципація є ключовим поняттям у системі сучасних професійних відносин трудових кадрів. Такі відносини передбачають активне «включення» працівника в процес організації (реорганізації), функціонування чи управління виробництва. Партиципація виявляється в певних формах мислення і діях суб'єкта, що спричиняються мотиваційною й емоційною причетністю його до процесуально-змістової діяльності трудового колективу в організації.

Консультант повинен допомогти клієнту по-новому побачити організаційні процеси. При цьому в його компетенцію не входить ухвалення будь-яких рішень в організації. Він повинен допомогти менеджеру самостійно знайти вихід із виникаючих проблем. Психоконсультант не повинен бути професіоналом у всіх областях організаційного життя. Його завдання впливати на організаційні процеси шляхом створення конструктивних психоконсультативних відносин.

Експертне консультування в організації – це також системне консультування, спрямоване на вирішення нагальної організаційної проблеми. До загальних характеристик експертного психоконсультування можна віднести те, що воно орієнтоване на досягнення мети, яка часто носить професійний характер; взаємини в цьому виді консультування регулюються нормами й правилами; цей вид консультування – процес, що включає збір даних, рекомендації та пропозиції щодо прийняття рішень; воно ґрунтується на ідеології, системі цінностей такорпоративній етиці. Експертне психоконсультування частіше буває «зовнішнім». Воно може відбуватися на індивідуальному, груповому та організаційному рівнях.

Психоконсультування в організації, як правило, будується згідно з однією з чотирьох концептуальних моделей:

1. Модель забезпечення психологічного супроводу. Психолог надає консультативні послуги менеджерам, керівникам підрозділів, яким бракує ресурсу (енергії, досвіду, часу), або ж вони не мають бажання чи можливості розв'язати виробничі задачі. У подібних ситуаціях консультант зобов'язаний активізувати потенціал суб'єктів праці для вирішення проблем.

2. Модель «доктор-пацієнт». Психоконсультант акцентує увагу на «нездоровому» стилі трудової діяльності, і що важливо, показує суб'єкту

праці його хибні міркування, неконструктивні рішення, безрезультативні дії щодо виробничого процесу, співпраці та партнерської взаємодії.

3. Модель посередництва. Психоконсультант діє як координатор. Його головна функція полягає в об'єднанні зусиль персоналу на різних рівнях, з метою вирішення проблеми. Завдяки посередництву консультативні послуги здійснюються систематично, що зменшує їх неузгодженість.

4. Модель співпраці. Психоконсультант стимулює процес вироблення радикальних рішень. Залучає працівників до креативного пошуку розв'язання задачі. За сприяння консультанта, суб'єкту вдається розширити горизонти власного сприйняття, глибше зрозуміти проблему та активно генерувати можливі способи її вирішення.

Зазначимо, що будь-яке консультування відбувається згідно етичних принципів консультанта, найважливішими з яких є: не нашкодь; збереження конфіденційності; не перевищення професійної компетенції; повага до системи цінностей і переконань суб'єкта; відсутність спроб поставити його в залежність.

Висновки. Очевидно, що метою будь-якого психоконсультування є допомога організації в тому, щоб вона стала більш ефективною та конкурентоспроможною в умовах ринкової економіки. Але що таке ефективна організація, звідки беруться критерії для оцінки її ефективності? Ці критерії можуть бути у консультанта власними, що впливають з його фахової компетентності, професійного досвіду, аналітичного мислення, ділових якостей, особливостей ментальності та культури. Для когось головне в організації – це її здатність видати більшу кількість продукції (послуг) на одиницю затрачених ресурсів, у першу чергу економічних – грошей, для іншого – підвищення якості продукту, для третього – стабільність, стійкість організації тощо. Всі ці критерії можуть бути обґрунтованими й результативними, однак вони є зовнішніми по відношенню до організації.

Кожна організація керується своєю системою світоглядних принципів, економічних уявлень і переконань щодо критеріїв своєї ефективності. Тобто, мова йде про пріоритети, цілі, перспективи, які необхідно реалізувати іноді навіть ціною реорганізації, дезінтеграції чи банкрутства фірми. У подібних ситуаціях корисним є консультант, який орієнтований саме на ці внутрішні критерії організації, визнає її право їх мати, готовий прийняти їх і керуватися ними у своїй роботі. На практиці зустрічаємо як однотипне консультування, тобто з орієнтацією на об'єктивні, зовнішні критерії так і з орієнтацією на внутрішні, суб'єктивні, а також їх поєднання. Головне, щоб консультант працював на організацію, а не проти неї. Коли право вибору пріоритетів віддається організації, то консультант попереджає її про можливу ціну такого вибору, про ризики та наслідки. Не будучи ні власником фірми, ні менеджером, психолог-консультант не відповідає за її «виживання».

Л і т е р а т у р а

1. Геберт Дитер, Розенштиль Лутц фон. Организационная психология. Человек и организация / Ольга Шипилова [перев.с нем.]. – Харьков: Гуманитарный центр, 2006.
2. Занковский А.Н. Организационная психология: учебное пособие [для вузов по спец. «Организационная психология»]. – 2-е изд. – Москва: Флинта МПСИ, 2002.
3. Карамушки Л.М. Технології роботи організаційних психологів. – Київ: Вид-во ІНКOS, 2005.
4. Крушельницька О.В. Управління персоналом: навч. посіб. – вид. 2-ге, перероб. й допов. / О.В. Крушельницька, Д.П. Мельничук. – Київ: Кондор, 2005.
5. Обозов Н.Н. Психология работы с людьми: советы руководителю: [учеб.пособие. – 6-е изд., стереотип] / Обозов Н.Н., Щёкин Г.В. – Київ: МАУП, 2004.
6. Огнев А.С. Организационное консультирование в стиле коучинг. – Санкт-Петербург: Речь, 2003.
7. Почебут Л.Г. Организационная социальная психология: учебное пособие / Л.Почебут, В.Чикер. – Санкт-Петербург: Изд-во «Речь», 2002.
8. Рабочая книга практического психолога: [пособие для специалистов, работающих с персоналом] / под ред. А.А. Бодалёва, А.А. Деркача, Л.Г. Лаптева. – Москва: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002.

S. Herasyina. Specification of advisory activities of organizational psychologist.

The article deals with the specifications of professional activities of psychologist-consultant, the level and direction of activity, in accordance with his experience, are established, and professional competence and defined methods, functional tasks and conceptual models of its practice are defined.

Key words: *organization, organizational psychologist, methods psychoconsultation activity at work..*

УДК 159.922.73

Є.Л. Глива

ДУХОВНІСТЬ УКРАЇНЦЯ НА ШЛЯХАХ ЗДОБУТТЯ ВЛАСНОЇ АВТЕНТИЧНОСТІ

У статті висвітлено аспекти духовного розвитку українського народу, що мають вирішуватися на Біблейських заповідях, національному сімейному вихованні молодого покоління

Ключові слова: *духовність, виховання, націоналізм, патріотизм, здоров'я.*

Світ, згідно твердженням Карла Юнга, й на мою скромну думку, котиться в сторону глобальної катастрофи. Це стається тому, що модерна наука відкидає духовність людини, а визнає тільки те, що можна “міряти”, або, як

наш Сковорода вказав, “те що можна в кулак взяти”. Відкидається духовність, а людина без духовності знаходиться в гіршому стані чим птиця без крил. В західному світі “долар” це мірило цінностей; “маєш гроші – отже щасливий”! Факт однак доказує, що мільйонери найчастіше поповнюють самогубство, страждають депресивними недугами та в загальному дуже нещасливі люди.

Світ не хоче чути про Дві Головні Заповіді Любові й тим самим відкидає духовність людини. Людина в морально–етичному шаблі стоїть нижче звірів. Мусимо визнати що навіть “цап” (синонім дурноти) є більш етичним чим людина; він (як приписано) рогами, вже після кількох ударів рішає хто виграв змагання, й на тому кінчається удар, а людина в найбільш жорстокий спосіб вбиває та знущається над людиною!

Всі психологи згодні, що підвалини характеру людини “будуються” в ранньому дитинстві. Основна умова для здорових підвалин це безумовна любов, яку дитині може дати тільки природна мама; всі інші дитину будуть любити лише тоді коли вона “любов заслужить”. Дитина тому, замість “бути собою”, грає роль яка подобається “няні” чи якому-небудь іншому наглядачу й тим самим губить власну автентичність. Згубивши автентичність людина, як вказує Сковорода, шукатиме щастя всюди тільки не там де воно є – в собі. Тому важливим для здорового розвитку людини – присутність матері дитини до 6–го року життя.

Політики та економісти раді бачити якнайбільшу суму грошей, яка входить в державну скарбницю, і часто не добачувати що велика частина бюджету (значно більше чим туди вносять працюючі матері), видається на здоров`я не належно доглянутих дітей.

Завданням психологів переконати політиків, що психічне здоров`я людини один із найдорожчих скарбів людини й тому законодавчі органи України повинні творити економічно соціальні умови сприяючі матерям бути присутніми для дітей до перед шкільного віку.

Наступне заслуговує на увагу, це факт що дитина безрозсудно “всмоктує” все з чим зустрічається, а тепер особливо з тим, що бачить на екранах. Тому боріться з вульгарністю, огидністю, брехнею, підлістю, агресивністю, слабкістю та іншими пороками. Вимагайте краси, правди, шляхетності, достоїнності на екранах. Мистецтво цінне лише тоді, коло воно удосконалює та ушляхетнює природу (!), а не її спотворює.

Спорт це “дружні змагання”, який на жаль тепер перетворили в платне «гладіаторство». Шляхетність та дружність “спортсмена” зникла із “спортивного словника”. Моторизовані перегони це відсутність відповідальності, який використовують моторні компанії для власного фінансового доходу.

Перегони звірятами (кінями, собаками, ослами та іншими), які приносять організаторам таких “змагань” великі доходи, це знуцання над звірятами та ганьба людському родюі.

Любов Батьківщини це головний чинник, що уможлиблює існування спільнот та націй, короною яких являються суверенні держави. Без лояльності власним особистим почуванням, які породжуються та ростуть у здорових родинних (сімейних) клітинах, патріотизм, лояльність та національна гордість не можлива.

Інтернаціональний тип людини приречений на самогубство й тому є нездоровою клітиною в національному організмові. Позитивні сімейні почування породжуються та ростуть при взаємодії членів родини, що згодом поширюються на ближчі й дальші спільноти. Така взаємодія впливає природно від взаємно життєвої необхідності, що *базується на любові*.

Відомий український психолог, академік С.Д. Максименко в книзі “Генезис существования личности” доводить, що суттєвість людини (її особистість) це їй Богом даний дар, або властивість любити.

З Біблії довідуємося, що почування та віра без діл — мертва. Все живе вимагає чину та дії; в противному випадку наступає атрофія та смерть. Кожна денна сімейна трапеза, крім фізіологічної, дає психологічний корм сім`ї; сім`я кріпиться в єдності, в любові, у взаємних цілях та помочі, що згодом поширюються на ширші клітини спільноти. Але це не стається спонтанно, бо дорогоцінний скарб любові таки необхідно культивувати. Так говорить Біблія та наш видатний філософ Григорій Сковорода.

Боюся, щоб Україна не перебрала усі примхи та лиха західного світу і з тим не котилася в прірву морального багна та і фізичної дегенерації.

Надіюся, що Вам відомо, що ожиріння, алкоголізм, наркотики, безвідповідальність та куріння тютюну являються найбільш загрозливими “епідеміями” в Америці та Австралії. Жертвами тих примх переповнені тюрми та лікарні. Немовлята алкоголіків та наркоманів появляються на світ узалежнені від материнських пологів. Тому бережіть Україну від тих та інших пороків.

Коли йдеться про духовність українця, про його любов до Батьківщини; про політичні аспірації; про соціально економічний устрій та інші важливі в житті чинники, то я не бачу кращого учителя як нашого геніального Т.Г.Шевченка. Його вміло використовували всі наші “зайди” (такого духовного велетня не можливо скрити, й тому його “переоформити”).

Тепер в Україні необхідно студіювати та використовувати його думки, вказівки та мрії до існуючої ситуації, не забуваючи при тому, що він батько модерного українського націоналізму, який характерний “патріотизмові” державних народів. При тому приєднати до ідеї самостійної України і тих, що любили тільки “советское атечество”, а Шевченка тільки як борця за справедливий соціальний лад, а не борця за вільну самостійну Україну.

Y. Hlywa. *Ukrainian spirituality toward building your own authenticity.*

The article highlights the current problems of the spiritual development of the Ukrainian people, which would be on Biblical commandments, national family education of the young generation.

Key words: *spirituality, education, nationalism, patriotism, health.*

УДК 159.9.

І. М. Лисенко

ОСОБЛИВОСТІ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В ЮРИДИЧНІЙ СФЕРІ

У статті здійснено вивчення специфіки консультативної діяльності психолога в юридичній сфері. Визначено зміст психологічної допомоги фахівцям юридичної галузі.

Ключові слова: *консультативна діяльність, юридична сфера, психологічна допомога.*

Трансформації, які відбуваються у всіх сферах життєдіяльності сучасного суспільства, вимагають від особистості швидкого реагування на обставини зовнішнього світу та вміння діяти в умовах, що швидко змінюються. Оскільки перед нею постають різноманітні ситуації, які потребують вирішення, звичним стає звернення до кваліфікованих спеціалістів, діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини та ефективний контроль за їхнім додержанням. Захист прав людини в кожному конкретному випадку пов'язаний з громадськими розслідуваннями фактів, порушенням прав особистості, прийняттям до розгляду її різноманітних скарг, що сприяють відновленню справедливості.

Як відомо, юристом є спеціаліст, який займається наданням юридичної допомоги фізичним особам (громадянам, особам без громадянства) та юридичним особам (організаціям), представленням їхніх інтересів і прав у суді. Юридична діяльність – це насамперед, кваліфікована юридична підтримка, що надається на професійній основі особами, які отримали статус юриста (судді, слідчі, прокурори, нотаріуси, юрисконсульти, адвокати). Поряд з цим у юридичній літературі діяльність юристів розглядається як правова форма соціальної діяльності, інструмент суспільного управління, зміст правових відносин або правопорядку, системоутворюючий фактор правової системи, спосіб втілення правових приписів у соціальні сфери життя, що здійснюється фахівцями цієї галузі з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права.

У своїй діяльності юрист стикається з необхідністю оцінювати вчинки людей з позицій та норм закону. При цьому йому доводиться часто

спостерігати за болючими емоційними переживаннями людей у кризових ситуаціях і вирішувати їхню долю на основі правосуддя, що вимагає високого рівня професіоналізму та особистої відповідальності. Зазначимо, що сфера правової допомоги зумовлює у юристів прояви як позитивних якостей (моральність, витримка, дисциплінованість, вміння спілкуватися), так і негативних (байдужість до переживань людей, їхніх проблем, інтересів, надмірна підозрілість, недовіра, грубість).

Спираючись на вище зазначене, **метою** нашої статті є вивчення специфіки консультативної діяльності психолога в юридичній сфері. Нашим **завданням** є визначення змісту консультативної допомоги правозахисникам.

Як стверджує фахівець в юридичній діяльності В. Аврамцев, юридична допомога не виключає психологічних аспектів вирішення проблем, які зазвичай полягають у врахуванні інтересів сторін, які звертаються за підтримкою. Це і представництво у цивільних, господарських справах; трудові, житлові, земельні, спадкові, сімейні правовідносини (розірвання шлюбу, поділ майна подружжя, стягнення аліментів, складання шлюбних контрактів); проблемні кредити, депозити та страхові виплати [1].

Отже, як бачимо, юристи стикаються з необхідністю опанування певними психологічними прийомами, які сприятимуть розумінню ними індивідуально-психологічних особливостей людини. Адже у складних життєвих ситуаціях особистість перебуває в стані надмірного емоційного напруження, що заважає їй адекватно реагувати на поточні події. Саме тому психологічні знання, уміння, навички здійснюють ефективний вплив на розв'язання правових ситуацій.

У діяльності юриста важливим є також емпатійне розуміння інших людей, особливостей їхнього внутрішнього світу (думок, почуттів, переживань), що може виявлятися у його вмінні розкривати їх приховані наміри, щирість або нещирість у взаєминах. Під час надання юридичної допомоги необхідно уникати психологічних бар'єрів у спілкуванні зі співрозмовниками та навчитися встановлювати доброзичливі, засновані на довірі взаємини з ними. Так, початок розмови юриста з правопорушником, свідком, потерпілими або іншими учасниками справи, як правило, пов'язаний з певною психологічною незручністю, яка виникає з різних об'єктивних та суб'єктивних причин. Тому юрист повинен володіти вмінням розпізнавати і відчувати психологічні особливості людини, що допоможе йому поступово підготувати співбесідника до запланованої розмови через відповідні запитання й надасть можливість отримати вичерпну відповідь. Встановлення психологічного контакту забезпечує безпосередній пошук істини, оперативність професійних дій, що пов'язані з обґрунтуванням різних аспектів правового явища.

В. Аврамцев вважає, що ситуації професійної діяльності юристів мають, як правило, вимушений характер спілкування для їх учасників (вбивць,

рецидивістів, крадіїв), оскільки здебільшого пов'язані з юридичними проблемами у сфері кримінального та цивільного законодавства. В процесі вирішення означених проблемних ситуацій виникають не просто потенційно конфліктні взаємини, а й достатньо жорсткі форми агресивної взаємодії, зокрема у випадках відвертої неприязні з боку юристів стосовно клієнта. У зв'язку з цим у юридичній діяльності, як зауважує вчений, спостерігається підвищена стресогенність, що сприяє розвитку психічної напруженості, емоційної нестійкості, появі невротичних реакцій та психосоматичних розладів [1].

Таким чином специфіка діяльності в юридичній сфері потребує звернення до психолога-консультанта з метою надання кваліфікованої психологічної допомоги у вирішенні існуючих вище зазначених проблем. Метою психологічного консультування правозахисників є пошук сприятливих умов для розв'язання ними правових конфліктних ситуацій, кризових моментів особистісного розвитку, покращення якості життя, допомога у розумінні себе, усвідомлення своїх справжніх прагнень, розвиток навичок саморегуляції, оптимізація сфери сімейних і професійних стосунків, що в подальшому сприяє актуалізації їх особистісних ресурсів та потенцій. Поряд з цим продуктивність консультативної бесіди залежить від особистісних якостей і вмінь консультанта, який надає психологічну допомогу. Це, насамперед здатність до емпатії, доброзичливість у ставленні до людей, відповідальність, наявність досвіду роботи з різними категоріями клієнтів, прагнення до самовдосконалення (навчання, засвоєння нових прийомів і технік), розвитку творчих здібностей. Психологічна допомога передбачає індивідуальні та групові консультації.

Індивідуальне психологічне консультування здійснюється у складних (напружених) для юриста життєвих ситуаціях, що пов'язана з покращенням його суб'єктивного самопочуття і збереженням психічного здоров'я; пошуками ефективних способів міжособистісної взаємодії з клієнтами з метою налагодження більш конструктивного спілкування з ними; розвитком самопізнання, активізацією творчого потенціалу, власних особистісних якостей та умінь; підвищенням рівня психологічної компетенції; розвитком вмінь керувати власними емоціями; формуванням позитивного уявлення про себе, власного самоприйняття та впевненості у собі; проблемами особистісного зростання; відреагуванням внутрішньоособистісних конфліктів, психологічних травм.

Зазначимо, що зміст психологічної допомоги в юриспруденції має ґрунтуватися на спеціальних знаннях у галузі юридичної теорії і практики. Насамперед, психологу-консультанту необхідно проаналізувати особливості професійної діяльності юристів, адвокатів, слідчих, суддів, специфіку їх міжособистісних взаємин, характерологічні особливості, динаміку пізнавальних процесів, розвиток емоційно-вольової сфери. Як зазначає

В.Кошинець, психологічна консультація в юрисдикційному процесі може бути процесуального і непроцесуального характеру. Непроцесуальна консультація надається суддям, прокурорам, цивільним позивачам, відповідачам і полягає в роз'ясненні положень психологічної науки і практики, окремих психічних явищ, процесів, станів. Означений вид консультації передусе призначенню психологічної експертизи і пов'язується з наданням допомоги у проясненні предмета експертного дослідження, а також проводиться з метою профілактичного впливу на особистість правопорушника, його виправлення і перевиховання. Процесуальна консультація має місце на всіх стадіях юрисдикційного процесу: досудового розслідування, розгляду справи, апеляційного чи касаційного рішення. У цьому разі психологічна консультація є офіційною і проводиться у письмовому вигляді на вимогу органів слідства, прокурора, адвоката чи судді. Вчений зауважує, що ефективність психологічної консультації забезпечується наданням психологу детальної інформації, зокрема матеріалів кримінальної справи, висновків прокурорських чи адвокатських рішень та судово-психіатричних експертиз [5].

На думку Н. Єжової, психологічну консультацію необхідно розпочинати зі створення доброзичливих взаємин між психологом та клієнтом, оскільки у нього має виникнути довіра до психолога. Вчена переконана, що свідоме довірливе ставлення спостерігається у випадках тривалої взаємодії (декілька зустрічей). Однак існує також підсвідома довіра, що характеризується дзеркальним відображенням психологом манери поведінки клієнта, його дій (жестів, міміки, дихання і т. д.) [4].

Консультативна бесіда зазвичай розпочинається з діагностування існуючих проблем клієнта, його індивідуально-психологічних особливостей (психічного стану, характерологічних рис), що звернувся за психологічною допомогою. Консультування можна починати з аналізу висловлювань клієнта на будь-яку тему, але при цьому слід звертати увагу на зміст, манеру розповіді, акцентування уваги на певних деталях, настрій, емоційні переживання. Якщо у нього не сформульоване проблемне питання, а спостерігається незадоволеність емоційним самопочуттям, необхідно прояснити характер його взаємин з оточуючими (сім'я, робота, друзі), що надасть можливість встановити сферу комунікативних труднощів. Важливо також допомогти клієнту розпочати розповідь про себе: „Слухаю Вас уважно. Будь ласка розповідайте”. Характер звернень за допомогою може бути різноманітний: від комунікативних труднощів до особистісних проблем (стреси, страхи, фобії, психосоматичні розлади, депресії, невротичні стани). У консультативній бесіді має бути чітко визначено проблему, а надалі відбувається пошук варіантів її вирішення, що має на меті гармонізувати внутрішній світ клієнта. Завершенням консультативного процесу є підведення підсумків („Я впевнений, що Ви зможете вирішити означену

проблему”) і встановлення частоти необхідних зустрічей (1 – 2 рази на тиждень).

Слідом за Н. Єжовою вважаємо, що у роботі з юристами, які прагнуть розібратися в собі у зв'язку з переживанням негативних емоцій стосовно конкретних життєвих ситуацій, необхідно використовувати техніку активного слухання для створення атмосфери довіри і відкритості: спочатку психолог може проговорити особливості сприйняття ним ситуації клієнта („Я бачу, що Ви дуже стурбовані”), надалі відрефлексувати власні відчуття („Я радий, що Ви намагалися докласти зусиль для розв'язання існуючої проблеми”), також вносити уточнюючі запитання з приводу висловлювань клієнта („Ви проговорили, що були стурбовані. Опишіть детальніше, що Ви мали на увазі”). Важливим є перефразування з метою перевірки розуміння змісту повідомлення („Якщо, я правильно розумію, Ви вважаєте, що...”); підведення підсумків („Спочатку Ви відчували напруження, яке потім змінилося на вибухи гніву. Це правда?). Заключний етап - інтерпретація, що передбачає аналіз консультантом вчинків клієнта, розкриття „справжніх” мотивів його поведінки (наприклад: „Виходить, що свої негативні емоції Ви відреагуєте на своїх близьких”).

Наведемо приклади індивідуального консультування юристів, які звертаються з проблемою труднощів у спілкуванні. Скарги на встановлення конструктивних взаємин на роботі, в сім'ї, з друзями є найбільш поширеними. На першому етапі консультант має підвести клієнта до прийняття відповідальності за власні неагазди на себе, акцентувати його увагу на тому, що зазвичай причинами труднощів конструктивної комунікації є особистісні проблеми клієнта (характер, темперамент, завищена самооцінка). Психолог може порекомендувати скористатися наступними прийомами: 1. Розширити діапазон спілкування не тільки на роботі (засуджені, потерпілі особи), а й за її межами (люди похилого віку, молодь) з метою зменшення рівня стресогенності та психоемоційного напруження; 2. Під час бесіди бути активним співрозмовником, навіть якщо ситуація є конфліктною (висловлювати негативні емоційні переживання, не стримуючи їх, що сприятиме більш довірливим взаєминам); 3. Демонструвати зовнішнім виглядом доброзичливість, щирість та підтримку, готовність надавати допомогу у складних життєвих ситуаціях.

Серед комунікативних проблем провідне місце належить характеру взаємин зі співробітниками юридичної галузі (суддями, прокурорами, нотаріусами), що зумовлюється скаргами на їх дії з боку юристів. Психологу слід запропонувати клієнту подумати над причинами поведінки колег, висловити його власні гіпотетичні припущення стосовно означених проявів. Завданням спеціаліста є допомогти сконцентруватися на позитивних якостях партнерів, однак усвідомити негативні риси, що спричиняють деструктивні способи їх реагування на поточні події.

У роботі з вище зазначеними проблемами використовується технологія психоаналітичного консультування (метод вільних асоціацій, тлумачення сновидінь, аналіз опорів). Програма психоаналітичної роботи складається з п'яти етапів: перший – пошук причин проблеми в несвідомій сфері психіки (аналіз описок, оговорок, асоціацій); другий – усвідомлення власних проблем через їх проговорювання та емоційне переживання; третій – переоцінка подій, зміна ставлення до життєвих труднощів; четвертий – надання позитивного забарвлення „новим” цілям і цінностям; п'ятий – переосмислення прихованих причин негативних поведінкових проявів. У роботі з зазначеними проблемами застосовуються також технології гештальт-терапевтичного консультування (техніка перебільшення, монодрама, драматизація, інтегруюче усвідомлення), що спрямовується на відкриття „Я” клієнта, виявлення його почуттів і переживань з метою активізації особистісного зростання.

Звернемося до прикладів індивідуального консультування юристів з депресивними проявами в поведінці у зв'язку з підвищеною стресогенністю, пов'язаною з виконанням професійних обов'язків. Як правило, причинами депресії можуть бути тяжкі захворювання, розлучення, матеріальні проблеми, труднощі кар'єрного зростання. Особливу небезпеку становлять депресії ендогенного (внутрішнього) характеру. Симптоми депресії: фізичні (безсоння, втрата апетиту, втомлюваність, соматичні хвороби); емоційні (пригнічений настрій, втрата інтересу до життя, недовіра до людей, ворожість) [4]. З метою зниження емоційного дискомфорту психолог повинен допомогти клієнту насамперед, знайти причину депресії. Надалі зорієнтувати його на пошук варіантів виходу із безвихідної, на перший погляд, ситуації. Потім варто порекомендувати клієнту спрямувати зусилля в діяльність, що допоможе йому сконцентрувати увагу на процесі і відволіктися від травмуючих переживань. Доцільними є заняття спортом, що забезпечують відреагування негативних емоцій та піднімають настрій.

У консультативній роботі з вище зазначеними проблемами використовується технологія консультування методом логотерапії (дереклексія, парадоксальна інтенція, Сократівський діалог). Мета – надати можливість клієнту віднайти сенс життя, знайти шляхи самоактуалізації та самореалізації. Технологія консультування методом трансактного аналізу надає можливість шляхом вивчення трьох складових особистості (Батько, Дитина, Дорослий) проаналізувати психологічні позиції і установки особистості клієнта, що звернувся за допомогою. Трансактний аналіз включає в себе аналіз структури особистості, трансакцій (одиниць спілкування), психологічних ігор, індивідуальних життєвих сценаріїв.

Отже, результати наданої консультативної допомоги покликані забезпечити пошук юристом „нових” альтернативних варіантів виходу зі складних життєвих ситуацій, що пов'язані зі змінами в його реальному житті,

а саме вирішенням міжособистісних конфліктів, сімейних чи професійних проблем, активізацією творчого потенціалу та можливостями подальшого саморозвитку.

Література

1. Аврамцев В. В. Профессиональное общение в деятельности юриста: Учебн. пособие. – Новый Новгород.: Изд-во „Общество Интелсервис”, 2000.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология. – Москва: 2000.
3. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Основи юридичної діяльності: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. – Київ: Знання, 2006.
4. Ежова Н. Н. Рабочая книга практического психолога. – Изд. 6-е. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008.
5. Коцинець В. Етичні засади участі психолога в юрисдикційному процесі // Юридична психологія та педагогіка. – 2009, №1.
6. Панок В.П., Чаплак Я.В., Романовська Д.Д. Психоконсультативні стратегії діяльності практичного психолога системи освіти: навч.-метод. посібник / В. Г. Панок, Чаплак Я. В., Романовська Д. Д. ; за ред. В. Г. Панка. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010.
7. Сорокотягин И.Н. Психология юриспруденции. – Санкт-Петербург: Изд-во „юридический центр Пресс”, 2006.

I. Lysenko. Features of consulting activity of psychologists in law.

In the article the study of specific of consulting activity of psychologist is carried out in a legal sphere. Certainly maintenance of psychological help the specialists of legal industry.

***Key words:** consulting activity, legal sphere, psychological help.*

УДК 159.9 – 051:316.47

О. А. Ляшенко

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ «СТАВЛЕННЯ» ТА ЙОГО ЗНАЧУЩІСТЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

У статті розглянуто психологічні підходи до визначення поняття «ставлення особистості». Аргументується необхідність вивчення проблеми ставлення особистості психолога-консультанта до майбутньої професійної діяльності.

***Ключові слова:** ставлення особистості, психолог-консультант, професійна діяльність, суб'єкт-суб'єктні ставлення, суб'єкт-об'єктні ставлення.*

Постановка проблеми. Сучасний світ надзвичайно прискорений та мінливий. Динамічно змінюються психологічні потреби людей та шляхи їх вирішення. Тому перед кожним психологом-консультантом у ході оволодіння майбутньою професійною діяльністю стоїть мета навчитися

швидко реагувати та вміти передбачити зміни оточуючої дійсності, випереджати соціальні запити людей. Однією з провідних ознак професійного становлення майбутнього психолога-консультанта, на нашу думку, є ставлення особистості до своєї професійної діяльності.

Мета статті: проаналізувати розробленість проблеми ставлення особистості психологів-консультантів до власної майбутньої професійної діяльності.

У психологічних дослідження радянських вчених (О.Д.Алфьоров, О.Ф.Лазурський, Е.В.Левченко, В.М.М'ясищев та ін.) особистість розглядається як система ставлень, а ставлення – як психічне утворення. Динаміка особистісного розвитку людини залежить від її безпосереднього ставлення до себе, оточуючої дійсності, професії тощо [1; 5; 8].

Ставлення – суб'єктивна сторона відображення особистістю дійсності, результат її взаємодії з навколишнім середовищем. Адже усвідомлення свого ставлення до оточуючого сприяє утворенню певних почуттів та емоцій, що стимулюють діяльність і впливають на розвиток особистісної спрямованості [11].

У дослідженнях В.М.М'ясищева зміст цього поняття розглядається як інтегральна «позиція» особистості; як зв'язок суб'єкта та об'єкта (за принципом взаємовідносин «організм-середовище»); як предмет психології (особистість – це система ставлень); як категорія психології (на рівні зі свідомістю, діяльністю, спілкування) [8].

Серед вчених, які вивчали проблему ставлення особистості, значний внесок у дослідження проблеми особистісного ставлення зробили О.Д.Алфьоров, М.Я.Басов, В.М.Бехтерев, В.М.М'ясищев, О.Ф.Лазурського, Е.В.Левченко, С.Л.Рубінштейн та ін.. Психологи підходили до дослідження та тлумачення поняття «ставлення» з різних позицій.

Зокрема, В.М.Бехтерев розробив свою концепцію на основі принципу взаємовідносин організму та середовища. Вчений вивчав цю проблему як психофізичну і досліджував активне ставлення людини до середовища. Особистісне середовище - це головний центр нервово-психічної діяльності, що лежить в основі активно-самостійного ставлення живого організму до оточуючого середовища та дійсності. Досліджуючи більш складні види ставлень, які виникають на основі минулого досвіду, у зв'язку із проблемою особистості, вчений наділяв особистість основними функціями психічного – інтеграцією та регуляцією, вказуючи на можливість досягнення нею найвищого рівня у взаємодії із середовищем, тобто активно-самостійне ставлення, за умови навчання особистості. Таким чином, В.М.Бехтерев пов'язував сутність психологічного з регуляцією ставлення організму до середовища [5].

На противагу йому, О.Ф.Лазурський вважав, що основна функція психічного полягає у внутрішніх ставленнях. Ставлення розчинилося у

більш широкому контексті екзопсихічних проявів, включивши в себе всі соціально-зумовлені, зовнішні прояви [5]. Дослідник показав, що психічне життя людини не існує без ставлень, оскільки, суб'єктом ставлень є особистість в цілому, а об'єктом - реальна дійсність [8].

Саме О.Ф.Лазурському належить введення поняття «ставлення особистості» у психологію. Результати емпіричних досліджень дозволили вченому виділити 15 груп ставлень, в основі яких лежать найбільш значущі для людини об'єкти реальної дійсності: природа, суспільство, цінності, люди тощо. Вчений визначав поняття «ставлення» як структурний компонент спрямованості особистості.

Думку О.Ф.Лазурського розвинули його учні – М.Я.Басов та В.М.М'ясищев, які виходили з обумовленого цим вченим положенням про виділення «ендопсихіки» та «екзопсихіки». Вивчаючи суб'єкт-об'єктні взаємозв'язки організмів, М.Я. Басов досліджував актуальний план, актуальну взаємодію організму із середовищем і його наслідок – діяльність, як процес. Разом з цим В.М.М'ясищев розглядав потенційний план, описуючи його, головним чином, в поняттях «особистість» та «ставлення».

Пояснюючи систему «організм-середовище» через розвиток, М.Я.Басов досліджував кожен з трьох підсистем – організм (людина), середовище, діяльність – та розглядав складні стосунки між ними. Йому належить створенням понятійного апарату для презентації цих складних взаємозв'язків, класифікацію яких вчений будував в системі взаємоперетворення понять та відповідних їм явищ [5].

Отже, на відміну від М.Я. Басова, В.М.М'ясищев пояснював, що ставлення до оточуючого світу зумовлюється попереднім досвідом особистості, незалежно від об'єктів психічного життя. Якщо М.Я.Басов розглядав результат взаємодії людини з середовищем в її актуальному втіленні, як процес діяльності, то для В.М.М'ясищева таким результатом є складне структурне утворення взаємозв'язків між особистістю і середовищем. До цього утворення, яке зустрічається також у працях В.Вундта та К.Штумпфа, що об'єднує зовнішні прояви та внутрішні механізми, вчений відносить характер та темперамент.

Вводячи категорію характеру, В.М.М'ясищев вказував на суб'єкт-суб'єктні ставлення: особливості особистості, що він описував у своїй концепції, являють собою продукт її взаємостосунків з людьми. Вчений переносить описи психічного в цілому на систему ставлень особистості: ділить ставлення на когнітивні та афективні. Він пропонує проект психології, одиницею аналізу в якій є особистість, а ключовим поняттям – ставлення. Особистість, на його думку, являє собою співставлення реакцій організму одна одній та взаємодія їх. На думку вченого, система інтегральної психології людини повинна бути збудована на основі поняття свідомої особистості та її ставлення до її діяльності. Свідома особистість, суспільний

індивід є перш за все складною діалектичною системою ставлень, що обумовлена всією історією суспільного розвитку людини. В психологічному плані ставлення людини презентують суб'єктивну, внутрішню індивідуально-вибіркову сторону його багатообразних зв'язків з різними сторонами дійсності та з усією дійсністю в цілому [8].

Е.В.Левченко вважала, що ідеї В.М.М'ясищева фундаментальні, а його головний внесок полягає у створенні психологічної концепції с поняттям «ставлення» в основі. В цілісному об'єкті вивчення цієї концепції об'єднуються ідеї суб'єкт-суб'єктного зв'язку, активності, цілісності, взаємодії діяльності та розвитку та інші [5].

Розглядаючи відносини людини як систему зв'язків зі світом, С.Л.Рубінштейн вказував, що «...свою об'єктивну змістовність психології людини і її діяльності беруть зі ставлення однієї людини до іншої». І далі: «Суспільні ставлення до людей опосередковують у людини і саме ставлення її до природи, взагалі до об'єкта. Людина існує як людина лише завдяки своєму ставленню до іншої людини» [9, 51].

Ця позиція вченого досить принципова, тому що пізнання людини не може відбуватися поза зв'язками з іншими людьми. Адже воно припускає мовлення, мислення, взаємодію. Дослідник вказував, що в кожному «Я» є елемент колективності та воно не може існувати без «Ми» та «Вони». С.Л.Рубінштейн відмічав, що «серце людини все виткане з його людських стосунків з іншими людьми» [3].

О.Д.Алфьоров розглядав ставлення як компонент структури діяльності [1]. Він вважає, що ставлення складають ядро свідомості і виконують інтегративні функції. У свій час Л.С.Виготський відмічав, що загальна структура свідомості характеризується перш за все визначеною системою ставлень та залежностей, що існують між окремими його сторонами, окремими видами діяльності. Зв'язок ставлення з різними компонентами психічної діяльності можна побачити у більшості наукових праць, присвячених цій проблемі. О.Д.Алфьоров у ряді праць показав, що ставлення у психічній діяльності вступає у взаємозв'язок із потребами в знаннях, пізнавальних інтересах, мотивах, емоціях та здібностях особистості. Зокрема вчений виокремив деякі закономірності таких взаємозв'язків:

а) ставлення та потреби. Потреба, перш за все, є необхідністю у чомусь, може також визначати й ставлення, але воно може бути лише у тих випадках, коли починається пошук задоволення цієї потреби. Із задоволенням потреби змінюється і ставлення. Саме цим, на думку О.Ф.Алфьорова, пояснюється факти зниження відповідального ставлення до навчання у окремих школярів. Таким чином, потреба виступає в якості носія ставлення, а ставлення активізує задоволення потреби;

б) ставлення та інтерес. Сутність ставлень характеризують також інтереси. Вони виникають у зв'язку із позитивним ставленням до об'єкта.

Г.І.Щукіна зауважила те, що інтерес відображає дійсність, але, відображаючи її, людина обов'язково висловлює і своє ставлення до неї [12];

в) ставлення та мотиви. Мотив спонукає діяльність, спрямовану на задоволення потреб та інтересів особистості. Нерідко можна побачити у літературі порівняння «мотиву» до «ставлення», хоча, на думку О.Д.Алфьорова, це неправомірно. Вчений відзначив, що як елемент ставлення мотив забезпечує його активну роль та участь в реалізації наміру та цілі діяльності;

г) ставлення та емоції. Емоції - це переживання ставлень людини до дійсності. Самі ж переживання – це наслідок відображення в індивідуальній свідомості взаємодії суб'єкта та об'єкта. Емоції та почуття відіграють велику роль у виникненні та зміцненні ставлень;

д) ставлення та здібності. Досліджуючи зв'язок ставлення та здібностей людини, вчені роблять висновок, що рівень здібностей залежить від характеру їх зв'язку із ставленнями особистості. Якщо якості індивідуума суперечать ставленням особистості, рівень здібностей знижується. Навпаки, коли ці протиріччя подолано і досягнуто відповідності між якостями, необхідними для певної діяльності, і позитивним ставленням до неї, то рівень здібностей максимально підвищується [1].

Тому можна погодитись з вченим у тому, що ставлення не можна розчиняти в інших психічних процесах, станах, якостях особистості. Вони виконують інтегративні функції і тому можна відзначити їх самостійну роль у психічній діяльності.

В свою чергу В.Г.Казанська відзначала, що особистість може проявити себе тільки через ставлення до різних аспектів життя. Ці ставлення виступають причиною зовнішньої активності людини та проявляються у почуттях, вольових діях, інтелектуальних оцінках оточуючого середовища [3]. На думку вченої, ставлення завжди пов'язані з потребами – головним джерелом енергії людей. Потреби визначаються, як залежність стану організму, особистості, соціальної групи від об'єктивного змісту умов їх існування та розвитку.

Потреба – передумова та результат не тільки трудової діяльності, але й пізнавальних процесів. Тому вони виступають як стани особистості, що регулюють її поведінку. Потреби виявляються у мотивах, що спонукають до діяльності. Об'єкти потреб, проходячи через свідомість, виступають у якості мотивів, що передбачає активність особистості. Розвиваючи концепцію психології розвитку особистості, К.О.Альбуханова-Славська показала особистість як системне утворення, «ядро» якої складають стійкі системи властивих для неї ставлень [2].

В ставленнях, на думку О.Г.Ковальова, проявляється уся сутність особистості, її домінуючі потреби, ідейна спрямованість і моральна вихованість. Вчений виділив два фактори впливу на формування ставлення

особистості, які також впливають на ставлення до професійної діяльності. Економічні ставлення, що діють у даному виробництві, з використанням матеріальних благ, а також морально-політичні (ідеологічні) ставлення суспільства [4].

Треба ще раз звернутися до наукових положень О.Д.Алфьорова, в яких вчений вказував, що будь-яка діяльність - це зв'язок між суб'єктом та об'єктом, з чого можна зробити висновки, що стан активності, дієвості та емоційності ставлення є наслідком впливу об'єкта ставлення, тобто діяльності.

Варто враховувати, що людина ніколи не буде залишатися на одинці з діяльністю – вона включена в складну систему суспільних та виробничих стосунків. З цього приводу О.М.Леонтьєв зауважував, що ставлення людини до навколишнього предметного світу завжди опосередковані ставленням людини до суспільства, до людей. Вони включені у спілкування, навіть коли людина залишається наодинці [6].

Для позначення ставлень людини до оточуючої дійсності М.Д.Левітов застосовував й інші поняття: «ідеал», «інтерес», «схильність», «мотив», «почуття». П.М.Якобсон не ототожнював ставлення та почуття. Він зауважив, що почуття висловлюють значущі для особистості ставлення до дійсності та впливають на людську особистість»

Багато психологів підкреслюють, що на ставлення людини суттєво впливають всі види його психічної діяльності, перш за все пов'язанні із пізнанням, сприйманням, пам'яттю, мисленням, уявою. Вони тісно взаємодіють з проявами характеру, темпераменту, здібностей, напруженості вольових зусиль, що впливає на успіхи у різних видах діяльності, зокрема і в учбовій діяльності. Активна роль ставлень у психічній діяльності дорослої людини, їх зв'язок з іншими компонентами психіки суттєво впливають на формування її специфічних новоутворень: системи переваг, думок, смаків, інтересів, стиля поведінки [7].

Звичайно, ці новоутворення відіграють важливе значення у професійній діяльності психолога-консультанта. У своєму дослідженні А.В.Серий вказував на те, що у психолога мають бути особливі індивідуальні якості, світогляд, система цінностей та, особливо, осмислене ставлення до себе, як суб'єкта професійної діяльності. Це пов'язано з тим, що психолог постійно включений у роботу з людьми різних вікових, соціальних, релігійних та культурних категорій. Вчений вказував, що ставлення до професійної діяльності визначають особистісні смисли. З одного боку ці смисли впливають на формування цього ставлення, а з іншого, – участь психолога у професійній діяльності та взаємодії з професійним оточенням впливає на його систему особистісних смислів [10].

Висновки. Враховуючи здійснений аналіз можна стверджувати, що категорії «особистість» та «ставлення» знаходяться у дуже тісному зв'язку.

Ставлення тісно переплітається з мотивами, потребами, цінностями та позицією особистості. Також ставлення відіграє велику роль у міжособистісних стосунках та взаємодіях.

Важливе значення «ставлення» відіграє у будь-якій професійній діяльності, а, особливо, у професіях соціономічного типу. Тому варто зауважити, що в процесі професійної діяльності психолога-консультанта важливе значення будуть відігравати не тільки суб'єкт-об'єктні ставлення консультанта до діяльності, а й суб'єкт-суб'єктне ставлення до клієнта.

Загалом, проблему ставлення до професійної діяльності важко назвати вивченою та детально розглянутою. Вчені більшою мірою звертали увагу на дослідження феномену «ставлення» до учбової діяльності, але мало висвітленою залишається проблема ставлення особистості до майбутньої професійної діяльності, зокрема, майбутнього психолога-консультанта до власної майбутньої спеціальності. Тому перспектива наших подальших досліджень буде спрямована саме на детальне вивчення проблеми ставлення особистості психолога-консультанта до майбутньої професійної діяльності.

Л і т е р а т у р а

1. Алфёров А.Д. Теоретические предпосылки исследования проблемы отношение школьников к учению // Отношение школьников к учению: Межвузовский сб. науч. трудов. – Ростов-на-Дону: РГПИ, 1985.
2. Казанская В.Г. Взаимоотношение преподавателей с учащимися ПТУ в процессе обучения: метод. пособие. – Москва: Высшая школа, 1990.
3. Казанская В.Г. Педагогическая психология: Учебное пособие. – Санкт-Петербург: Питер, 2003.
4. Ковалев А.Г., Мясищев В.Н. Психические особенности человека. – Т. 2. Способности. - Ленинград: ЛГУ, 1960.
5. Басов М.Я., Мясищев В.Н.: общность судеб, близость идей [Текст] / Е. В. Левченко // Обозрение психиатрии и мед.психологии им.В.М.Бехтерева. - 2005. - № 2.
6. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. В 2-х т. – Москва: Педагогика, 1983.
7. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи. – Москва: Наука. – 1984.
8. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избр. психол. тр. / Под ред. А.А.Бодалева. – Москва; Воронеж: 1995.
9. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – Москва: Изд.акад.наук СССР. – 1959.
10. Серый А.В. Осмысленное отношение к профессиональной деятельности как условие развития профессионально-значимые качества психологов-практиков // “Вестник Кемеровского Государственного Университета” №2 (22). – Кемерово: “Компания ЮНИТИ”, 2005.
11. Словарь практического психолога / Головин С.Ю. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Харвест, 2007.

12. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. - Москва: Педагогика, 1971.

O. Liashenko. The essence of the phenomenon of «attitude» and its importance in professional activities of psychologist-consultant.

The article deals with the determination approaches of concept «relation of personality». The necessity of study of problem of personal relation of psychologist-consultant according to the future professional activity is argued.

Key words: attitude of the individual, psychologist-consultant, professional activity.

УДК 159.9

С. К. Мельничук

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА КОРЕКЦІЇ ВПЕВНЕНОСТІ В СОБІ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми впевненості в собі, висвітлено умови її формування і розвитку, проаналізовано особливості проведення психологічного консультування і корекції впевненості в собі.

Ключові слова: впевненість у собі, психологічне консультування з проблеми впевненості, тренінг упевненості в собі.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства істотно підвищилися вимоги до здатності особистості приймати самостійні рішення, компетентно розв'язувати завдання, бути впевненою у своїх можливостях і здібностях. Формування такої особистості можливе лише за умови розвитку оптимістичного світосприйняття, ціннісного ставлення до себе, довіри до своїх можливостей, упевненості в собі як однієї з базових якостей особистості.

У зв'язку з цим розробляються різні наукові підходи до надання консультантом професійної психологічної допомоги клієнту (А. Айві, Ю. Альошина, О. Бондаренко, К. Роджерс) до проведення соціально-психологічного навчання, яке спрямоване на корекцію та розвиток впевненості в собі (С. Мамонтов, В. Ромек, М. Смит, Т. Яценко).

Теоретичний аналіз досліджень цієї проблеми показав, що існують різні підходи до психологічного консультування та корекції впевненості у собі, які потребують подальшого аналізу та узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі теоретичного аналізу наукових підходів до вивчення проблеми впевненості [1; 2; 6; 7], ми визначаємо впевненість у собі як комплексну інтегральну характеристику особистості, що включає когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти, які виражаються через усвідомлення власної спроможності розв'язувати завдання, самоповагу, емоційну зрілість та соціально прийнятний поведінковий репертуар, що виражається в успішній діяльності.

Впевненість у собі може проявлятися як в окремих видах діяльності, так і може стати стійкою якістю особистості, поширюватись на ті види діяльності, у яких в людини немає досвіду.

На основі узагальнення психологічних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, виділено наступні чинники розвитку впевненості в собі: самопізнання, рефлексія, саморозвиток (Є. Нікітін, Н. Харламенкова); особистісні характеристики: інтернальний локус-контролю, високий рівень домагань, адекватна самооцінка, активність, рішучість, самостійність (С. Бишоп, Б. Висоцький, В. Лабунська, В. Ромек, Т. Скрипкина); освітньо-комунікативне середовище (І. Бех, І. Булах, Л. Виготський, Е. Еріксон, І. Кон, В. Кузьменко, С. Максименко, Т. Титаренко); цілеспрямована робота психолога з клієнтом над розвитком упевненості в собі через вироблення власної думки, формування саморегуляції та позитивного ставлення до своїх навичок, здібностей, довіри до себе (С. Мамонтов, В. Ромек, К. Роджерс).

Метою даної статті є аналіз психологічних підходів до проведення психологічного консультування та корекції впевненості в собі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цілеспрямований вплив на розвиток впевненості особистості під час психологічного консультування зумовлює усвідомлення, аналіз і оцінку власної впевненості у собі, а також набуття нових способів поведінки. Таким чином, спеціально організована система занять з використанням відповідних видів діяльності допомагає суб'єкту усвідомити себе, рівень власної впевненості та реальні засоби її розвитку та корекції.

Ми погоджуємося з судженням С. Мамонтова, В. Ромека, що лише використання комплексу таких методів як: індивідуальне психологічне консультування, соціально-психологічний тренінг, самоаналіз, систематична робота стосовно підвищення компетентності, забезпечить досягнення оптимального рівня впевненості в собі [4; 5].

Мета психологічного консультування з проблеми впевненості в собі полягає в наданні консультантом професійної психологічної допомоги клієнту в ході спеціально організованої бесіди, спрямованої на усвідомлення клієнтом суті проблеми та способів її вирішення. У зв'язку з цим психолог зобов'язаний надати емоційну підтримку клієнту; підвищити його психологічну компетентність; змінити ставлення до проблеми, розвинути творчий підхід, підвищити реалістичність і відповідальність, активізувати внутрішні ресурси клієнта.

У процесі проведення консультування та корекції психолог може використовувати різні підходи: психоаналітичний (усвідомлення витісненого матеріалу та допомога клієнтові відтворити ранній досвід і проаналізувати конфлікти); поведінковий (виправлення неадекватної та навчання ефективній поведінці); клієнт-центрований (створення сприятливого клімату для

самоаналізу та саморозвитку); екзистенційний (усвідомлення свободи та власних можливостей, приймання відповідальності) та інші.

Незалежно від підходу, який використовується під час психологічного консультування, до позитивних змін може призвести, насамперед, активне слухання і розуміння змісту, почуттів та бажання клієнта.

Коли клієнт глибоко усвідомив свою проблему і, в принципі, готовий сам приступити до її вирішення, але у чомусь ще сумнівається, тоді в процесі проведення консультування він отримує з боку психолога необхідну професійну підтримку, і це додає йому впевненості у собі.

Теоретичний аналіз розвитку впевненості в собі свідчить про те, що вона формується та виявляється саме в спілкуванні. У процесі спілкування формується інтегральна оцінка себе, своєї цінності в даному середовищі, це своєрідний рівень, який певною мірою визначає самооцінку, рівень домагань та впевненість у собі. Тобто ми можемо розвивати і корегувати впевненість за рахунок розвитку комунікативних здібностей, глибшого та ціліснішого пізнання власної особистості за допомогою спеціальних тренінгів.

Тренінг упевненості в собі отримав популярність на початку 70-х років завдяки книзі „You're Perfect Right” Р. Альберти М. Еммонс [1; 3]. Автори знаходилися під сильним враженням від руху за активізацію людського потенціалу і тих цінностей гуманістичної психології, якими пронизана більшість терапевтичних підходів.

Теоретичні засади тренінгу упевненості відображено в роботах Е. Салтера [7], який досліджував методи психологічної допомоги, опираючись на уявлення про умовні рефлексії. Його експериментальні дослідження базувалися на роботах І. Павлова, який виділив процеси збудження і гальмування у корі головного мозку. Е. Салтер розробив процедури, метою яких була активізація процесів збудження і зниження рівня тривоги. Суть його методик полягала в тому, аби провокувати виникнення сильних переживань і сприяти їх вільному вираженню у поведінці. Дж. Вольпе відзначив, що багато людей не можуть виразити емоції, оскільки вони спотворюються тривогою [5]. Він стверджував, що вплив тривоги можна здолати за допомогою впевненого вираження думок і почуттів.

Методи роботи в сучасних групах, які організуються з метою розвитку впевненості, віддалилися від вихідних концепцій, запропонованих свого часу Е. Салтером і Дж. Вольпе.

А. Ланге і П. Якубовська [5] розділяють групи тренінгів упевненості в собі на чотири типи, залежно від структури занять:

- 1) групи, де основу кожного заняття складають різні рольові ігри;
- 2) групи, де кожне заняття присвячується одній певній темі, наприклад конструктивній критиці;

3) групи, де рольові ігри використовуються у поєднанні з іншими процедурами, спрямованими, наприклад, на розвиток самоусвідомлення, розвиток уміння розв'язувати конфлікти, тощо;

4) неструктуровані групи, робота в яких проводиться відповідно до повсякденних потреб учасників.

Незалежно від того, застосовуються в групі опитувальники чи ні, керівнику, насамперед, рекомендується провести бесіду, яка повинна допомогти у виявленні та уточненні тих проблем, які переживає кожен учасник. Тренер спонукає учасників до оцінювання своєї поведінки і наведення прикладів зі свого життя, коли вони поводити себе упевнено або невпевнено. Психологу слід всіляко підкреслювати негативні боки невпевненої поведінки і важливість тих додаткових можливостей, які з'являються у житті завдяки упевненості в собі, зокрема те, що впевненість у собі буде сприяти зростанню самоповаги та успішності.

Керівник повинен пояснити членам тренінгової групи, що таке упевнена поведінка і чим вона відрізняється від невпевненої та агресивної. Невпевнена в собі людина стримує свої почуття через високу тривожність, постійне переживання провини або через те, що у неї недостатньо соціальних навичок. Агресивна людина порушує права інших, нав'язуючи їм свою волю, принижуючи й ображаючи їх. Відмінності між невпевненою, упевненою і агресивною поведінкою з'ясовуються у ході обговорення групою конкретних ситуацій.

Для того, щоб здолати свою тривогу, позбавитися від почуття неповноцінності і навчитися поводитися упевнено, учасники психокорекційної групи, перш за все, повинні засвоїти, що упевнена поведінка є ординарною. Позитивним прикладом упевненої поведінки повинен бути, перш за все, керівник групи.

Членам групи потрібно довести, що впевненість в собі не слід плутати з бездушністю і обмежувати її вираженням лише негативних емоцій. Важливою умовою розвитку упевненості в собі є здатність до вираження позитивного, дбайливого ставлення до інших. Членам групи треба сказати і те, що право на впевненість в собі не означає необхідності бути упевненим за будь-яких обставин.

Розвиток і корекція впевненості в собі в групах тренінгу умінь ґрунтується на принципах біхевіоризму. Керівник групи може надати учаснику право моделювати «правильну» поведінку в ситуаціях, які опрацьовуються на заняттях. Моделювання - це особливий прийом поведінкової терапії, доцільний у тих випадках, коли членам групи потрібно освоювати нові або підсилити недостатньо виражені форми поведінки [3]. Учасники групи засвоюють новий для них спосіб поведінки, спостерігаючи за тим, як його моделюють інші учасники або тренер. Рекомендується застосовувати аудіо та відеозаписи моделей зразкової (у сенсі, впевненості)

поведінки. Моделювання особливо корисне, коли учасники мають дуже слабе уявлення про те, як треба діяти в даній ситуації, щоб їх поведінка була впевненою. Учасники групи залучаються до групового процесу, виконують різні ролі та набувають нових корисних навичок.

А. Лазарус, описуючи феномен впевненості в собі, виділив чотири її критерії: здатність сказати "ні", здатність попросити допомогу і звернутися з проханням, здатність висловлювати негативні та позитивні емоції та вміння ініціювати спілкування (здатність починати, продовжувати або закінчувати розмову). У зв'язку з цим він розрізняє три види проявів впевненості в собі: вираження позитивних почуттів, прояв негативних емоцій та вміння відмовляти у проханні [5]. Тому в програму тренінгу впевненості в собі він рекомендує включати вправи і техніки, які б дозволили відпрацювати необхідні навички.

У групах розвитку впевненості основною методикою є репетиція поведінки, яка передбачає використання рольових ігор, які моделюють ситуації, що створили або можуть створити певні труднощі для учасників. На початку роботи тренер пропонує впевнено відреагувати на банальні ситуації, які можуть створювати труднощі для більшості невпевнених у собі людей. Як правило, ці ситуації передбачають завдання звернутись з проханням або, навпаки, відповісти відмовою. Прикладами можуть бути заняття з вдосконалення впевненої поведінки при спілкуванні з робітниками сфери обслуговування в умовах неприязного ставлення. Пізніше можна пропонувати учасникам тренінгу відпрацювати навички впевненої поведінки у складніших ситуаціях. Згодом матеріалом для рольових ігор стають конкретні реальні проблеми учасників.

Рольові ігри нагадують заняття у групах психодрами і, таким чином, носять відбиток ідей Я. Морено. Але головне завдання цих ігор полягає не в тому, щоб дати вихід пригніченим почуттям з метою досягнення катарсису або емоційної розрядки. Ситуації, які опрацьовуються, стосуються лише проблем, пов'язаних з недостатньою впевненістю в собі та зі створенням адаптивного поведінкового репертуару.

Зазвичай за одне заняття робиться спроба освоїти лише невеликий фрагмент складного поведінкового комплексу. У кінці заняття тренер пропонує учасникові, що виконував активну роль, та іншим членам групи розповісти про свої враження, проаналізувати, що в поведінці учасника відображало впевненість, а що ні; висловити міркування стосовно вдосконалення поведінки.

Важливим компонентом процесу опрацювання впевненої поведінки є підкріплення. Концепція підкріплення відіграє у науках про поведінку фундаментальну роль і є наріжним каменем більшості методів зміни поведінки. Підкріплення - це заохочення або, правильніше сказати, будь-яка позитивна реакція з боку керівника або учасників групи. Дуже важливо, щоб

підкріплювалося навіть невелике досягнення, а не лише успішно завершена складна послідовність дій. Процес, у якому підкріплення дається невеликими порціями у зв'язку з тим, наскільки відпрацьована реакція наближається до оптимальної, сприяє формуванню впевненої поведінки. У поведінкових групах підкріплення зазвичай застосовується для формування поведінки окремих учасників для досягнення цілей, які вони ставлять перед собою.

Висновки. Аналіз психологічних підходів до проведення психологічного консультування та корекції впевненості в собі підтвердив необхідність використання індивідуального психологічного консультування у поєднанні з груповою психокорекційною роботою.

У процесі проведення консультування та корекції психолог може використовувати різні наукові підходи: психоаналітичний, клієнт-центрований, екзистенційний та інші. Проте, серед сучасних напрямків найбільш поширеним для формування навичок впевненої поведінки є використання поведінкового підходу.

Особливості тренінгу впевненої поведінки полягають у проведенні вправ для розвитку вміння висувати вимоги, говорити про свої цілі, відмовляти та критикувати, встановлювати контакт і завершувати розмову. Особлива увага приділяється розвитку здатності відрізняти впевнену, агресивну та невпевнену поведінку та засвоєнню правил впевненої поведінки.

Література

1. Альберти Р.Е., Эммонс М.Л. Умейте постоять за себя. Ключ к уверенному поведению. – Москва:2005.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – Київ: Либідь, 2003.
3. Грачева Л.В. Тренинг внутренней свободы. Актуализация творческого потенциала. – Санкт-Петербург: Речь, 2003.
3. Куликова Л.Н. Воспитать себя. - Москва: Просвещение, 1991.
4. Мамонтов С.Ю. Поверь в себя. Тренинг уверенности в себе. – Санкт-Петербург: Питер, 2001.
5. Ромек В.Г. Тренинг уверенности в межличностных взаимоотношениях. – Санкт-Петербург: Речь, 2005.
6. Смит М. Дж. Тренинг уверенности в себе. – Санкт-Петербург: Речь – Москва: 2001.
7. Salter A. Conditioned reflex therapy. – New York: Farrar, Straus & Giroux, 1949.

S. Melnychuk. Features of psychological counseling and correction confidence.

The article presents a theoretical analysis of the problem of self-confidence, highlighted the conditions of its formation and development, analyzed the characteristics of psychological counseling and correction of confidence.

Key words: *self-confidence, psychological counseling issues of confidence, self-confidence training.*

УДК 159.9

Н. В. Ортікова

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті розглядаються умови розвитку конкурентно значущих якостей на основі результатів опитування майбутніх психологів. Визначено, що соціально-організаційні, навчально-методичні умови відносяться до системи об'єктивних параметрів середовища, а особистісно-орієнтовані та індивідуально-психологічні умови – до суб'єктивних параметрів.

Ключові слова: конкурентно значущі якості, соціально-організаційна умова, навчально-методична умова, особистісно-орієнтована умова, індивідуально-психологічна умова, студенти-психологи.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Процес розбудови ринкових відносин в українській державі триває. Невід'ємним атрибутом цих відносин є конкуренція. Вона поширюється на усі сфери діяльності нашого суспільства, в тому числі не обходить і галузь освіти. Формування та розвиток конкурентоздатного випускника вищого навчального закладу стає актуальною проблемою. Зокрема, це пов'язано з тим, що випускники ВНЗ будуть працювати на підприємствах з різною формою власності, і, таким чином, їх підготовка має відповідати кон'юктурі ринку праці, повинна бути адаптованою до таких умов, сприяти їх конкурентоспроможності [2].

Як зауважують західні дослідники, при навчанні майбутніх спеціалістів зусилля необхідно спрямувати саме на розвиток тих якостей, які вигідно виокремлюють їх від потенційних конкурентів [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. В ході теоретичного осмислення та вивчення наукової і спеціальної літератури щодо розвитку конкурентоздатності студентів в умовах вищого педагогічного навчального закладу як визначального чинника у вирішенні проблеми ефективного працевлаштування молодих спеціалістів було з'ясовано, що конкурентоздатний спеціаліст – це спеціаліст, який не тільки володіє певним комплексом професійних знань та умінь, а й здатний на практиці їх застосовувати в умовах високої конкуренції завдяки певним конкурентним перевагам, а саме – розвиненим конкурентно значущим якостям.

Під конкурентно значущими якостями ми розуміємо комплекс професійно значущих та особистісних якостей, які відповідають актуальним запитам суспільства, і які надають можливість особистості, при рівних або майже рівних умовах, швидше зорієнтуватися і адаптуватися в ситуації, і проявити себе в якості спеціаліста більш високого рівня за конкурентів. Саме конкурентно значущі якості сприяють прискоренню працевлаштування та

успішній реалізації особистості на професійному поприщі; надають можливість бути конкурентоздатним на ринку праці. Таким чином, створення необхідних умов для розвитку конкуренто значущих якостей у майбутніх спеціалістів в процесі їх навчання є одним із головних завдань будь-якого вищого навчального закладу.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення та розкриття змісту умов розвитку конкуренто значущих якостей майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для визначення умов розвитку конкуренто значущих якостей нами було проведено опитування серед студентів психолого-педагогічних спеціальностей 2-4 курсів навчання (загальна кількість 280 осіб).

Питання в анкеті було умовно поділено на декілька блоків. Завдяки першому блоку питань з'ясовувалося розуміння студентами такого явища, як "конкуренція", та їх ставлення до нього. Другий блок питань анкети був присвячений визначенню переліку важливих для конкуренції якостей та ступеня їх розвитку у студентів. Третій блок питань стосувався факторів, які впливають на розвиток конкуренто значущих якостей. Окремим питанням з'ясовувалися подальші професійні наміри студентів.

Аналіз відповідей респондентів дозволив з'ясувати, що на розвиток конкуренто значущих якостей має вплив соціальне оточення (однокурсники – 47,5%, викладачі ВНЗ – 35%, батьки – 22,5%, рівень організаційно-методичного забезпечення навчального процесу в університеті – 52% та власне сам студент – 82,5%). Таким чином, узагальнюючи теоретичні напрацювання та аналіз результатів анкетування, нами було виявлено такі умови: соціально-організаційні, навчально-методичні, особистісно-орієнтовані та індивідуально-психологічні. Соціально-організаційні, навчально-методичні – відносяться до системи об'єктивних параметрів середовища, в якому реалізується основна мета – сприяння розвиткові конкуренто значущих якостей майбутніх психологів. В якості такого середовища виступає вищій навчальний заклад. Особистісно-орієнтована та індивідуально-психологічна умови – це сукупність особистісних, суб'єктивних параметрів, ресурсів особистості (знання, уміння, якості тощо). Особистісно-орієнтована умова дозволяє конкретизувати, які якості необхідно розвивати майбутньому психологові щоб він був конкурентоздатним на ринку праці та спрямовує, спонукає його до цього розвитку. До індивідуально-психологічної умови ми віднесли високий рівень готовності студентів – майбутніх психологів до професійної конкуренції.

Соціально-організаційна умова. Для розвитку конкуренто значущих якостей в процесі навчання необхідною умовою є створення відповідного конкурентного середовища. У студентів повинен бути присутнім так званий "дух змагальності". Така змагальність у вищій школі частково досягається

завдяки впровадженню системи модульно-рейтингового оцінювання. Студенти – майбутні психологи, відповідаючи на запитання анкети “В чому проявляється для Вас конкуренція з іншими саме в процесі професійної підготовки?” визначили, що отримання балів, визначення рейтингового місця серед інших змушує їх конкурувати між собою. Тобто студенти, в першу чергу, конкурують за бали. Але конкурентна боротьба за бали не дає можливість об’єктивно оцінити, чи є студент конкурентоздатним взагалі; чи зможе він так вправно, так заповзятливо, як отримує бали на заняттях, реалізувати себе в якості успішного психолога? Якими мотивами керується студент у своєму прагненні заробити якомога більше балів? У більшості випадків провідним мотивом у “зароблянні балів” стає прагнення отримувати стипендію, а також так званий мотив уникнення невдач, який, в першу чергу, пов’язаний зі страхом втрати можливості навчатися у ВНЗ. В той же час це не означає, що модульно-рейтинговою системою оцінювання знань студентів як умовою існування конкурентного середовища можна повністю знехтувати. Згадану систему є сенс розглядати у якості відправної бази для розвитку конкурентно значущих якостей. Так, прагнення отримати бал сприяє розвитку активності, організованості, комунікабельності; дозволяє здійснити оцінку власних можливостей, якостей; психологічно готує до діяльності в умовах конкуренції тощо. Окрім цього в якості стимулювання розвитку конкурентоздатності студента-психолога в процесі навчання, навчальний заклад може запропонувати кращим студентам можливість проходження виробничої практики в кращих психологічних центрах або елітних чи приватних школах м. Києва.

Навчально-методична умова. Окремий блок питань в анкеті стосувався рівня організаційно-методичного забезпечення навчального процесу. Зокрема, питання “Що, на Вашу думку, в існуючій організації навчального процесу університету допомагає Вам у розвитку конкурентно значущих якостей?” та “Що, на Вашу думку, в існуючій організації навчального процесу університету заважає Вам у розвитку конкурентно значущих якостей?” надали можливість з’ясувати, що форми та методи викладання, які застосовуються у ВНЗ, сприяють лише частково розвитку конкурентно значущих якостей, оскільки, на думку студентів не відповідають вимогам сьогодення, є занадто традиційними і неприйнятними для європейського рівня освіти. Тому, третина з опитаних покладаються лише на власні можливості, знання, якості і намагається, у значній мірі, самостійно опанувати навчальні предмети. У зв’язку з цим постає проблема, пов’язана з підвищенням рівня організаційно-методичного забезпечення навчального процесу, зокрема, з впровадженням у навчальний процес якісно нових форм та методів навчання, які найбільш відповідають вимогам освітнього європейського рівня, – а також спрямування їх змістового наповнення на розвиток професійно-значущих та особистісних якостей студента; на

розвиток показників особистісного розвитку студентів у навчально-виховному процесі; орієнтація змісту та форм самостійної роботи на залучення студентів до самостійної пізнавальної діяльності, самокорекції та самоконтролю тощо [1]. Окремим важливим аспектом запровадження та використання таких форм та методів в процес професійної підготовки психолога є їх практичне спрямування.

Орієнтація на практичне спрямування професійної діяльності найбільш ефективно досягається за умови застосування інтерактивних форм навчання в процесі професійної підготовки психолога. Основна мета такої форми навчання – набуття практичних умінь та навичок, розвиток якостей, необхідних для здійснення успішної професійної діяльності. Інтерактивні форми навчання допомагають задовольнити особистісні та суспільні інтереси студента як майбутнього фахівця, стимулювати його конструктивно-критичне мислення, розвивати комунікативні вміння та навички; активізують студентів, пробуджують у них інтерес і мотивацію, навчають самостійному мисленню і діям, дозволяють забезпечити природне переведення студентів з одного провідного типу діяльності (навчальної) на іншу (професійну).

Такими формами є: проблемні питання, написання творчих робіт, створення проблемних ситуацій, індивідуальні завдання, ситуаційно-рольові ігри, ділові ігри, підготовка доповідей, тренінги, дискусії, творчі конкурси, диспути та конференції, олімпіади та наукові проекти, "мозкова атака", написання есе.

Активізують мислення студентів і стимулюють їх до самостійної пошукової роботи проблемні запитання. Проблема – це такий різновид питання, відповідь на яке не міститься в набутому досвіді суб'єкта і тому потребує відповідних теоретичних і практичних дій, які відрізняються від простого інформаційного пошуку. Тобто, виникає певне утруднення, ліквідувати яке за допомогою наявної бази знань студент не може. Це свідчить про недостатність досягнутого рівня знань. Тому проблема визначається як знання про незнання та виникненням необхідності усунути протиріччя. Використання проблемних питань на практичних заняттях з психології допомагає підвищити пізнавальний інтерес студентів до вивчення теоретичних аспектів психології, вчить їх мислити діалектично, робить істину доказовою, а знання усвідомленими, формує активну, творчо мислячу особистість.

Творча робота – це, в першу чергу, власна думка студента, представлена у письмовій формі, що ґрунтується на його наукових теоретичних знаннях, власному досвіді і представляє собою аналіз та систематизацію зазначеної проблематики, виклад особистого ставлення до проблеми та можливі шляхи її розв'язання. Написання творчої роботи вимагає від нього активізації мисленевого процесу, виховує у студента звичку правильно і обґрунтовано

викладати та відстоювати власну точку зору, більш усвідомлено підходити до будь-якого завдання, формує переконання, відповідальність тощо.

Важливого значення в системі підготовки майбутнього психолога набуває ділова гра. Вона становить собою форму відтворення предметного і соціального змісту та моделювання стосунків, характерних для роботи психолога. В ході проведення гри розгортається особлива ігрова діяльність у вигляді імітаційної моделі, яка відтворює динаміку протікання професії психолога. Водночас формуються особистісні якості. В умовах спільної роботи кожний студент виробляє навички соціальної взаємодії, ціннісні орієнтації, установки, притаманні фахівцеві. Ігрова модель потрібна для забезпечення особистісного включення студентів у процес навчання, спрямований на оволодіння предметним змістом професійної діяльності. Але предметний зміст завжди є змістом спільної праці спеціалістів, тому через ігрову модель засвоюється і соціальний зміст майбутньої роботи. Ділова навчальна гра є насамперед “інструментом” розвитку теоретичного і практичного мислення спеціаліста, здатного аналізувати складні умови педагогічної діяльності, ставити і розв’язувати нові для майбутніх фахівців професійні задачі.

Цікавою формою роботи є тренінги. Правильно розроблені тренінги, які проводяться досвідченими фахівцями-практиками, допомагають розвинути певні особистісні характеристики, які є важливими в даній професійній діяльності. Тренінг як метод активного психологічного впливу є ефективним засобом цілеспрямованого розвитку необхідних особистісних якостей у студентів. Наприклад, тренінг впевненості в собі надасть можливість майбутньому молодому фахівцеві не нервувати, правильно побудувати свою співбесіду при прийомі на роботу, з певними людьми тощо.

Окрім цього, налагоджена система психологічних тренінгів особистісного розвитку в системі професійного навчання у вищому навчальному закладі дає можливість студентам оволодіти методами досягнення індивідуальної успішності.

Написання есе – форма роботи, що забезпечує можливості студентам вільно висловлювати свої думки, формує уміння переконувати свого співбесідника, надає впевненості у своїх силах тощо. Есе (з французької) – спроба – короткі наукові, критичні та інші нариси, які відзначаються вишуканістю форми.

Мозкова атака допомагає студентові швидко знайти відповідь на певне завдання чи рішення у певній ситуації. Застосовуючи даний метод студенти вчаться швидко орієнтуватися в умовах, набуті знання використовувати на практиці, з’являється швидкість реакції, розвивається вміння логічно мислити, аналізувати тощо. Таким чином, використання в процесі навчання інтерактивних форм та методів дозволяє майбутньому психологові розвивати в собі необхідні якості, виробляти певні способи поведінки.

Особистісно-орієнтована умова. Соціально-організаційна та навчально-методична умови є тими вихідними “конструктами”, які сприяють розвиткові конкурентно значущих якостей у студентів – майбутніх психологів на рівні організації навчального процесу. На рівні особистості важливим є виявлення та розвиток тих необхідних якостей, за допомогою яких, майбутній психолог може успішно витримувати конкуренцію з іншими і реалізувати себе в якості професіонала своєї справи. Особистісно-орієнтована умова передбачає виявлення та розвиток конкурентно значущих якостей, усвідомлення студентом важливості та необхідності самостійного розвитку цих якостей. Це досягається завдяки підтриманню постійно високої мотиваційної установки студента на розкриття власних психологічних резервів у напрямі підвищення результативності навчання; розвиткові зацікавленістю своєю професією, стійкому бажанню працювати за набутою професією; завдяки постійному прагненню до саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації.

Індивідуально-психологічна умова. Результати опитування студентів-психологів, зокрема, за блоком питань, пов'язаних з чинниками, які впливають на розвиток конкурентно значущих якостей майбутнього психолога, показали, що найбільший вплив має сам студент (82,5%). Це означає, що успішний психолог, в першу чергу, повинен бути психологічно готовим до професійної конкуренції.

Психологічну готовність майбутнього психолога до конкуренції ми розглядаємо як психічний стан особистості, як комплексне психологічне утворення. Такий стан особистості являє собою відносно стійку систему її особистісних характеристик, на фоні якої розгортається динаміка психічних процесів, спрямованих на орієнтацію в різноманітних професійних ситуаціях та в умовах професійної конкуренції, на адекватну цим умовам саморегуляцію власних дій, думок, почуттів, поведінки в цілому, пов'язаних з вирішенням часних професійних задач в умовах конкуренції з іншими, що призводять до досягнення намічених цілей. Відповідно, у структурі даного стану виділяють когнітивний (знання про конкуренцію та свої можливості в ній), афективний (емоції відносно змагання з іншими людьми), аксеологічний (потреба у самоактуалізації, самореалізації та орієнтації на досягнення високих результатів) та праксеологічний (власне поведінка, спрямована на забезпечення конкурентних переваг) компоненти.

Рівень готовності майбутніх психологів до конкуренції на ринку праці значно підвищується, якщо зміст, форми та методи професійної підготовки поєднуються з розвитком відповідних конкурентно значущих якостей, формуванням установки на професійне самоусвідомлення, посиленням мотивації до навчально-професійної діяльності. Підвищення рівня готовності майбутнього психолога до конкуренції на ринку праці можливо за рахунок озброєння майбутнього психолога необхідними поведінковими патернами,

відповідними діями в різноманітних ситуаціях. Це відбувається завдяки впровадженню у навчальний процес відповідного навчання (психологічного практикуму), спрямованого на: усвідомлення соціальної значущості обраної професії, прагнення до саморозвитку, особистісне самовизначення тощо; підвищення знання про конкуренцію, виявлення позитивних сторін у конкурентних відносинах, розкриття змісту конкурентних переваг, визначення конкурентно значущих якостей; розвиток здатності до самостійного оцінювання наявного рівня конкурентно значущих якостей; підвищення вимогливості до себе, ініціативності, активності, впевненості тощо; оволодіння стратегією власного успіху, підвищення рівня професійної компетентності завдяки опануванню відповідних поведінкових патернів, що сприяють ефективній зайнятості на ринку праці.

Висновки. Отже, розвиток конкурентно значущих якостей майбутніх психологів передбачає наявність відповідних умов. Зокрема: соціально-організаційна, навчально-методична, особистісно-орієнтована та індивідуально-психологічна. Впровадження у навчальний процес підготовки майбутніх психологів відповідного психологічного практикуму з елементами тренінгу надасть можливість у значній мірі реалізувати усі вище згадані умови, які в комплексі є необхідними для успішного розвитку конкурентно значущих якостей.

Л і т е р а т у р а

1. Вайнола Р.Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Вайнола Ренате Хейкіївна. — Київ: 2009.
2. Гончаров С.М. Основи педагогічної праці: Навч. посібник. – Рівне: РДТУ, 2001.
3. Houes R.H. Dynamic Manufacturing/R.H. Houes, S. Wheelwright, K.B. Clark. – New York: The Free Press, 1988.

N. Ortykova. Organizational and psychological conditions of competitively significant qualities of future psychologists.

The article examines the development conditions for competitive significant qualities basing on the results of the future psychologists survey. It is defined that socio-organizational, teaching and methodological conditions are related to the system of objective parameters of environment, while personality-centered and individual psychological conditions are related to subjective parameters.

Key words: *competitive significant qualities, socio-organizational condition, teaching and methodological condition, personality-centered condition, psychology students.*

УДК 159.9.019.4

В. Ю. Помилуйко

**АДАПТИВНІ Й НЕАДАПТИВНІ ПРОЯВИ ІНІЦІАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ТА ЇХ ДІАГНОСТИКА КОНСУЛЬТАНТОМ-ПСИХОЛОГОМ**

У статті аналізуються методи діагностики ініціативності з позицій різних психологічних підходів. Був розроблений опитувальник, що значно спрощує процедуру діагностики досліджуваного феномена та відображає індивідуальні особливості його розвитку.

Ключові слова: ініціативність, діагностика ініціативності, інтегративний підхід, адаптивна ініціативність, неадаптивна ініціативність, адаптивні прояви ініціативності, неадаптивні прояви ініціативності.

Консультативна робота організаційних психологів полягає в наданні допомоги менеджерам і персоналу організацій з питань визначення шляхів оптимізації управлінської взаємодії, добору кадрів, оцінки їх професійної придатності. Проте, зміни у суспільстві обумовлюють переосмислення особистісних якостей, які притаманні професійним кадрам. Характеризуючи сучасну, адаптовану до сучасних умов особистість, наділяємо її такими якостями як цілеспрямованість, воля, рішучість, наполегливість, творчість, гнучкість, технологічність, здатність самотійно приймати рішення та брати за них відповідальність тощо. Така особистість також використовує свої можливості у повну силу, актуалізує власний потенціал, тобто є *ініціативною*. С. Зиньківська, Е. Карамова, О. Косачева, К. Нікітіна, А. П'ятинін, Н. Терських, О. Трошкін, М. Тучак, І. Цвелюх, Л. Шнейдер та ін. доводять, що ініціативність є професійно необхідною особистісною якістю для таких різних професій як підприємець, пожежник, міліціонер, лікар, психолог, вчитель, викладач, дизайнер та ін. Таким чином, перед психологом-консультантом в організаційній психології постає завдання вивчення та психодіагностики зазначеної особистісно-професійної якості. Проте, незважаючи на актуальність проблеми дослідження, феномен ініціативності у сучасній психології розроблений недостатньо.

У психолого-педагогічній літературі можна виділити різні підходи вивчення ініціативності та ініціативи:

– системний підхід, де ініціатива розглядається як форма соціальної активності, ініціативність – як системна якість особистості (Т. Коновалова, О. Погоніна);

– діяльнісний та особистісно-діяльнісний підходи, на основі положень єдності особистості та діяльності, свідомості та діяльності (К. Абульханова-Славська, В. Петровський, Л. Пашкіна, О. Старинська, О. Трошкін та ін.);

– когнітивний підхід, у межах якого ініціативність вивчається як інтелектуальна властивість особистості, котра тісно пов'язана зі здібностями індивіда (Д. Богоявленська, М. Левітов, І. Петухова, Л. Попов та ін.);

– компетентнісний підхід, де ініціативність – загальна (універсальна, надпрофесійна, ключова) компетенція, яка зустрічається у цілому ряді сучасних вітчизняних і зарубіжних професійних стандартів (І. Попова);

– епігенетичний підхід, згідно положень якого, ініціатива – обов'язкова якість, що формується на певному етапі розвитку особистості, а саме, у дошкільному віці (Е. Еріксон);

– багатомірно-функціональний підхід до аналізу базових якостей особистості з позиції цілісної єдності динамічного, емоційного, регулятивного, цільового (установчо-цільового), мотиваційного, когнітивного, продуктивного (результативного) і рефлексивного компонентів (О. Крупнов і його послідовники В. Байков, С. Зиньківська, Е. Карамова, І. Кезикова, К. Нікітіна, А. Польська, О. Полянська, А. П'ятинін, Л. Яцян та ін.).

Вивчення ініціативності в межах зазначених підходів відбувалося за допомогою лабораторних експериментів (К. Абульханова-Славська, В. Петровський) та цілого комплексу діагностичних методик, де досліджувалися окремі складові ініціативності, відповідно до її структури. Відмітимо дослідження Д. Богоявленської та О. Крупнова, присвячені проблемі створення універсальної методики діагностики ініціативності. “Тест-опитувальник *ініціативності*” (автор О. Крупнов) складається з низки тверджень у відповідності з ознаками гармонійних і агармонійних змінних компонентів ініціативності. Проте у психологічній науці немає єдності щодо визначення структури ініціативності, що пояснює відсутність досліджень з використанням зазначеної методики представниками інших психологічних підходів. За допомогою методики “Креативне поле” (автор Д. Богоявленська) можна визначити здатність проявляти ініціативу в інтелектуальній діяльності (інтелектуальна активність). Під креативним полем вченою розуміється незвичайна шахова дошка, що немов згорнута у трубку. Також зазначимо, що одним із основних принципів зазначеної методики є довготривалість експерименту. Однак у роботі психологів-консультантів організаційної психології часто немає можливості забезпечити виконання зазначеного принципу. Наприклад, у процесі добору кадрів необхідно оперативно діагностувати не лише особливості становлення їх ініціативності, але і рівень розвитку інших особистісно-професійних якостей. З ціллю спростити процедуру діагностики досліджуваного феномена, обґрунтуємо теоретико-методологічну основу створення методики.

В основу нашого дослідження було покладено інтегративний підхід, концепції якого об'єднують наукові положення різних теорій. При цьому з однаковою мірою беруться до уваги найбільш конструктивні положення як визнаних, так і сучасних, реально випробуваних науковцями концептуальних парадигм. Враховуючи основні принципи зазначеного підходу (принцип цілісності та інтеграції, принцип розвитку, принцип позитивності, принцип природовідповідності), розглядаємо ініціативність як інтегративне особистісне утворення, яке характеризується надситуативною активністю та спрямованістю на досягнення певних цілей, які вимагають вольових зусиль для їх реалізації. Ініціатива – окремий прояв ініціативності; прагнення активно діяти, випереджати зовнішні вимоги.

Було простежено, що у більшості робіт ініціативність розглядається як “позитивна”, життєвонеобхідна риса, яку важливо розвивати. Проте, як показують дослідження, вона може мати не лише конструктивний, але й деструктивний характер. Підґрунтям для поділу ініціативності на адаптивну та неадаптивну слугували ідеї В. Петровського. Вченим виявлений цілий ряд неадаптивних явищ, неспівпадань, які пронизують усі сфери буття людини та проявляються у предметній діяльності, спілкуванні, самосвідомості та її ставленні до світу загалом. Неадаптивність, за В. Петровським, полягає в тому, що між ціллю та результатом активності індивіда складаються суперечливі відносини: намір не збігається з дією, задумка – з втіленням, збудник до дії – з її результатом. Відповідно, адаптивність визначається вченим як узгодженість між цілями та досягнутими результатами [4].

Проте, на відміну від В. Петровського, який вважав, що будь-яка надлишкова діяльність є неадаптивною (у сенсі “недоцільною”) можемо стверджувати, що у сучасному суспільстві діяльність за межами заданого (коли вона має позитивну спрямованість) є як ніколи актуальною. Так, суспільно спрямована ініціативність є однією із провідних професійно важливих якостей індивіда. Вона постійно заохочується роботодавцями, є соціально бажаною якістю. Досягнувши успіхів у професійній діяльності, індивід може краще задовольнити не лише вищі потреби, але і дефіцитарні стани.

Так, під адаптивною ініціативністю розуміємо гармонійну вольову особистісну якість, яка характеризується вільною надситуативною активністю, спрямованою на втілення творчих задумів, новаторських ідей, що мають позитивну особистісну і суспільну значущість та узгоджуються із способами їх реалізації.

Неадаптивність, у нашому розумінні, є невідповідність між цілями та способами їх досягнення, а тому і результатами діяльності. Причиною такої невідповідності може бути недостатній розвиток вольових якостей, залежність від оточення, невміння знаходити раціональні шляхи, методи реалізації запланованого та передбачати наслідки дій тощо. Тоді індивід

просто вимушений відмовитися від задуманого через власну “неспроможність” втілити це в життя. Також варто звернути увагу на цілі діяльності, які можуть мати як позитивну, суспільну спрямованість, так і навпаки. Вважаємо, що людина як соціальна істота повинна рахуватися із нормативами суспільства (враховуючи при цьому і власні інтереси та принципи), а не йти всупереч їм. Тому неадаптивними також є цілі, які мають “негативну”, асоціальну спрямованість. Адаптивна та неадаптивна ініціативність є глобальними видами ініціативності, які включають у себе інші її різновиди, які були досліджені нами раніше та детально описані у науковій публікації “Види ініціативності та їх класифікація” [8] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Різновиди адаптивної та неадаптивної ініціативності

Види ініціативності		Критерії, на основі яких відбувся поділ
Адаптивна ініціативність	Неадаптивна ініціативність	за тенденціями функціонування цілеспрямованої системи (за узгодженістю між цілями та способами їх реалізації)
автономна	залежна	за ступенем самостійності та впливу оточення
просоціальна	асоціальна	за соціальною спрямованістю
конструктивна	деструктивна	за ступенем творчості
інтелектуальна	алогічна	за осмисленістю
практична	словесна	за характером протікання

Так, автономний, просоціальний, конструктивний, інтелектуальний, практичний різновиди ініціативності є адаптивними, а залежний, асоціальний, деструктивний, алогічний, словесний – неадаптивними. В основу поділу ініціативності навільну і залежну була покладена ідея, що багато людей здатні проявляти ініціативу лише тоді, коли їх підтримують інші (залежна ініціативність), хоча інші можуть бути незалежними від думки оточення (автономна або вільна ініціативність).

Теоретичною основою поділу ініціативності на просоціальну та асоціальну слугували дослідження С. Тетерського. Так, ініціативність може мати як просоціальну спрямованість (постійна готовність співчувати, співпереживати, безкорисно допомагати; готовність відгукнутися та зрозуміти близьких), так і асоціальну (емоційна неприязнь, байдужість до справ та стану інших людей, антигуманні вчинки, пригнічення слабких, прояв жорстокості, заздрості) [5].

Поділяємо думку О. Трошкіна, що “фундаментом для творчої ініціативності є репродуктивні елементи діяльності, а творчість надбудовується над певними стереотипами” [6]. Тобто, за певних умов відтворювальна ініціативність може перейти у творчу, що є вищим рівнем її

розвитку. Так, виділяємо відтворювально-творчий (або конструктивний) вид ініціативності, оскільки неможливо чітко розмежувати відтворювальну та творчу ініціативності на два окремі види. Особливої уваги також заслуговують дослідження ініціативності О. Харіна [3], який, крім творчого та репродуктивного видів ініціативності, виділив третій, – деструктивний. Останній вид ініціативності є дезорганізованим, в соціальному плані має шкідливий, не творчий, руйнівний, нігілістичний характер. Отже, конструктивна ініціативність спрямована на створення нових елементів та створення основи для подальшого розвитку, а деструктивна – на зруйнування, спрощення вже існуючого.

Після виділення інтелектуальної ініціативності як окремого виду постало питання чи може вона бути неінтелектуальною. К. Абульханова-Славська наголошувала на тому, що “максимум активності, проявленої в неадекватній формі, залишається поза логікою подій і нічого не змінює” [1, 23].

За характером протікання подіємо ініціативність на словесну та практичну. Словесна ініціативність характеризується досить швидким висуванням та великою кількістю ідей, що пропонуються, нестійкістю та непослідовністю їх реалізації. Особистості з практичним видом ініціативності властиве вміння спланувати процес реалізації ідей, обдуманість кожного етапу та послідовність дій. Індивід може як пропонувати і втілювати власні ідеї, так і продуктивно реалізовувати чужі задуми.

З метою виявлення адаптивних і неадаптивних проявів ініціативності та здатності виходити за межі ситуації був розроблений опитувальник “Виявлення неадаптивних проявів ініціативності”, що складається з двох частин. У першій частині методики підібрані дихотомічні запитання, які, на нашу думку, є більш доцільними для визначення адаптивних / неадаптивних проявів ініціативності, оскільки долають небажання робити вибір. Відповіді на питання опитувальника оцінюються за шкалами, відповідно визначеним основним адаптивним / неадаптивним проявам ініціативності (шкала “вільна – залежна ініціативність”, шкала “соціальна – асоціальна ініціативність”, шкала “конструктивна – деструктивна ініціативність”, шкала “інтелектуальна – алогічна ініціативність”, шкала “практична – словесна ініціативність”). У методиці також є окрема шкала “надситуативна – ситуативна активність” (частина Б) для оцінки здатності / нездатності респондентів виходити за межі ситуації. Відповіді на питання другої частини опитувальника оцінюються за чотирьох ступінчастою шкалою.

В інструкції опитувальника (частина А) пропонувалися твердження, з якими досліджувані погоджувалися чи не погоджувалися. В разі виникнення респондентів труднощів при виборі відповіді на питання методики, радилося обирати той варіант, що більше відповідає їм теперішньому стану, а не той, до якого вони прагнуть.

Текст опитувальника (частина А)

1. Я завжди готовий допомагати іншій людині.
2. Завжди керуюся принципом: “сказав, – зробив”.
3. Я зазвичай досить швидко висуваю велику кількість ідей, проте не вмію спланувати процес їх реалізації.
4. Інколи можу зробити щось “на зло” іншим людям і собі.
5. Я ціную творчу працю інших людей.
6. Не можу приймати важливі рішення, не порадившись із друзями або батьками.
7. Я активно беру участь у соціальному житті своєї групи.
8. Вважаю недоцільним присвячувати свій час іншій людині, якщо є повно і своїх проблем.
9. Я можу відмовитися від задуманого, якщо цьому не сприяють умови.
10. Я – практик. Я можу як пропонувати і втілювати власні ідеї, так і продуктивно реалізовувати чужі задуми.
11. Коли я будую плани, то спочатку впевнююсь, що зможу їх реалізувати.
12. Багато творчих ідей були мною спрощені.
13. Я виконую задумане навіть тоді, коли мене не підтримають оточуючі.
14. Я постійно виявляю інтерес та дружелюбність до оточуючих.
15. Можу щось зробити, не подумавши.
16. Мені набагато легше придумати прогресивну ідею, ніж її реалізувати.
17. Я завжди тверезо оцінюю ситуацію перш, ніж почати діяти.
18. Люблю створювати щось нове.
19. Я більше орієнтуюся на цінності кумирів та значущих для мене людей, ніж на загальнолюдські цінності та ідеали.
20. Мені подобається знаходити неординарні рішення проблемних ситуацій.
21. Я не залежу від впливу оточення.
22. Фрази “не словом, а ділом”, або “і словом і ділом”, – це про мене.
23. Я не дуже уважний до інших думок, особливо до тих, які протилежні моїм.
24. Не люблю довго розмірковувати про те, що я маю зробити.
25. Коли я приймаю рішення, то враховую інтереси інших.
26. Я так багато розказую про свої новаторські ідеї, що потім не вистачає сил для їх реалізації.
27. Проявляю ініціативу навіть у несприятливих умовах.
28. Я чітко усвідомлюю власні цілі, а моя діяльність спрямована на їх реалізацію.
29. Мені важко проявляти ініціативу тоді, коли її не підтримують інші.
30. Я вважаю, що кожен повинен вирішувати свої проблеми, а не скидати їх на чужі плечі.

31. Часто, коли знайомий пропонує новаторську ідею, я вказую на її вади та труднощі, які можуть виникнути в процесі її реалізації.
32. Я часто змінюю власну думку, якщо оточуючі її не розділяють.
33. У складних ситуаціях виявляю послідовність.
34. Не люблю дарма кидати слів на вітер і завжди виконую обіцянки.
35. Часом мої дії мають руйнівний характер.
36. Я можу витратити велику кількість часу для людини, яка потребує моєї підтримки.
37. У справах зазвичай проявляю новаторство.
38. При виконанні будь-якої роботи я оцінюю не лише її кінцеві результати, але й ті, котрі отримано в процесі роботи.
39. В процесі реалізації своїх задумів я проявляю самостійність.
40. Іноді буває, що я розказую знайомим про свої плани, а потім не реалізую задумане.
41. Інколи мені хочеться щось зламати або розбити.
42. Я не кидаю розпочату справу, навіть, якщо не отримую належної підтримки від друзів та батьків.
43. Мене не особливо цікавить стан та справи інших людей.
44. Я можу багато розповідати про свої ідеї та плани, проте не втілювати їх у життя.
45. Інколи пропоную те, про що потім шкодую.
46. Я вважаю себе творчою особистістю.
47. Часто моя активність залежить від зовнішньої оцінки.
48. Я завжди докладаю максимум зусиль, щоб реалізувати озвучену мною ідею.
49. Інколи роблю не логічні дії.
50. У дитинстві, коли я бачив щойно посаджене дерево, то мені хотілось його зламати.

У частині Б опитувальника пропонувалося дати відповіді на питання за наступною шкалою: “так”, “скоріше так”, “скоріше ні”, “ні”.

Текст опитувальника (частина Б)

51. Коли мені потрібно виконати якесь доручення, то я намагаюся не виходити за межі своїх обов'язків.
52. Вважаю, що надлишкова діяльність – це лише даремна трата часу та зусиль.
53. Маю багато творчих, неординарних ідей і задумів, які я продуктивно реалізую.
54. Я не відчуваю внутрішньої потреби робити щось нове, неординарне.
55. Я часто виконую більше, ніж вимагається.
56. У будь-якій ситуації шукаю можливість проявити себе, реалізувати власні можливості.

57. Знайомі вважають мене пасивною людиною.
58. Часто саме я є ініціатором різних справ.
59. Я активний лише тоді, коли у цьому є необхідність.
60. Люблю виходити “за межі” ситуації та вважаю, що деякі обмеження люди встановлюють для себе самі.
61. Я не беру на себе лишніх зобов’язань.
62. Намагаюся реалізувати власний потенціал повною мірою.

Аналіз результатів

Частина А. Відповіді на перелічені №№ питань оцінюються наступним чином: так = 1; ні = - 1.

Шкала “вільна – залежна ініціативність” – 13, 21, 27, 39, 42.

Шкала “соціальна – асоціальна ініціативність” – 1, 7, 14, 25, 36.

Шкала “конструктивна – деструктивна ініціативність” – 4, 18, 20, 37, 46.

Шкала “інтелектуальна – алогічна ініціативність” – 11, 17, 28, 33, 38.

Шкала “практична – словесна ініціативність” – 2, 10, 22, 26, 34.

Відповіді на перелічені №№ питань оцінюються наступним чином: ні = 1; так = - 1.

Шкала “вільна – залежна ініціативність” – 6, 9, 29, 32, 47.

Шкала “соціальна – асоціальна ініціативність” – 8, 19, 23, 30, 43.

Шкала “конструктивна – деструктивна ініціативність” – 12, 31, 35, 41, 50.

Шкала “інтелектуальна – алогічна ініціативність” – 4, 15, 24, 45, 49.

Шкала “практична – словесна ініціативність” – 3, 16, 40, 44, 48.

Частина Б. Відповіді на перелічені №№ питань оцінюються наступним чином: так = 4, скоріше так = 3, скоріше ні = 2, ні = 1.

Шкала “надситуативна – ситуативна активність” – 53, 55, 56, 58, 60, 62.

Відповіді на перелічені №№ питань оцінюються наступним чином: так = 1, скоріше так = 2, скоріше ні = 3, ні = 4.

Шкала “надситуативна – ситуативна активність” – 51, 52, 54, 57, 59, 61.

Підрахуйте загальну кількість балів за кожною шкалою.

У частині А за кожною шкалою можна набрати від (-10) до 10 балів, де мінусові значення вказують на неадаптивний вид ініціативності та міру її прояву. Результати методики за шкалою “надситуативна – ситуативна активність” (частина Б), рівні або більші 40 балів, свідчать про здатність респондентів виходити за межі ситуації, їх надситуативну активність. Результати в діапазоні від 31 до 39 балів вказують на прагнення досліджуваних активно діяти, випереджати зовнішні вимоги. Результативід 22 до 30 балів – індикатори ситуативної активності, і, нарешті, показники менші або рівні 21 балу – свідчення пасивності досліджуваних.

За допомогою вищезазначеної методики було проведено декілька спеціальних циклів дослідження на вибірці 214 чоловік. В одному із досліджень, було умовно виділено 5 груп із респондентів, відповідно до їм властивим неадаптивним проявам (якщо досліджуваний мав декілька

неадаптивних проявів ініціативності, то він одночасно міг належати до декількох груп) з метою визначення причин виникнення неадаптивних проявів ініціативності. Так, у групі з асоціальними неадаптивними проявами ініціативності було простежено, що вони властиві респондентам із низьким рівнем розвитку соціальної адаптивності і часто з низьким рівнем соціальної активності та моральності.

Прояви неадаптивної ініціативності за шкалою “вільна-залежна ініціативність” можна пояснити недостатнім розвитком самостійності, легкою навіюваністю, невпевненістю у власних силах, несміливістю тощо. За результатами експерименту досліджуваним із залежним неадаптивним проявом також часто характерний низький рівень розвитку вольової саморегуляції.

Респонденти із деструктивними неадаптивними проявами ініціативності часто мають низький рівень розвитку вольової саморегуляції та соціалізації. У них також може спостерігатися яскраво виражена домінуюча мотиваційна тенденція запобігання невдачам. За дослідженнями К. Фопеля в основі деструктивної поведінки лежить протистояння учасника оточуючим, небажання брати на себе відповідальність; захищати свою індивідуальність; не піддавати сумнівам старі уявлення про себе; уникати неприємних відчуттів; маніпулювати іншими [7].

За результатами експерименту, досліджувані з “алогічними” неадаптивними проявами зазвичай мають низький рівень інтелектуальної активності та здатність до рефлексії. Також відмітимо, що значна кількість респондентів мають низький рівень мотивації досягнення. Можемо зробити висновок, що алогічні неадаптивні прояви ініціативності можуть бути спричинені сукупністю чинників: наприклад, невміння адекватно оцінити власні можливості, уникання розумової напруги, орієнтація на невдачу тощо.

Неадаптивну словесну ініціативність, не підкріплену подальшими діями, у більшій половині досліджуваних можна пояснити низьким рівнем розвитку вольової саморегуляції. Також причиною може бути не розвинена здатність до рефлексії, коли досліджувані не можуть реалізувати задумане через власну невідповідну оцінку своїх сил. Зазначимо, що ми наводимо лише окремі причини виникнення неадаптивних проявів ініціативності, які були виділені внаслідок теоретичного аналізу та обробки результатів експерименту і потребують подальших досліджень.

Таким чином, розроблений опитувальник значно спрощує процедуру діагностики ініціативності менеджерів і персоналу організацій, дає змогу оцінити їх професійну придатність, здатність до понаднормової роботи, можливість їх залучення до роботи у сфері “людина–людина”.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности // Психологический журнал. – 1983. – Т.4. – № 1.

2. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов-на-Дону: 1983.
3. Диалектика социальной инициативы / под ред. Харина Ю.Н. – Минск: Беларусь, 1986.
4. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
5. Тетерский С.В. Воспитание социальной инициативности детей и молодежи : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Тетерский Сергей Владимирович. – Тамбов: 2004.
6. Трошкін О.В. Педагогічні умови розвитку ініціативності майбутніх дизайнерів у процесі навчально-творчої діяльності : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук : 13.00.04 / Трошкін Олександр Васильович. – Луганськ: 2004.
7. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика ; [пер. с нем]. – 2-е изд. – Москва: Генезис, 2004.
8. Шапран В.Ю. Види ініціативності та їх класифікація // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”: [науково-теоретичний збірник]. – Переяслав-Хмельницький: 2011. – Вип. 21.

V. Pomyliuko. Adaptive and non-adaptive expressions of initiative and their diagnostics by counseling psychologist.

The author examines the methods of diagnosis of initiative from the standpoint of different psychological approaches. Questionnaire was developed, which greatly simplifies diagnostic study of the phenomenon and reflects the specifics of its development.

Key words: *initiative, diagnosticsof initiative, integrative approach, adaptive initiative, non-adaptive initiative, adaptive expressionsof initiative, non-adaptive expressionsof initiative.*

УДК 159.923.38

О. В. Руденко

ПІЗНАВАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В МУЗИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проведено аналіз суті, значення та особливостей прояву психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, уваги, уяви та мислення) у музичній діяльності. Обґрунтовано важливість їх використання у консультативній практиці з музичного розвитку особистості.

Ключові слова: *музичні відчуття, музичне сприймання, музична пам'ять, увага, уява, музично-слухові уявлення, музичне мислення, слухач, виконавець, композитор.*

Постановка проблеми. Загальновідомо, що музика може здійснювати значний вплив на людину – на її особистісну, соціальну, інтелектуальну сфери, на психофізіологічний розвиток особистості. Значення музики в житті

людини важко переоцінити. А музична діяльність, як і будь-який інший вид діяльності неможливий без участі в ній психічних процесів.

У сучасній музичній психології є дослідження, що стосуються окремих пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, мислення). Ми зробили спробу здійснити узагальнений аналіз психічних процесів у музичній діяльності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях останніх років спостерігається тенденція до "інтелектуалізації музичності", хоч відсутність кореляції між музичними і розумовими здібностями та мисленням була підтверджена ще у 1977 році І.Супеком. Проблема ролі музичної пам'яті, мислення, уваги, уяви в музичній діяльності до цього часу є актуальною темою багатьох досліджень (І.П.Гейнріхс, А.Л.Готсдінер, Є.В.Назайкінський, К.В.Тарасова та ін.).

Питання розвитку метроритмічного відчуття достатньо розроблені і представлені у дослідженнях Н.А.Ветлугіної, К.В.Тарасової, О.І.Медяннікова, К.Орфа, З.Кодая та інших. Дослідженню музичного сприймання присвячені рооти Б.В.Асаф'єва, В.В.Медушевського, О.С.Берднікова, проблему музичної пам'яті розглядали А.Л.Готсдінер, В.А.Крутецький, Г.М.Ципін, Т.В.Нестеренко, В.С.Шумська. На особливості уяви у музичній діяльності звертали увагу Н.Ферстер, С.Блаховський. Музичне мислення як важливий компонент музичної діяльності відзначали В.П.Бобровський, Є.В.Назайкінський. На важливість комплексного вивчення структурних компонентів музичності звертали увагу ще Б.М.Теплов, К.В.Тарасова, К.Сішор.

Мета написання статті. Метою написання статті є визначення суті, значення та особливостей прояву пізнавальних психічних процесів у музичній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що психічні пізнавальні процеси відіграють значну роль у музичній діяльності, у вихованні музиканта, слухача, композитора. Для музичної діяльності найважливішими з відчуттів є слухові, тактильні, рухові та ритмічні. Для вокалістів, духовиків та струнників важливе значення мають вібраційні відчуття, що надають звуку повноту та окраску тембру. У музиці звуки відрізняються за висотою, тембром та силою звучання. Ці параметри і характеризують якість слухових відчуттів.

Для музичної діяльності важливою є така характеристика відчуттів як інерція післядії. Так, після сильних звуків ми можемо відчувати „дзвін у вухах“. На основі інерції слухових відчуттів у музикантів розвиваються внутрішній слух та музично-слухові відчуття. Стосовно взаємодії відчуттів, найчастіше зустрічається зоро-слухова синестезія, відома як феномен кольорового слуху.

Музична діяльність базується на взаємодії слухових, тактильних і рухових відчуттях, а також відчуття простору та часу. Науковці досліджують наступні види слуху: звуковисотний, мелодичний, гармонічний, поліфонічний, тембровий, динамічний, ритмічний, ладовий, внутрішній. Завдяки звуковисотному слуху музичні звуки можна визначити по їх відношенню до абсолютної звуковисотної шкали, що забезпечує вокалістам, інструменталістам „точність попадання“ у кожную ноту. Мелодичний слух забезпечує цілісне сприймання мелодії (а не окремі звуки пов'язані через інтервальні відношення), завдяки мелодичному слуху ми впізнаємо мелодію, зіграна вона на трубі, роялі чи контрабасі. Основою мелодичного слуху є відчуття ладу, а ладовий слух орієнтований на сприйманні звуків мелодії як стійких чи нестійких у системі даного ладу. Гармонічний – допомагає при характеристиці стійкості звуків, їх тяжінь і взаємозв'язків, динамічний – необхідний для сприймання і відтворення сили звучання музичних звуків, тембровий – для виділення їх тембрового забарвлення. Важливим у музичній діяльності є ритмічний слух, який забезпечує часову організацію музичного твору.

„Сприймання музичного твору - складна, історично і соціально зумовлена діяльність, яка складається з різних процесів - пізнавальних, емоційних, емоційно-оцінних”, - зазначав В.В.Медушевський [2]. Процес сприймання розпочинається з розпізнавання використаних у творі мовних елементів і відповідних їм змістовних і комунікативних значень. Далі слухач, спираючись на життєвий досвід, інтуїтивно вирішує пізнавально-творчі завдання, пов'язані з осягненням смислу музики.

Ще одна особливість музичного сприймання, яка має велике значення для керування цим процесом: вплив твору на слухача не припиняється із закінченням звучання, тобто і для музичного сприймання важливою є інерція післядії. Враження від музики, думки і слухацькі образи вступають у складні взаємозв'язки з тим, що вже відоме, з минулими враженнями, осмислюється в контексті інших творів, як близьких, так і далеких від нього за змістом. Звідси - велике значення художніх паралелей та зіставлень у навчальній діяльності.

Але у розвитку музичного сприймання важливо пам'ятати, що між впливами на людину та її зовнішньою реакцією немає однозначного зв'язку. Взагалі реакція на музику залежить від багатьох факторів: особливостей нервової системи, екстра-інтравертованості особистості, наявності певного життєвого та музичного досвіду, психічного здоров'я та стану у момент безпосереднього сприймання музичного твору. Крім того, до подібного відгуку слухачів про сприйнятий музичний твір може вести різна пізнавальна діяльність: в одному випадку він може бути результатом навіювання або поверхового охоплення, в іншому - результатом глибокого переживання. Контроль над чинниками сприймання - це шлях створення

найкращих умов для музичного розвитку особистості. Здійснити його нелегко, адже потрібен особливо чуйний і кваліфікований підхід. Проте складність керівництва є лише свідченням його важливості для повноцінного музичного розвитку учнів.

В.В.Медушевський відзначав, що слухач у своєму сприйманні спирається на інтуїтивні уявлення про структуру власних емоцій. Уявлення людини є результатом минулих сприймань і завжди включають в себе елемент узагальнення. Отже, уявлення слухачів про ліричне, романтичне, героїчне, драматичне тощо в музиці не стільки є уявленнями про відповідні музичні образи конкретного твору, скільки про ліричне героїчне, драматичне тощо взагалі. Тому збагачення уявлень людини про світ власних почуттів, про ліричне, драматичне, героїчне тощо в дійсності та мистецтві, зокрема в музиці є важливою передумовою їхнього художнього виховання [2].

Отже, процес формування музичного сприймання полягає, передусім, у розвитку в слухачів здатності до усвідомлення (тобто категоризації) сприйнятого: образу шляхом розширення їхнього емоційного досвіду, асоціативного фонду та уявлень і вже на цій основі - емоційно-образного категоріального апарату, з опорою на який відбувається подальший розвиток здібностей до більш тонкого розпізнавання змісту, вираженого музикою.

Інакше сприймаються добре відомі твори. Слухач знає їх особливості та зміст, в його пам'яті оживають враження від минулих сприймань. Попереднє знання музики слухачем забезпечує ефект сильнішого внутрішнього співпереживання, оцінку виконання як реалізації внутрішнього музичного життя, розгортання вже відомого, „свого” образу твору. Слухач особливо активний тоді, коли у творі, який сприймається, незнайомі інтонації виступають у взаємодії знайомими, допомагаючи їх осягненню.

Добра музична пам'ять – це швидке запам'ятовування музичного твору, його міцне зберігання і максимально точне відтворення навіть через тривалий термін після вивчення. Такою пам'яттю володіли Моцарт, Ліст, Рубінштейн, Рахманінов. Музиканти використовують наступні види пам'яті: рухова, емоційна, слухова, зорова та логічна. В залежності від індивідуальних особливостей діяльність кожного музиканта базується на зручних для нього видах.

У низці робіт музична пам'ять, попри тісний зв'язок з музичним і ритмічним слухом, виділяється як самостійна здібність. А.Л.Готсдінер відмічає комплексний характер музичної пам'яті і особливої ролі в ній емоційного компоненту. Г.М.Ципін зазначає, що поряд з музичним слухом і відчуттям ритму музична пам'ять утворює тріаду основних, провідних музичних здібностей... По суті, ніякий вид музичної діяльності був би неможливий поза тими чи іншими функціональними проявами музичної пам'яті. Існування музичної пам'яті, як самостійної музичної здібності

підтверджуються і лонгітюдним дослідженням формування та розвитку музичності, проведеними К.В.Тарасовою і Т.В.Нестеренко.

На думку О.Д.Алексєєва, музична пам'ять – поняття синтетичне, що включає в себе слухову, рухову, зорову та інші види пам'яті. Необхідно, щоб у музиканта були розвинені не менше трьох видів пам'яті – слухова, для успішної роботи в музичному мистецтві, логічна, пов'язана з розумінням твору, закономірностей вираження музичної думки композитора та рухова – важлива для виконавської діяльності. Найбільш надійною формою виконавської пам'яті є єдність слухових і моторних компонентів.

У професії музиканта-соліста здатність до запам'ятовування відіграє особливо важливу роль, тому що концертування відбувається по пам'яті, а відсутність здібності до тривалого запам'ятовування і стійкості до стресових ситуацій роблять цю діяльність неможливою. При нормальній повній структурі музичних здібностей всі види пам'яті гармонійно взаємопов'язані між собою, доповнюють та зміцнюють одна одну. Загальновідомо, що перед концертом кожний музикант програв окремі фрагменти з різних творів. Однак тільки дехто з музикантів усвідомлює, чому і що саме програвється перед самим концертом. В дійсності таке програвання певних фрагментів чи фраз потрібне музикантові для того, щоб активізувати хоча б частину динамічного стереотипу музично-ігрових рухів рук, пальців, який сформувався під час вивчення твору.

При організації будь-якої музичної діяльності необхідно враховувати особливості уваги особистості. Різні властивості уваги – стійкість, переключення, розподіл – тісно пов'язані з індивідуальними особливостями нервової системи, здібностями людини, досвідом роботи. Люди з сильною нервовою системою, яким властива витривалість нервових клітин, здатні протягом тривалого часу утримувати інтенсивну увагу. Ті, кому властива рухливість нервових процесів, з легкістю переключають свою увагу з одних об'єктів на інші. Сторонні подразники для осіб із сильною нервовою системою є стимулюючим фактором для підвищення уваги до основного виду діяльності (Моцарт міг спокійно писати музику в кімнаті з багатьма людьми та сторонніми звуками). Для осіб із слабкою нервовою системою дія сторонніх подразників призводить до погіршення показників основної роботи.

Увага людини пов'язана з такими індивідуально-типологічними особливостями як інтроверсія та екстраверсія. При виконанні роботи екстраверти, в силу їх більшої рухливості частіше роблять установку на швидкість виконання, що негативно впливає на точність роботи. Інтровертам більш властива установка на точність виконання завдань.

Переключення уваги більш легко дається екстравертам, що пов'язано з їх схильністю реагування на зовнішні фактори. Інтроверту буває важко

переключати увагу з одного предмета на інший, та його увага відбирає найбільш суттєві та важливі факти при виконанні роботи.

Важливо розуміти переваги, які надає розвинена увага і вміння нею управляти.

- Технічне виконання відрізняється більшою точністю, відсутністю помарок і помилок;
- Виконання є більш осмисленим і логічним, завдяки здатності більш глибокого проникнення у структуру гармонічних послідовностей;
- Музично-слухові уявлення до початку виконання характеризуються точністю. Досить розвинуте внутрішнє передслухання твору;
- Емоційна сфера знаходиться у „розігрітому“ стані перед виконанням;
- Особистісна сфера характеризується більшою стійкістю до перешкод у стресогенній ситуації публічного виступу;
- Великий об'єм уваги дозволяє розподіляти її на кілька об'єктів відразу під час колективних дій музикантів (гра в оркестрі, ансамблі, акомпанування солісту);
- Великий об'єм уваги дозволяє виконувати твори крупної форми.

Музичне мистецтво зародилося в результаті багаторічних спостережень людини за звуками оточуючого середовища. Звуки природи, тварин, людей, резонуючих предметів призвели до їх систематизації і осмисленню в спеціальній музичній діяльності. Система співвідношення музичних тонів, відкрита Піфагором, поклала початок розвитку науки про музичне мислення. Система музичного мислення формується в соціальному середовищі, у процесі спілкування, тому кожна національна культура має власну музичну культуру, що відрізняється засобами виразності і, відповідно, своїми особливостями музичного мислення. Так, для східної музики характерний розвиток музичної думки по горизонталі з використанням великої кількості ладових відхилень (близько 80), багатство ритмічних структур. Монодичний розвиток музичної думки не сприяв розвитку хорових та оркестрових жанрів, характерних для європейської музики, де розвиток музичної думки зумовлений логікою руху гармонічних послідовностей. І закони музичного мислення в ній зовсім інші у порівнянні зі східною музикою.

Щоб стати музикантом, людина повинна засвоїти музичну мову, характерну для даної соціальної спільності і оволодіти навичками музичної діяльності. У залежності від того, на який вид діяльності орієнтована людина – вона хоче стати просто любителем музики чи професіоналом–виконавцем, композитором – їй потрібно розвивати в собі різні аспекти музичного мислення. Слухач буде оперувати в процесі свого музичного сприймання уявленнями про звуки, інтонації та гармонію, гра яких викликає в ньому різні почуття, спогади, образи. Це наочно-образне мислення. Виконавець

буде осмислювати звуки у процесі власних практичних дій і знаходити найкращі способи виконання конкретного нотного тексту. Це наочно-дійове мислення. Композитор у бажанні передати власні життєві враження в звуках музики, буде осмислювати їх, використовуючи закономірності музичної логіки, яка розкривається в гармонії та музичній формі. Це абстрактно-логічне мислення.

Всі ці види музичного мислення носять суспільно-історичний характер, тобто належать до конкретної епохи і ґрунтуються на практиці цієї епохи. Так з'являється стиль епохи (віденський класицизм, романтизм, імпресіонізм). У рамках одного стилю може бути кілька напрямків, які по-різному трактують засоби музичної виразності (джаз – свінг, рег-тайм, бі-пол, кул та ін.). ще більша індивідуалізація музичного мислення проявляється в манері конкретного композитора (музика Баха, Бетховена, Моцарта (віденський класицизм), Чайковського, Шопена, Брамса, Шуберта (романтизм)).

У сучасній музичній психології художній образ музичного твору розглядається як єдність трьох складових – матеріальної, духовної та логічної. Нотний текст та акустичні параметри музичного твору складають його матеріальну основу. Настрій, асоціації, образні уявлення становлять духовну, ідеальну сторону музичного образу. Формальна організація музичного твору з позиції його гармонічної структури, послідовності частин утворює логічний компонент музичного образу. Лише коли є розуміння всіх трьох складових музичного образу в свідомості композитора, виконавця, слухача – ми можемо говорити про наявність істинного музичного мислення, яке має специфічні особливості свого розвитку. Повтор – акумулює музичну енергію, що веде до зростання напруження і переходу кількості в нову якість – нову мелодичну побудову. Співставлення – дає більш значущий ефект новизни. Потреба варіювання мелодії при її повторі пов'язана з природною потребою людини осмислювати повторене як нове, вносити у відоме кожен раз при його повторі елемент новизни. Кількість варіацій на задану тему залежить від таланту композитора. Принцип чергування найчастіше зустрічається у заспіві та приспіві куплетної пісенної форми, різних видів циклів.

Музичний твір існує у трьох видах: записаних композитором нот; живого звучання, яке створює виконавець на основі цих нот; взаємодії художніх образів музики з життєвим досвідом слухача. У всіх цих видах діяльності – створенні музики, її виконанні та сприйманні – обов'язково присутні образи уяви, без роботи яких неможлива ніяка повноцінна музична діяльність. Створюючи музику, композитор оперує уявними звуками, продумує логіку їх розгортання, обирає інтонації, які найкращим чином передають почуття і думки в момент створення музики. Коли виконавець починає працювати з текстом, основним засобом у передачі музичного образу є його технічна

майстерність, з допомогою якої він знаходить потрібний темп, ритм, динаміку, тембр. Успіх виконання дуже часто пов'язаний з тим, наскільки добре виконавець відчуває і розуміє цілісний образ музичного твору. Слухач зможе зрозуміти те, що хотіли виразити композитор і виконавець, якщо у його внутрішніх уявленнях звуки музики зможуть викликати ті життєві ситуації, образи і асоціації, які відповідають духу музичного твору. Часто людина з більш багатим життєвим досвідом, яка багато пережила і побачила, навіть не маючи особливого музичного досвіду відгукується на музику більш глибоко, ніж людина з музичною підготовкою з меншим життєвим досвідом.

Діяльність музичної уяви відбувається в області музично-слухових уявлень у процесі роботи внутрішнього слуху. Оскільки ми знаємо, що для музиканта характерне музичне сприйняття світу, то чим більше вражень він отримує з оточуючого середовища, тим більше багатство образів виникне у його свідомості. Робота уяви може відбуватися за мислитель ним чи художнім типом.

Ми переконалися, що пізнавальні психічні процеси важливі на кожному етапі музичної діяльності. Крім того, саме ці процеси забезпечують, взаємозв'язок та взаємозалежність перцептивного та репродуктивного компонентів цієї діяльності.

Л і т е р а т у р а

1. Арисменди А.Л. Дошкольное музыкальное воспитание: Перевод с испанского. – Москва: 1989.
2. Медушевський В. В. Проблема становлення музикального восприятия. – В. кн.: Развитие музыкального слуха, певческого глосса и музыкально-творческих способностей учащихся общеобразовательной школы. Сб. тез. научн. конференции, апрель 1982 г. - Москва: АПН СССР, 1982.
3. Назайкинский Е.В. О психологии музыкального восприятия. – Москва: 1972.

O. Rudenko. Cognitive processes in musical activities.

In the article the analysis of essence, value and features of display of psychical cognitive processes (feeling, perception, memory, attention, imagination and thinking) in musical activity is conducted. Importance of their use is reasonable in consultative practice from musical development of personality.

Key words: *musical feeling, musical perception, musical memory, attention, imagination, musically-auditory presentations, musical thinking, listener, performer, composer.*

СПЕЦИФІКА ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ ІЗ ОСОБАМИ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті окреслено досвід проведення психологічного тренінгу з особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Крім того, презентується глибокий аналіз ресурсів та факторів психокорекційної роботи з засудженими.

Ключові слова: ресоціалізація, групова психологічна робота, ресурси і фактори психокорекції.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку Україна стала на шлях європейської інтеграції, проголосивши пріоритетну цінність прав та свобод людини і взявши на себе обов'язок з їх дотримання. Безперечно, рівень розвитку демократії визначається в державі декількома індикаторами, серед яких важливим є гуманність ставлення до громадян, які позбавлені волі. У зв'язку з цим, у державі на всіх рівнях проголошується необхідність реформування системи виконання кримінальних покарань, яка повинна стати більш відкритою, менш формалізованою, а головне – орієнтованою на вирішення основного завдання: виправлення засуджених і повноцінне включення їх у життя суспільства після відбуття покарання. Щорічно з місць позбавлення волі в Україні звільняється близько 50-60 тисяч осіб, велика кількість з яких скоює повторні злочини. За даними Державного департаменту з питань виконання покарань, з 51,4 тисячі осіб, які звільняються з виправних колоній протягом року, 1,3 тисячі (2,5 %) втрачають соціально корисні зв'язки з сім'ями, своїми рідними. Втрата цих зв'язків спричиняє соціальну ізоляцію та підштовхує колишніх в'язнів до здійснення нових злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження свідчать, що в людей, які перебувають у місцях позбавлення волі протягом тривалого часу, поступово спотворюються поведінкові сценарії, особистісні якості, відбувається втрата навичок адаптивної сімейної взаємодії. Наслідком цього є не лише велика вірогідність скоєння повторних злочинів, але й збільшення кількості сімей, які характеризуються сімейним насильством, асоціальними, девіантними формами поведінки їх членів, у тому числі й дітей, маргінальним суспільним статусом, відсутністю умов для особистісного розвитку.

Слід відзначити, що проблемі групової психологічної роботи із засудженими присвячено невелика кількість публікацій [2; 4; 5; 7]. В них головним чином представлені загальні теоретичні і методологічні основи проведення психологічних тренінгів із засудженими, пропонуються жорстко структуровані програми, спрямовані на допомогу засудженим в розумінні

своєї мотивації, потреб і поведінки; розвиток навичок адекватної та ефективної поведінки в складних життєвих ситуаціях; стимулювання розуміння самого себе та інших людей; особистісне зростання та максимальне використання своїх можливостей; уміння переборювати труднощі, незважаючи на негативне ставлення до себе; формування адекватної самооцінки і готовності нести відповідальність за власний вибір та поведінку [2, 4]. Однак, описання практичного досвіду роботи із засудженими, її специфічних особливостей, аналізу отриманих результатів в цих публікаціях не наводиться. Це не дає можливості зрозуміти, наскільки такі заходи були ефективними, з якими труднощами зіштовхуються психологи в роботі із засудженими, чи існує якась специфіка психологічного тренінгу із даним контингентом учасників.

Але в цілому, проблема аналізу особливостей психологічної групової роботи із засудженими в пенітенціарних установах України є сьогодні невирішеною і вимагає глибокої розробки.

Формулювання цілей статті. Виділення і аналіз специфіки тренінгової роботи із особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розробили тренінгову програму з формування адекватної батьківської поведінки у осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, яка була успішно реалізована в Темнівській виправній колонії №100 в Харківській області, а також в Білоцерківській №35 і Березаньській №95 виправних колоніях в Київській області. В тренінгах використовувались психотехнології за такими напрямками, як нейролінгвістичне програмування, психодрама, гештальт- і екзистенціальна психотерапія. Тренінг не мав чітко структурованого характеру, хоча нами і використовувались структуровані вправи та техніки, але ж вони були підпорядковані поставленим цілям, актуальним проблемам учасників та особливостям групового процесу.

Опір змінам, відмова від звичних стереотипів спілкування й поведінки яскраво виявляються в учасників на початку тренінгу. Підкреслимо, що цей захисний механізм є неминучим природним супутником роботи будь-якої психотерапевтичної групи. Більшість учасників, навіть прагнучи змін, не завжди знають, чого вони насправді бажають.

У групі засуджених опір виявлявся в недовірі як до тренера, так і до інших учасників, у сумніві в можливості позитивних змін, у пасивності, побоюванні розкриватись, у демонстрації власної винятковості тощо. У поведінці це було виражено шляхом абстрактних розмов, мовчання, ставлення запитань, вимог конкретних порад, знецінення того, що відбувається.

Сильна установка учасників на недовіру до працівників колонії, один до одного і, відповідно, до тренера, пов'язана зі способом життя засуджених, суперечливою двоїстістю внутрішньої нормативної системи, в якій

поєднуються дві групи ціннісних критеріїв “для себе” та “для інших”, які не збігаються.

Наша практика показала, що лише досвід активної участі в тренінгу дає можливість зрозуміти його сутність і значення. Це усвідомлення є однією з основних цілей тренінгу із засудженими. На нашу думку, вона є настільки важливою, що навіть якщо буде реалізована тільки ця мета за весь час тренінгу, то його вже можна вважати ефективним, високо результативним.

Засуджені, хоча й беруть участь у тренінгу за власним бажанням, але ставляться до нього з недовірою, побоюються бути відвертими, розкривати перед іншими власні думки, почуття. Це проявляється в довгих розмовах про те, що засуджені – “особливий народ”, їх не може зрозуміти людина, яка сама не відбувала покарання, наприклад: “...у вас нічого не вийде”, “вам треба хоча б два роки тут просидіти, щоб мене зрозуміти”. Ми розуміли, що засуджені беруть участь у тренінгу за власним бажанням, і він для них вже розпочався як тільки вони сіли в коло. Тренеру необхідно підтримувати і спрямовувати процес, розуміючи, що опір – це ознака природної недовіри й відсутності взаєморозуміння між учасниками і тренером. Адже відчувалось, що тема тренінгу була значущою для засуджених, поступово у них виникало відчуття й усвідомлення сутності групової роботи, її цілей та можливостей.

На перших зустрічах учасники говорили, що вони і так один з одним обговорюють питання, які ставились на тренінгу, у них для цього є навіть забагато часу, та їм це не особливо потрібно. А на останньому занятті всі підкреслили, що у них була можливість так глибоко та конструктивно обговорювати ці проблеми лише завдяки тренінгу.

На перших заняттях багато учасників казали: “Чому ми можемо навчити своїх дітей, якщо ми більшу частину життя провели в тюрмі?”, наприкінці тренінгу - “Ми бачили, як поводити себе наші батьки, зараз ми можемо зрозуміти, що вони робили вірно, а що – ні. Ми можемо взяти для виховання наших дітей добре і відкинути погане”.

У ході тренінгу, засуджені поступово змінювали формулювання питань: “Що може дати нам тренер?” на “Що я можу дати на тренінгу іншим?”.

Якщо учасник вимагав конкретної поради, ми допомагали йому ідентифікувати проблему, сформулювати її і взяти відповідальність за її вирішення на себе. Використання потенціалу всієї групи полегшувало цей процес. Труднощі для психолога викликала установка засуджених “Чим ти кращий за мене?”. У цьому випадку допомагала установка, що завданням тренера є створення умов для самовдосконалення учасників, пошуку внутрішніх ресурсів, а не повчання, як правильно жити.

Слід розуміти, що, хоча в колонії не прийнято відкривати свої почуття й думки, у засуджених є в цьому велика потреба. Постійне перебування на очах у багатьох людей, необхідність весь час контролювати свою поведінку, стримувати емоції й почуття, бути напоготові, викликає сильний стрес,

напруження, негативно впливає на психічне самопочуття. Цілодобово знаходячись серед інших осіб, засуджений майже позбавляється можливості усамітнитися, зосередитися, замислитися про себе, про скоєне та про власну провину, про своє життя і його перспективи, про відповідальність перед рідними тощо, хоча для нього це є особливо важливим.

Ми використовували прагнення людини до відвертого спілкування, тужіння за домом, волею, рідними людьми, які є сильними мотиваторами засуджених до участі в тренінгу.

Наш досвід показав, що ті засуджені, які чинять сильний опір, проявляють пасивність, мовчки спостерігають за іншими, поступово залучаються до групового процесу. Вони бачать, що нічого страшного не відбувається, обговорюються важливі й цікаві для них питання, спостерігаються зміни в інших учасників, отримання нового досвіду, позитивних емоцій, і починають проявляти активність.

Коли кожний учасник встановлює для себе рівень відкритості, група бере відповідальність за те, що відбувається на тренінгу на себе. При певному рівні розвитку групи опір учасників зникає й починається продуктивний процес, про що свідчить відгук про тренінг одного з учасників: “Як спочатку було? Спочатку була агресія, а потім люди зрозуміли, що таке тренінг, що це їм потрібно, і приєдналися до роботи, зацікавилися, тому що відчули реальний результат”.

Для того, щоб проводити тренінг із засудженими, необхідно усвідомлювати умови, в яких вони знаходяться, і ставитися до них як до звичайних людей зі своїми проблемами, особливостями, а не як до злочинців, “зеків”. У цьому допомагає клієнтцентрований підхід, що відрізняється безоцінювальним ставленням до людини. Він базується на прийнятті людини з усіма її особливостями; визнанні її здатності до будь-яких змін; утриманні від критики й порівняння; безумовному позитивному ставленні, доброзичливості. Клієнтцентрований підхід допомагає розвивати у людей почуття самоцінності та створює атмосферу довіри, психологічного комфорту.

Розповіді учасників про своє дитинство, життя, сім'ю, проблеми і способи їх розв'язання, про скоєнні злочини, минулі судимості є ознаками відвертості, високого рівня довіри й, у цілому, ефективності тренінгу.

Показовим є випадок, коли на першій зустрічі один з учасників висловив думку, що “заняття”, які стосуються сім'ї засуджених, їх минулого та майбутнього, в колонії приносять лише страждання. Реакцією тренера була пропозиція взяти участь у тренінгу й на власному досвіді відчути, так це чи ні. Потім на обговоренні результатів тренінгу тому ж учаснику було запропоновано висловитися, що він зараз думає з цього приводу, і він відповів: “...страждання якщо і були, вони є потрібними й “очищують душу”.

З метою виявлення ресурсів і факторів психокорекційної роботи із засудженими ми використовували метод спостереження, інтерв'ю, звіти учасників тренінгу й анкетування, що проводилося після кожного з його етапів.

Під ресурсами ми розуміємо потенціальні можливості людини розвиватись як особистість, задовольняти власні потреби.

Як справедливо підкреслює А.А. Баканова, “будь-яка криза містить як позитивний, так і негативний компоненти. Якщо криза не є вирішеною або вирішена неадекватно, то це може привнести в особистість деструктивний аспект і тим самим ускладнити процес подальшого росту й розвитку. Тривала, хронічна, невирішена криза несе в собі загрозу соціальної дезадаптації, суїциду, нервово-психічних та психосоматичних розладів” [1].

Але криза - це не тільки “загроза катастрофи”, але й можливість зміни, переходу на новий ступінь розвитку особистості, джерело сили. Якщо людина адекватно долає кризу, то це надає їй можливість перейти на наступну сходинку розвитку більш зрілою особистістю.

Ми цілком згодні з твердженням, що “екзистенціальну кризу, яку переживає людина в місцях позбавлення волі, можна розглядати як ресурс, як своєрідний потенціал для особистісного росту. Робота над собою і звернення до власних страхів - довгий і важкий шлях, адже набуваючи щось дуже важливе на цьому шляху, людина змушена й чогось позбутись. Але, не дивлячись на те, що, змінюючи себе і своє життя, відмовляючись від старих уподобань, іноді доводиться платити за це велику плату, робота із власними страхами та опором вивільнює багато енергії для зростання та розвитку” [1].

Саме такий феномен ми спостерігали на наших тренінгах. Багато учасників вважали, що, крім таких важливих життєвих подій, як зустріч з майбутньою дружиною і народження дитини, вони вдячні долі також за перше ув'язнення, розуміючи його як значний досвід. Людина, яка пережила багато життєвих труднощів, яка має досвід тривалого перебування в екстремальних ситуаціях, стає відкритою для нового досвіду, і переживання кризи, глибокий відчай може бути підставою для позитивних змін, мотивом для знаходження нових шляхів пошуку рішень, набування нових навичок, переоцінки цінностей. У осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, є достатньо часу для рефлексії, аналізу свого минулого життя, ставлення до світу, осмислення майбутніх перспектив. На тренінгу це виражалося в тому, що учасники з готовністю та відвертістю намагались усвідомити себе як особистість, своє місце серед інших людей, сформулювати власні проблеми і знайти шляхи їх вирішення. Вони доволі швидко долали власний психологічний захист, який неодмінно має місце, особливо в осіб, які відбувають покарання. Ми намагались використовувати й підсилювати ці

ресурси, створювати умови для реалізації особистісного потенціалу кожного учасника й формування загального ресурсу групи.

Наочним підтвердженням рушійної сили кризового стану є й те, що деякі засуджені, усвідомлюючи необхідність позитивних змін, самотійно, без втручання психолога, приходять до справжньої віри в бога, яка дає їм потужну життєву опору. Такі засуджені намагаються використовувати будь-яку можливість для особистісного зростання, на що вказувала їх продуктивна участь у психологічних тренінгах.

Наш досвід показує, що іноді, для того щоб життєва криза стала рушійною силою особистісного зростання, необхідна велика ступінь її поглиблення. Так, деякі учасники нашого тренінгу прийшли до усвідомлення необхідності кардинально змінити власне життя лише після тривалого або неодноразового терміну відбування покарання. Наприклад, засуджений Н. (32 роки), який відбуває третій термін ув'язнення (загальний термін – 20 років), зазначив, що лише зараз чітко усвідомив необхідність змінити своє життя, а досі “плив за течією” і був цим цілком задоволений. Таким засудженим необхідна допомога в формуванні, насамперед, життєво-смыслових орієнтацій, цінностей, корекції самооцінки, які є, завдяки певного способу життя, дуже викривленими.

Проте, зустрічаються і протилежні випадки, коли життєві кризи стають не каталізатором позитивних змін, а навпаки, “розчавлюють” людину. Так, засуджений В., який тривалий час свого життя систематично потрапляв до колонії на невеликі терміни, описував себе як “рослину”, яка нікому не потрібна, і йому самому ніхто і ніщо не потрібні. У його житті немає ніяких інтересів, цінностей, цілей, і його, як він каже, це цілком влаштовує. Він не знайшов життєвої опори і в церкві. Він впевнений, що його життя не зміниться взагалі.

На наш погляд, негативну дію кризи в цьому прикладі можна пояснити тим, що тривалий досвід фрустрації, який супроводжується глибоким стійким розчаруванням і втратою особистісних смислів, породжує несвідомий страх перед будь-якими змінами, який формує переконання про їх безглуздість, що створює в людини ілюзію стабільності власного життя, і робить її надмірно захищеною, щоб вільно рухатись вперед.

Але ця ситуація не є безвихідною. Вже те, що засуджений за власним бажанням бере участь в психологічному тренінгу, доволі ясно формулює свою проблему, робить якісь, хоча поки що й безрезультатні, кроки до її розв'язання є позитивним мотиваційним поштовхом, ресурсом, який є, як показав наш досвід, тим фундаментом, на якому можна будувати психокорекційну роботу.

Ще один внутрішній ресурс, який ми спостерігали у засуджених на тренінгу, пов'язаний з необхідністю адаптуватися до екстремальних умов ув'язнення. Специфіка режиму пенітенціарного закладу, тривале

знаходження засуджених у замкненому просторі, жорсткі норми субкультури, обмеженість кола спілкування й вільного прояву бажань та почуттів, мобілізують їх внутрішній потенціал, вимагають чутливості до конкретної ситуації, передбачення її розвитку та певного самоконтролю. Від того, наскільки ув'язнений розуміє ситуацію спілкування з іншими засудженими та персоналом, інтерпретує будь-які інтеракції, розуміє внутрішні стани співрозмовників, приховані смисли, наміри та мотиви поведінки, а також усвідомлює наслідки власних учинків, залежить не тільки її комфортне перебування в колонії, але й виживання в цілому. Це стимулює розвиток практичного, соціального, а також метафоричного мислення. Наш досвід показав, що за умов створення довірливих і безпечних стосунків, засуджені демонстрували чутливість до процесу спілкування, станів і, що є найважливішим, намірів інших учасників, здатність поставити себе на їхнє місце, адекватне розуміння прихованого смислу метафор, несвідомих образів і фантазій, що виявлялися в проєктивних техніках, які ми застосовували. При цьому важливе значення має внутрішня установка. Якщо вона сприймає обставини, що склалися, як випробування, вони є мобілізуючими і сприяють особистісному зростанню, а якщо як крах життя - це призводить до відчуття безнадійності й дезаптації.

Враховуючі вищесказане, однією з основних задач у процесі ресоціалізації є допомога засудженим знайти доступ до власних ресурсів, підтримка та мобілізація їх внутрішнього потенціалу, орієнтування на позитивний особистісний розвиток.

Далі ми зупинимось на факторах й умовах, що впливають на позитивні зміни особистості засуджених під час групової психокорекційної роботи. Ірвін Ялом виділив 11 основних терапевтичних факторів, на які сьогодні спираються більшість дослідників і практиків групової психотерапії. Це - заохочування надії, універсальність, інформування, альтруїзм, корекція досвіду первинної сім'ї, удосконалення соціальних навичок, імітаційна поведінка, міжособистісне дослідження, згуртованість групи, катарсис, екзистенціальні фактори [6; 8].

У проведеному нами тренінгу із засудженими, в різному ступені виявлялись ці фактори.

По-перше, усвідомлення засудженими обмеженості свого життєвого досвіду. Відомо, що досвід будь-якої людини й уявлення про оточуючий світ обмежені її буттям. Але у засуджених ця обмеженість через їхній спосіб життя, належність до кримінальної субкультури, перебування у специфічних умовах місць позбавлення волі проявляється найбільш яскраво. Це віддаляє їх від суспільства й ускладнює адаптацію до умов життя в соціумі з його загальноприйнятими нормами. Більшість з них несвідомо ідентифікують себе зі своєю проблемною поведінкою, з роллю-ярликом "злочинця", відчувають свою ізольованість від суспільства та є зацикленими на такому

досвіді, що змушує їх відчувати безнадійність та безсилля перед невідворотністю долі. На тренінгу засуджені отримують новий досвід усвідомлення самих себе, стосунків з іншими на рівні інших загальнолюдських цінностей, що дає їм можливість розширити “Я-концепцію”, усвідомити, що роль “злочинця” - це не те, ким вони є насправді, змістити акценти сприйняття оточуючого світу. Використання під час тренінгу технік екзистенціального підходу в поєднанні з природним прагненням будь-якої людини до загальнолюдських цінностей допомагає учасникам усвідомити свій актуальний стан, співставити його з власними бажаннями і прийняти обмеженість власного досвіду, що є першим кроком до кращого майбутнього. У групі людина зіштовхується з життєвими історіями, досвідом, способами вирішення проблем інших учасників. Це створює умови для виникнення надії, що дійсно можна щось змінити в своїй життєвій ситуації. Потужним джерелом надії є також позитивні зміни інших учасників під час психокорекційної роботи.

Іншим значущим фактором є універсальність проблем. Оскільки всі групи у наших тренінгах були однорідними (схожий життєвий шлях учасників, умови ув'язнення тощо), учасники самі відмічають, що їх проблеми не є унікальними, і це також призводить до посилення відвертості й об'єднання учасників. Цей фактор також пов'язаний з можливістю побачити іншого як людину (а не як співкамерника) з власними слабостями, мріями, сподіваннями, почуттями до рідних, що дає можливість учасникам ідентифікуватися з іншими й переймати у них позитивний психокорекційний досвід.

Інший психокорекційний фактор – свобода вибору, можливість вільно висловлювати свої почуття, що є особливо важливим в умовах виправної колонії, де, як ми вже підкреслювали, така форма поведінки не заохочується на всіх рівнях, що суперечить потребі людини бути прийнятою іншими.

Наступні психокорекційні фактори, такі як інформування учасників, корекція досвіду первинної сім'ї й удосконалення соціальних навичок, тісно пов'язані між собою. Оскільки головною темою наших тренінгів є відповідальна батьківська поведінка, дуже велике значення має аналіз стосунків учасників у їх первинних родин, стилів виховання їх власних батьків, особливостей стосунків і почуттів, пов'язаних з ними. Маючи досвід дорослого життя й батьківства, учасники могли усвідомити, як вони втілюють батьківські сценарії у власних сімейних стосунках, їхні позитивні та негативні риси. Це давало поштовх до корегування досвіду, в багатьох випадках негативного, отриманого у їх первинних сім'ях. Поряд з цим, моделювання минулих і майбутніх сімейних ситуацій дозволяє засудженим набути, соціальних умінь, усвідомити свої слабкі сторони й переваги. Інформація про виховання дітей є вкрай необхідною людям, які довгий час

були відірвані від сім'ї і навіть не знають як вирішувати елементарні проблеми.

Література

1. Баканова А.А. Экзистенциальный кризис и его ресурсы у заключенных. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях: Психология и педагогика в общественной практике: Сб. науч. трудов. – Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2000.
2. Дель Н.В. Социально-психологический тренинг развития личности осужденных / Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным. – Москва: «Права человека», 2001.
3. Джеффрис Д. Мы здесь занимаемся тем, что разряжаем бомбы. Психодрама с закоренелыми преступниками / Психодрама – вдохновение и техника. – Москва: Независимая фирма «Класс», 1997.
4. Димитров А.В. Сафронов В.П. Основы пенитенциарной психологии : Учебное пособие: - Москва: Московский психолого-социальный институт, 2003.
5. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ (социально-психологический аспект): Учеб. пособие. – Москва: «Права человека», 2001.
6. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. Пер. с англ. / Общ. Ред. Л.П. Петровской. – 2-е изд. – Москва: Прогресс, 1993.
7. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: Учеб. для высших юрид. учеб. заведений. – Москва: Юристъ, 1999.
8. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. – Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000.

A. Tsarkova. Specific of training work with individuals serving doing time in prisons.

This article describes the experience of psychological training of persons doing time in prison. In addition, an in-depth analysis of resources and factors of psycho work with prisoners.

Key words: re-socialization, group psychological work, resources, and psycho-correction factors.

УДК 159.922.73

М. Чапка, У. Контни

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ СКЛАДНИКИ ТЕРАПІЇ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ ОНКОЛОГІЧНИХ ПАЦІЄНТІВ

У статті висвітлюються психосоціальні підходи, способи терапії і реабілітації онкологічних пацієнтів, які втілюються фізіотерапевтами зі спеціальності «Онкологічна реабілітація». Розкрито основний зміст програми підготовки студентів цієї спеціальності на кафедрі фізіотерапії Вищої школи економіки та адміністрування у м. Битом (Республіка Польща). Представлено цілісне сприйняття процесу реабілітації, що включає психологічні потреби пацієнта, його психічні стани під час онкологічного лікування, програму емоційної самодопомоги за методом Сімонтон, роль психологічної підтримки сім'ї.

Ключові слова: онкологічна реабілітація, психологічна опіка, метод Сімонтон.

Кількість захворювань на рак збільшується як в цілому світі, так і в Польщі. Сучасна онкологія дає можливість використовувати сучасні методи терапії під час лікування пухлин. Переважно пацієнт проходить хірургічну операцію, хіміотерапію, радіотерапію або радіо-хіміотерапію. Спосіб лікування залежить від факторів, пов'язаних з розміром пухлини, її проникненням, місцезнаходженням, рухомістю, типом росту, гістологічними та молекулярно-генетичними ознаками, анатомічними, фізіологічними та психо-соціальними обумовленнями. Слід також взяти до уваги фактори, пов'язані з самим хворим, як скажімо, вік, стать, загальний стан, будова тіла, генетичні обумовленості. Все частіше ми звертаємо увагу також на якість життя хворого після операції. На думку деяких авторів, якість життя після онкологічного лікування є вимірником способу оцінювання лікувальних дій, так само як і відсоток пізнішого довгого життя та місцевих вилікувань.

На кафедрі фізіотерапії Вищої школи економіки та адміністрування у м. Битом, в першому ВНЗ у Польщі, було створено навчальну програму для студентів фізіотерапії з урахуванням реабілітації онкологічних пацієнтів. До цих пір, такий пацієнт не міг розраховувати на допомогу у вигляді фізіотерапевтичних процедур. Найчастіше це було спричинено відсутністю підготовки медичного персоналу та побоюваннями, пов'язаними з роботою з цими хворими. Наш навчальний заклад випустить перших на ринку фізіотерапевтів зі спеціальністю «онкологічна реабілітація». Під час навчального процесу важливу роль відіграє переважаюча кількість предметів, пов'язаних з психологічною опікою та методами підтримки хворих та їх сімей. Протидія професійному і суспільному виключенню пацієнтів з онкологічними захворюваннями в минулому є сьогодні викликом для сучасної терапії. Саме через це вжито заходів, скерованих на цілісне

сприйняття реабілітації та модифікування суспільного сприйняття цієї групи, що стало натхненням для написання даної статті.

Пацієнт під час поставлення діагнозу

Пацієнт від моменту поставлення діагнозу, як і протягом усього часу лікування потребує допомоги та підтримки. Діагноз та усвідомлення хвороби породжує страх. Найчастіше ми зустрічаємося з трьома стратегіями боротьби з емоціями і страхом – в широкому розумінні цього слова. Ними є:

- уникання та заперечення; ми вдаємо, що нічого не відбувається, применшуємо вагомість проблеми або витісняємо із свідомості все, що пов'язане з діагнозом. Такі люди є надзвичайно дратівливими, коли близькі задають їм складні питання.

- уникання інформації про стан здоров'я, а навіть вчинення дій та поведінка, що суперечать цьому стану.

- реакція, що сприяє одужанню, проявляється у свідомому підході до сприйняття хвороби та дуже реалістичному оцінюванні ситуації. Страх стає двигуном змін в попередньому стилі життя, а також часто початком якісних змін життя. Раптом відбувається революція в системі особистих цінностей і стають помітними радощі життя, що недооцінювалися до цього часу [1].

Роль психіки під час онкологічного лікування

Психічний стан має значний вплив на процес лікування. Професор Давід Шпігель (David Spiegel) з медичного факультету Стенфордського університету більш ніж двадцять років проводить дослідження ролі психіки під час онкологічного лікування. У своїх дослідженнях він виявив, що психологічна підтримка не тільки відчутно покращує якість життя пацієнтів, але також впливає на підвищення ефективності лікування, збільшуючи відсоток пацієнтів, які повернулися до повноцінного здоров'я [2].

Фавзі І. Фавзі (Fawzy I. Fawzy 2003) виявив, що психотерапія значною мірою покращувала результати лікування пацієнтів з діагнозом меланома, одночасно зменшуючи ризик повернення хвороби [3, 4]. Феллер (Feller 2002) у своїх дослідженнях виявив, що пізнавально-біхевіористична психотерапія значною мірою збільшує час життя пацієнтів з раком легень [5].

Одним з перших онкологів, який почав долучати психотерапію у формі додаткового елементу лікування пацієнтів з раковими захворюваннями, був Карл Сімонтон (Carl Simonton). Він сам був здивований спостереженнями, коли незначна зміна способу мислення про лікування впливала на ефективність терапії чи зменшення посилення побічних дій. Сімонтон, захочений першими успіхами, створив програму підтримки для онкологічних пацієнтів, що базувалась на пізнавально-біхевіористичній терапії, основною метою якої було навчання пацієнта ефективних методів боротьби зі стресом – як зі стресом, пов'язаним з самим раковим захворюванням, так і іншими болісними життєвими ситуаціями. Пацієнти та їх близькі вчать, як за допомогою зміни свого способу мислення можна

покращити свій емоційний стан. Вони також пізнають техніки релаксації, вчаться щиро розмовляти з близькими, змінюють пріоритети у своєму житті так, щоб воно давало більше задоволення, радості та почуття реалізації [6].

Метод Сімонта – це різностороння та однорідна, пізнавально-біхевіористична програма емоційної самопомочі для хворих зі злоякісними пухлинами та осіб, що їх підтримують. Це насправді цілісна програма, що має відношення до усіх основних сфер життя:

1. Біхевіоральна сфера

- а. Релаксація
- б. Візуалізація
- в. Формування здорових привычок
- г. Використання лікування
- г. Активна участь в терапії
- д. Рекреація
- е. Поведінка після лікування (асертивність, дієта, рух і т. п.)

2. Пізнавальна сфера

а. Формування позитивних думок, переконаності та переконання – їх вплив на емоції та оздоровлення

- б. Встановлення мети
- в. Вирішення проблем
- г. Уявлення себе

3. Емоційна сфера

а. Розвивання та збереження надії

б. Ефективне переборення страху, пригнічення, злості, відчуття безнадії та безпорадності

- в. Адаптування та переборення щоденних стресів
- г. Розвиток «емоційної компетентності»
- г. Ефективне переборення станів емоційної кризи
- д. Переборення почуття провини

4. Духовна сфера

а. Розвиток нормальних духовних / філософських/ релігійних переконань

- б. Відкриття вагомості глибокої самореалізації та сенсу життя
- в. Радість життя
- г. Переконання та емоції, пов'язані зі смертю

5. Соціальна та сімейна сфера

- а. Розвиток системи підтримки
- б. Використання доступних джерел підтримки
- в. Розвиток вміння спілкуватися з близькими
- г. Підтримка для людей, які самі займаються підтримкою

6. Фізична сфера

- а. Дієта

- б. Фізична активність
- в. Забава та рекреація
- г. Якість життя та вмирання

У програмі Сімонта використовуються наступні модулі, що взаємно доповнюються:

1. Індивідуальна терапія
2. Групова терапія
3. Сімейна терапія
4. Навчання про злоякісні пухлини, імунну систему, емоції та самопоміч [6].

Психологічна підтримка та роль сім'ї

Онкологічне лікування є джерелом багатьох стресів. Особливо травматичною може бути втрата відчуття фізичної інтегральності. Часто її супроводжує особлива податливість на стрес та психічні травми, заперечення змін, які відбуваються у тілі та страх перед відсутністю сприйняття зі сторони оточення. Також складно витримати відчуття втрати функцій організму. Під час радіотерапії часто спостерігаються комплекс втоми, протікання променевої хвороби, з її наслідками, судомами, пухлиною і змінами на шкірі. Після закінчення терапії багато хворих не повертається до попереднього рівня професійної та соціальної активності, хоч у них не спостерігаються ознаки ракового захворювання. Ці люди зазвичай живуть з відчуттям, що вони залишаються хворими, не сприймаючи думки про те, що рак виліковано. Вони бояться відсутності згоди зі сторони роботодавця чи співпрацівників. Ці люди не сприймають змін вигляду та функцій власного тіла [7]. Одним з завдань психологічної допомоги є створення для хворого можливості відчуття впливу та контролю за власним життям, а також сприйняття самого себе в ролі хворого. Психологічна підтримка веде до схвалення нової тотожності хворої людини разом з її обмеженнями, часто також з усвідомленням самого себе в ролі інваліда. Багато хворих вважають неможливим сприйняття нових правил життя. Хвороба ділить життя на дві частини – перед і після неї. Пацієнти, особливо на початку, дуже важко усвідомлюють, що не завжди будуть мати можливість повною мірою повернутися до попередньої активності. Тоді слід звернутися до особистих засобів – сім'ї, близьких осіб, завдяки яким хворий може створити нову перспективу життя з хворобою. Також, у ході психологічної підтримки, необхідно висловлювати хворому розуміння його ситуації та, в разі необхідності, спільно з ним переживати втрату здоров'я [8-11].

Дуже важливо оточити хворого піклуванням та психологічною допомогою близьких людей. Одним з суттєвих засобів підвищення імунітету хворого та його близьких є суспільна підтримка. Під соціальною підтримкою розуміють існування позитивних, опікунських і допоміжних зв'язків з іншими людьми [12; 13; 14]. Суспільна підтримка та сильне почуття єдності

дає можливість родині, що опікується пацієнтом, радити собі з психічним та фізичним навантаженням, яким є ракове захворювання найближчої людини.

Висновки. У Польщі відчутна відсутність психологічної опіки для осіб з раковими захворюваннями та їх сімей. Тільки в незначній кількості осередків пацієнт може розраховувати на професійну допомогу психолога. У більшості випадків лікарі не мають часу та відповідних вмінь, щоб дати ефективну емоційну підтримку для пацієнта, хворого на рак. Саме тому надзвичайно важливим також є те, щоб пацієнт міг отримати професійну психологічну допомогу під час онкологічного лікування, оскільки жоден з інших факторів не покращує якості онкологічної опіки так виразно і так невеликими коштами.

Слід взяти до уваги, що у багатьох випадках опіка перетворюється на паліативну опіку і маємо справу з пацієнтом у термінальному стані. Це наступне випробовування та складний урок для терапевтів та близьких хворого. Сьогодні, коли ціниться передусім молодість, справність та успіх, пристосування до надходження неминучого кінця життя є дуже складним. Смерть, незважаючи на те, що є природним його закінченням, стала стресовим явищем як для хворого, так і для його близьких. Людське життя все частіше спрямоване на споживання, що одночасно призводить до духовного та емоційного зубожіння. Розвиток цивілізації, виникнення агломерацій, в яких кожна людина є анонімною, призвели до того, що люди почали забувати про сімейні традиції. Часто втрачаються цінні сімейні зв'язки, іноді – безповоротно, а це саме вони є основою для спільного переживання радості і смутку. Людина, яка стає перед обличчям смерті, очікує підтримки від найближчих для неї людей, допомоги в складних для неї моментах. Ми інстинктивно боїмося не смерті, але самого процесу вмирання. Як підкреслив Іван Павло II в 1992 р. під час візиту в університеті „Саго Суоге” в Мілані: *Хворим людям, а передусім людям, що помирають, борються зі смертю, потрібний хтось, хто їх любить. Їм не може не доставати любові родини, лікарської допомоги, опіки медсестер та підтримки друзів* [15]. Опікуни хворих, що знаходяться в термінальній фазі ракового захворювання, стають перед величезним завданням, яким є підтримка родини під час останнього періоду життя хворого. Сім'я вимагає зовнішньої підтримки, в широкому розумінні цього слова, але й також – згідно з концепцією салютогенезу Антоновського (Antonovsky) – активізації їх власних захисних засобів, якими є біохімічні і фізичні змінні, а також психологічні особливості одиниці. Згідно з теорією салютогенезу, особи з сильним відчуттям інтеграції проявляють інструментальний підхід до проблеми, а стресори вважають випробовуваннями, легше також зауважують сенс своїх дій [16].

Підготовка спеціалістів до роботи як під час реабілітації онкологічних пацієнтів, так в ході паліативної опіки, і що досить важливо, до роботи з

цілими сім'ями, має надзвичайно важливе суспільне значення. Слід звернути увагу на те, що проблема онкологічного пацієнта є проблемою кожної вікової категорії: від дітей до людей похилого віку. Психологічна підтримка та допомога під час терапії допомагають пройти кризь період хвороби та смерті.

Л і т е р а т у р а

1. Danuta Ponczek, Andrzej Nowicki, Wojciech Zegarski, Zbigniew Banaszekiewicz, Współczesna onkologia. – 2006.
2. Lake J., Spiegel D. Complementary And Alternative Treatments in Mental Health Care. – American Psychiatric Pub, Inc. – 2006.
3. Fawzy I Fawzy. Malignant Melanoma: Effects of an early structured psychiatric intervention, coping, and affective state on recurrence and survival 6 years later // Archives of General Psychiatry. – 2003.
4. Fawzy I. Fawzy, MD; Andrea L. Canada, PhD; Nancy W. Fawzy, RN, DNSc, Malignant Melanoma, Effects of a Brief, Structured Psychiatric Intervention on Survival and Recurrence at 10-Year Follow-up, Arch Gen Psychiatry. – 2003.
5. Krüger Stefan; Weitsch Georg; Büttner Hartwig; Matthiensen Arn e; Böhmer Torsten; Marquardt Tim; Sayk Friedhelm; Feller Alfred C; Böhle Andreas, Overexpression of c-erbB-2 oncoprotein in muscle-invasive bladder carcinoma: relationship with gene amplification, clinicopathological parameters and prognostic outcome, International Journal of Oncology, 2002.
6. www.simontoncenter.com
7. Natalia Guglas, Jacek Mackiewicz, Piotr Pawlik, Wojciech Cichy, Psychological aspects of breast cancer for women during the menopause, Przegląd Menopauzalny: 2007.
8. Strelau J. Psychologia. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. – Gdańsk: 2007.
9. Czabała JC. Czynniki leczące w psychoterapii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, PWN, 2000.
10. Weber E. Organiczność w psychoterapii, psychoterapia w organiczności. – Psychoterapia: 2001.
11. Herzyk A, Borkowska A. Neuropsychologia emocji. Poglądy, badania, klinika. – Lublin: Wydawnictwo UMS, 1999.
12. Antonovsky A. Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Wydawnictwo Fundacji Instytutu Psychiatrii i Neurologii. – Warszawa: 1995.
13. Sęk H, Cieślak R. Wsparcie społeczne, stres i zdrowie. –Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
14. Krystyna Kurowska, Katarzyna Kołodziejska. Life orientation and social support as determinants of families' need for home hospice care. – Współczesna Onkologia 2008. – vol. 12.
15. Kempa ME. Jakość umierania oraz wychowanie do godnej śmierci jako problem współczesnego pokolenia. – Katowice: AM, 2001.
16. Antonovsky A. Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować. – Warszawa: IPN, 2005.

M. Czapka, U. Kontny. Psychosocial components of therapy and rehabilitation of cancer patients.

The article highlights the psychosocial approaches, methods of treatment and rehabilitation of cancer patients who have implemented physical therapist specialty "Oncological rehabilitation." The basic content of the program preparing students of this specialty in the department of physiotherapy of Higher School of Economics and Administration in Bytom (Poland). Holistic perception of the rehabilitation process, including the psychological needs of the patient, his mental condition during cancer treatment program for emotional self-help method Simontona, the role of psychological support to families are presented.

Key words: *oncology rehabilitation, psychological care, the method Simontona.*

СЕКЦІЯ 6. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ОНЛАЙН- КОНСУЛЬТУВАННЯ

УДК 159.938.363.5:004.738.5

Ю. В. Іванєко

ОНЛАЙН-КОНСУЛЬТУВАННЯ ЯК СУЧАСНА ТЕХНОЛОГІЯ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Стаття присвячена вивченню особливостей організації та стратегії проведення психологічного онлайн-консультування. Розглянуто переваги та недоліки психологічного онлайн-консультування на відміну від очного консультування. Представлено стратегію онлайн-консультування за допомогою програми Skype.

Ключові слова: онлайн-консультування, стратегія, Інтернет ресурси, очне психологічне консультування, психолог-консультант, Skype-консультування.

Постановка проблеми. Онлайн-консультування активно формується у наш час в якості нової технології психологічного консультування, що обумовлює своєчасність і важливість його наукового психологічного вивчення на сучасному етапі розвитку практики психологічного консультування.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що з одного боку Інтернет-технології сприяють розвитку відчуженості між людьми, а з іншого боку вони представляють собою оперативний спосіб пошуку інформації, встановлення контактів і тому широко використовуються людьми, що страждають від самотності, для спілкування.

Не секрет, що сьогодні Інтернет-ресурси стають все більш популярними в якості засобів спілкування, швидкої передачі інформації, засобу презентації та реалізації професійних послуг. Останнім часом в Інтернеті з'явилася велика кількість різноманітних психологічних спільнот та сайтів психологічної допомоги онлайн. Сайти психологічної допомоги і портали стали популярними

як для консультантів, так і для людей, які просто цікавляться психологією, а також для тих, хто бажає отримати психологічну допомогу онлайн [1]. Безумовно роль Інтернет-технологій в нашому житті складно переоцінити, роль спілкування через Інтернет зростає з кожним днем, але нас цікавить питання щодо ефективності вирішення проблем клієнтів засобами Інтернет-технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доступність і популярність Інтернет-технологій збільшують можливості доступу населення до психологічної допомоги. На сьогодні, на наш погляд, Інтернет-технології

недостатньо використовуються в практиці психологічного консультування. Але все частіше можна зустріти на психологічних сайтах варіанти психологічного консультування за допомогою різноманітних онлайн-технологій: Skype, ICQ, електронну пошту, чати, форуми тощо.

Становлення дистанційних форм психологічної роботи в Інтернеті, в принципі, знаходиться, в нашій країні, майже на самому початку свого шляху. Однак, у зв'язку з цим, перед психологами знову виникає проблема теоретичного осмислення та інтеграції різних напрямків психології та нових технічних рішень для розвитку дистанційних форм психологічної допомоги в Інтернеті, таких як онлайн-консультування [3].

З 1976-го року, після введення перших персональних комп'ютерів, у США почали створюватися неофіційні групи підтримки онлайн-консультування. У національному масштабі, в США, психологічне онлайн-консультування, як стверджується, стало популярним з 1979-го року.

Платні послуги психологічного консультування почали з'являтися в Інтернеті в середині 1994-го року. John Grohol, Psy. D. в 1995-му році запропонував безкоштовні консультації в популярному щотижневому громадському чаті. Найпершим був Leonard Holmes, Ph. D., який запропонував «Умовно-безкоштовну Психологічну Консультацію» на основі оплати тільки в тому випадку, якщо це допомагає. Орієнтир був на одне питання клієнта (відповідно, на одну відповідь психолога). Про встановлення довготривалих відносин «терапевт-клієнт» у той час мови не йшло [6].

На заході психологічне online-консультування стало поширюватися з середини 90-х років ХХ століття. Першим, хто запропонував платне психологічне консультування в мережі, став американець Девід Соммерс. Він намагався максимально глибоко проникнути в суть проблеми і надати реальну допомогу своїм клієнтам. С 1995-го по 1998-й рік Девід Соммерс працював з більш ніж 300-ми клієнтами в режимі онлайн-консультування. Девід Соммерс використовував декілька технологій Інтернету для е-терапії, перш за все електронну пошту, але також і чат в реальному часі і відеоконференції. Успіх приватної онлайн практики Соммерса довів можливість ефективної онлайн-терапії і надихнув багатьох професійних психологів на освоєння нового напрямку [3].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Останнім часом бурхливо розвивається нова сфера консультативної та психотерапевтичної практики психологічної допомоги в Інтернеті. Не дивлячись на швидко зростаючу кількість пропозицій психологічної допомоги онлайн теоретична, і тим паче філософсько-методологічна проробка проблеми за кордоном тільки розпочинається, а в Україні фактично відсутня. Відповідно, в нашій статті, ми будемо намагатися в якійсь мірі зменшити цей недолік.

Виходячи з вищесказаного, нашу статтю ми хочемо присвятити вивченню особливостей застосування онлайн-консультування в психологічній практиці та розробці стратегії консультативної взаємодії через програму Skype.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернення по допомогу до психолога для нашого суспільства не так звично, як на заході і в Європі. Багатьом нашим співвітчизникам для того, щоб поспілкуватися з професійним психологом безпосередньо в кабінеті, потрібна невелика прелюдія у вигляді дистанційного спілкування. Такого роду спілкування сприяє проникненню довірою до особистості психолога і можливостям психології як науки.

Онлайн-консультування - це альтернативне джерело психологічної допомоги в тих випадках, коли традиційне психологічне консультування недоступне або неможливо.

Онлайн-консультування дає можливість психологу-консультанту розширити сферу своєї професійної діяльності, надати допомогу людям, які за різних причин не можуть бути фізично присутніми на прийомі.

Спочатку, пропонуємо відзначити за яких умов звертання до онлайн-консультування може бути для вас в нагоді:

- якщо ви не можете відвідувати очні консультації із-за хвороби, панічних атак і т.д.;

- якщо ви проживаєте або тимчасово перебуваєте за кордоном і вважаєте за краще консультуватися у спеціаліста із спорідненим менталітетом і що говорить рідною мовою.

- якщо вам зручніше отримати консультацію в письмовому вигляді і не виходячи з дому через занадто високу зайнятість або з інших причин;

- якщо вам важко прийти на очне консультування (сором, неординарність проблеми, неоднозначність або прагнення підвищити рівень конфіденційності);

- якщо у вашому місті (або поблизу) немає психологічних консультаційних центрів або приватнопрактикуючих психологів [8].

Далі пропонуємо розглянути змістовні особливості психологічного онлайн-консультування на відміну від очного психологічного консультування.

По-перше, на відміну від традиційної терапії «тет-а-тет», онлайн-консультування може практикуватися через різні альтернативні комунікативні канали. Ці канали відрізняються один від одного за параметрами синхронності (звичайно синхронна або асинхронна комунікація), способу (індивідуальна або групова комунікація), типу комунікації (друкований текст або візуальна або/та голосова комунікація). Також різний ступінь залучення людини (пряма людська взаємодія, самопомога при використанні інформації або інструкцій, опублікованих на веб-сайті або онлайн інтерактивне програмне забезпечення).

По-друге, онлайн-консультування може практикуватися як додатковий засіб, підключений до процесу консультування «тет-а-тет» або незалежний процес терапії. Як супутню процедуру, клієнти можуть використовувати онлайн комунікацію з консультантом між сесіями «тет-а-тет». Вони також можуть вести онлайн щоденники, які відповідають терапевтичному процесу.

По-третє, онлайн-консультування в основному базується на текстовій комунікації між консультантами та клієнтами. Лист може часто бути тим, що зцілює. Лист як розмова самим з собою, вільний від очей терапевта, відчувається як більш небезпечний та захищений спосіб. Клієнти знаходяться в своєму звичному оточенні, але не в офісі консультанта, та у них є можливість зберегти повний запис консультативних діалогів.

У четвертих, онлайн-консультування може пропонувати індивідам короткочасні або довготривалі інтервенції так само, як і одиничну консультацію.

У п'ятих, онлайн-консультування використовує консультування та лікування, застосовуючи різноманітні теоретичні терапевтичні підходи, методи та техніки.

В шостих, онлайн-консультування можна ефективно та зручно використовувати для попередньої комунікації з клієнтами перед початком та після завершення консультування «віч-на-віч».

На кінець, онлайн-консультування може включати психологічні оціночні процедури. Однак об'єктивна «слабкість» психологічного консультування в Інтернеті полягає в неможливості психолога реально протестувати клієнта, побачити його стан, манери поведінки, «прочитати» міміку і жести. Іншими словами, психолог не може отримати достовірну невербальну та діагностичну інформацію про свого клієнта [6].

Серед пріоритетних для використання в дистанційному консультуванні можна відмітити проблеми наступного характеру: внутрішньособистісні, проблеми в міжособових стосунках, деякі види експрес-діагностики, психодіагностики і консультування.

Для клієнта така форма консультування вигідна тим, що позбавляє від хвилювання і тривожності.

Не дивлячись на безліч переваг щодо застосування онлайн-консультування з клієнтами варто також сказати і про деякі вагомні обмеження, недоліки, які притаманні даній формі консультування, особливо через електронну пошту, чати:

1. Відсутність безпосереднього візуального контакту між клієнтом і психологом-консультантом. Труднощі у відстежуванні змін в емоціях того, хто звернувся за допомогою.

2. При консультування через Інтернет існує ризик обриву з'єднання, який веде до втрати повідомлень.

3. Виникнення непорозумінь у зв'язку з відсутністю невербальної інформації про клієнта.

4. Можливі значні затримки в отриманні повідомлень при великих різницях у часових поясах.

5. Відсутність точної інформації про професійний рівень психолога-консультанта.

6. Погана якість технічних засобів (повільна швидкість Інтернету, якість зображення тощо) [8].

Далі, ми пропонуємо розглянути загальну стратегію психологічного онлайн-консультування, яка включає:

1. Встановлення контакту (техніки уточнення, перефразування (переказ))

2. Збір інформації та усвідомлення бажаного результату (пошук «задачі») (не рефлексивне слухання, уточнення, перефразування (переказ), віддзеркалення почуттів, резюмування).

3. Аналіз гіпотез та пошук альтернативних рішень (подальше резюмування думок, конфронтація, інтерпретація, інформування).

4. Узагальнення результатів взаємодії з клієнтом (вирішення «задачі») та вихід із контакту (резюмування) [2; 9].

Більшість Інтернет-консультантів працює за допомогою:

- Електронної пошти
- ICQ
- Skype
- Відео-конференції
- Інтернет-телефону

Методи онлайн-консультування, норми сесій, тривалість взаємодії серед різних консультантів, відповідає їхнім підходам, їхнім можливостям, особливостям клієнтських проблем, каналам комунікації, вартості, та іншим професійним складовим.

Електронна пошта – найпоширеніший спосіб, за допомогою якого психологи взаємодіють з клієнтами по Інтернету. Електронна пошта особливо підходить людям, яким подобається писати, і людям, які мають дуже щільний графік. Більшість психологів вважає, що відео-конференція - ідеальний спосіб для консультацій по Інтернету, але на сьогоднішній день ця відео-технологія поки що не всім доступна [4].

Роботу психолога з листом можна розділити на два етапи:

- психодіагностику;
- консультування або психотерапію.

Коротко зупинимося на кожному з них. По-перше, лист дає досить велику психодіагностичну інформацію:

а) докладне викладення історії психологічного страждання, причин, мотивів, дій різних осіб і т. д., нерідко в декількох листах, що розкриває

проблеми клієнта і його особистість більше, ніж телефонний контакт або одноразова очна консультація;

б) стиль викладу, характер побудови фраз, сам зміст листа дозволяють не тільки розібратися в проблемі клієнта, а й уловити явну психопатологічну симптоматику;

в) найчастіше в листах є прямі вказівки на попередню госпіталізацію в психіатричних закладах [2].

Другою частиною обговорюваної проблеми є консультативна (психотерапевтична) дія, яка включає наступні моменти. Надання клієнту зворотного зв'язку дає підтвердження того, що його зрозуміють, розділять його неприємності, обговорять його проблеми і т. п. Виділимо кілька конкретних прийомів, які використовує консультант даючи клієнту зворотний зв'язок і здійснюючи психологічну підтримку:

1. Переказ - цитування того, що було написано клієнтом.

2. Уточнення - звернення до клієнта з проханням щось доповнити і роз'яснити. Можливе використання 12 питань метамоделі типу: «як?», «Що саме?» і т.п.

3. Подальший розвиток думки співрозмовника - письмовий виклад підтексту повідомленого клієнтом (в межах сказаного ним сенсу), висунення гіпотез щодо причин події або подальшого ходу подій. Наприклад: «Можливо, в цьому випадку Ви зробите ...».

4. Повідомлення про сприйняття консультантом стану клієнта, дзеркальне відображення його почуттів. Наприклад: «Мабуть, Ви цим дуже засмучені».

5. Повідомлення про сприйняття консультантом самого себе і своїх почуттів в даній ситуації. Наприклад: «Мене турбує, що ми з Вами ...».

6. Зауваження про хід письмового діалогу (при отриманні повторних листів). Наприклад: «Я думаю, що ми з Вами знайшли ряд варіантів вирішення проблеми» [9].

Листування продовжується до тих пір, поки клієнт не відчує, що проблема для нього в цілому вирішена. Перед консультацією клієнт ознайомлюється з умовами Договору про надання послуги психологічного онлайн-консультування. За умовами якого клієнтом передбачається здійснити платіж, а саме зарахування грошових коштів на розрахунковий рахунок психологічної онлайн-консультації [8].

Але явним недоліком онлайн-консультування є підвищена віртуальність та нестійкість контакту «психолог-клієнт». При спілкуванні через психологічний форум, через ICQ або по електронній пошті, ми отримуємо обмежену інформацію стосовно клієнта, без врахування його пози, міміки, жестів, інтонації голосу, що є можливим при очному консультуванні.

На нашу думку, психологічне консультування за допомогою Skype (Скайп) програми, на сьогодні, є найбільш ефективною формою

консультування в мережі Інтернет, оскільки одночасно можна використовувати і звук і відео, що є найбільш наближеним до умов очної бесіди. Консультації в реальному часі дає можливість одразу уточнити деталі питання, що обговорюється перед тим, як надавати рекомендації клієнту; прослідкувати одночасно і за динамікою невербальних проявів, за інтонацією мови людини, що дозволяє регулювати хід бесіди та повертати його в потрібне русло [6].

Консультації психолога по Skype – це та ж індивідуальна консультація, тільки з використанням відеокамери та Інтернет. Саму програму можна легко і безкоштовно завантажити на сайті www.skype.com.

Для отримання якісної консультації по Skype, клієнту необхідно мати web-камеру та добру освітленість робочого місця. Для проведення онлайн-консультації через програму Skype, необхідно спочатку вирішити всі організаційно-технічні питання з клієнтом. По-перше, для прояву бажання отримати психологічну допомогу через Skype клієнту необхідно через електронну пошту або телефонний зв'язок повідомити про свій запит. Наступним кроком виступає зворотній зв'язок від консультанта, в якому зазначаються можливі часові варіанти проведення консультації. Результатом даного етапу виступає узгодженість та домовленість між консультантом і клієнтом часу і днів проведення консультацій. Наступним кроком є узгодженість фінансової сторони консультації та оплати клієнтом послуг психолога-консультанта. Останній важливий крок, на організаційному етапі, є можливість виходу онлайн в домовлений час з консультантом [4].

Для того, щоб консультаційна бесіда в дистанційній формі проходила якісно, психолог-консультант повинен коригувати своє екранне сприйняття, навчитися уловлювати нюанси в голосі, міміці, які важко розпізнавати через техніку. Це може стати в нагоді для розвитку сприйняття при безпосередньому спілкуванні з клієнтами.

Ще одним важливим умінням – це уміння читати «між рядків», розпізнавати ознаки прояву тих або інших емоцій. Важливо також, щоб психолог-консультант міг вистежувати динаміку своїх емоцій і регулювати їх, оскільки клієнт, що віддає перевагу екранному спілкуванню, чуйно сприймає будь-які зміни в настрої співрозмовника і може неправильно їх проінтерпретувати.

Пріоритет мають більше консультативні методи, ніж корекційні, оскільки корекція пролонгована у часі і іноді виникає потреба застосування технік, що передбачають тактильні прийоми [3].

Отже, виходячи з вищесказаного, варто зазначити, що головними перевагами Skype-консультації є: можливість отримання психологічної допомоги незалежно від того в якому місті або країні знаходиться клієнт або психолог; можливість спілкування клієнта з психологом через комп'ютер допомагає зняти бар'єри в спілкуванні особливо для тих, хто соромиться

звертатися до психолога та розказувати про свої проблеми; можливість для тих, хто економить свій час, щоб не витратити його на проїзд, дорожні затори тощо.

Серед одновних недоліків, наголосимо на таких: консультування по Skype поступається за ефективністю традиційній формі консультацій у вигляді особистих зустрічей; психолог, який консультує по Skype суттєво обмежений у виборі методів психотерапії, психологічних технік та методик роботи з клієнтом; неможливість використання даного методу для вирішення проблем клієнта різної складності.

Висновки. Онлайн-консультування є дистанційною формою психологічної допомоги. Звернення до онлайн-психолога – це ефективний і безпечний спосіб виходу з кризи та вирішення проблем. Для бажаючих вирішити свої проблеми з мінімальними втратами часу, здоров'я, грошей і сил сьогодні пропонується саме онлайн-консультування. У процедурі онлайн-консультування клієнт може вирішувати свої особистісні проблеми ефективно і у своєму власному темпі і ритмі.

Онлайн-консультування – це нова психологічна послуга, яка стала можливою практично з моменту «фізичного» появи Інтернету. Одна з переваг даної технології психологічного консультування полягає в тому, що можливе проведення консультування на віддалених відстанях психолога від клієнта. Спілкування консультанта і клієнта відбувається повністю анонімно або може обговорюватися в Інтернет-форумі за бажанням клієнта. Психологічне онлайн-консультування динамічно розвивається на даний момент.

Динамічний темп життя, часта віддаленість клієнта від обраного психотерапевта і т.п. все це є передумовою розвитку онлайн-консультування сьогодні. Найбільш ефективною формою онлайн-консультування на сьогодні, на нашу думку, є Skype-консультування. Skype-консультування буде користуватися попитом, якщо ми, фахівці, будемо формувати цей попит технічно та терапевтично грамотно [6].

Для сучасних дітей і молоді це звичний спосіб спілкування, тому результат консультації може бути не менш ефективним, чим після безпосереднього спілкування.

Таким чином, використовуючи сучасні технології, психолог-практик не лише збагачує свій досвід, але і підвищує професійну компетентність. Онлайн-консультація, звичайно, має безліч позитивних моментів, але консультант завжди повинен пам'ятати, що разом з новими можливостями спілкування з клієнтом, така форма консультації може бути недостатньою для досягнення бажаного для клієнта і самого психолога результату.

Л і т е р а т у р а

1. Войскунский А.Е. Интернет – новая область исследований в психологической науке // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1. – Москва: Смысл, 2002.
2. Горностай П.П., Васьковская С.В. Теория и практика психологического консультирования: Проблемный подход. – Київ: Наук. думка, 1995.
3. Меновщиков В.Ю. Психологическая помощь в сети интернет (Электронный ресурс). Москва: 2007. – Режим доступа до сайту: <http://flogiston.ru/articles/netpsy>
4. Моховиков А. Н. Телефонное консультирование. – Київ: Академпресс, 1994.
5. Пахальян В.Э. Психологическое консультирование: учебное пособие. – Санкт-Петербург: Лидер, 2006.
6. Психологическое консультирование Онлайн №2 под ред. В.Ю.Меновщиков, В.В. Колпачников, Е. Панькова // Научно-практический журнал. – Москва: 2010. – Режим доступа до сайту: <http://sites.google.com/site/psyfedonline/magazine>
7. Романова Є.С. Работа психолога на телефоні довіри: Методичний посібник. Москва: МДПУ, 2001.
8. Рубцов В.В., Лебедева С.В. Віртуальна психологічна служба // Психологічна наука і освіта. 2002. – № 1.
9. Шнейдер Л.Б., Ш76 Основы консультативной психологии: Учеб. посібник. - Москва: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НВО «МОДЕК», 2005.

Y. Ivaneko. On-line consulting as modern technology in psychological practice.

The article describes the study of features of organization and strategy of realization psychological on-line-consulting. Advantages and defects of psychological on-line-consulting unlike an eye consulting are considered. Strategy presents on-line-consulting by means of the program Skype.

Key words: *online counseling, technology, the Internet – resources, direct psychological counseling, psychologist-consultant, Skype-consulting.*

УДК 159.29: 159.942.52

В. У. Кузьменко, О. П. Гнетецька

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-КОНСУЛЬТУВАННЯ З ПИТАНЬ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Представлено переваги та труднощі заочного консультування. Розглянуто специфіку інтернет-консультування підлітків, педагогів та психологів з питань прояву агресивності. Висвітлено гендерні відмінності прояву агресивності підлітків та їх урахування у консультативній роботі.

Ключові слова: *агресія, агресивність, підлітки, інтернет-консультування, он-лайн консультування, офф-лайн консультування.*

В останні роки значної популярності набуває заочне (опосередковане) консультування, що відбувається за допомогою технічних засобів (телефону, пошти, інтернету). Усе більш поширюється така форма заочної консультативної роботи, як інтернет-консультування. Таке консультування характеризується рядом позитивних ознак: доступність консультування для широкого кола клієнтів; забезпечення анонімності клієнта, що сприяє щирому сповідуванню та розкриттю проблеми; поширення інформації серед великого кола людей, адже питання та відповіді консультанта можуть прочитати інші люди, які відвідують сайти; інтерактивність консультування, якщо до обговорення приєднуються інші люди, які також переживали подібну проблему.

Тим не менше, при заочному консультуванні виникає значна кількість труднощів. Найчастіше це труднощі розуміння індивідуальних особливостей клієнта та встановлення ряду подробиць чи обставин, що зумовили проблему; відсутність тісного емоційного контакту, що може розглядатися як певне полегшення для консультанта, але призводить до зниження продуктивності консультування; повчальний характер, оскільки дається відповідь на те чи інше проблемне питання, яке потребує чіткої письмової відповіді; консультант не має можливості координувати процес виконання порад і не може поділяти відповідальність за результат. Найбільш поширеними техніками інтернет-консультування є техніки он-лайн (прямий контакт) та офф-лайн (покрокове та відтерміноване консультування).

За даними нашого сайту <http://psychologist.net.ua/> найбільш активною аудиторією, що користується такою формою консультативної допомоги, є підлітки. Саме підлітки найчастіше звертаються за допомогою психолога з питаннями про те, чому їх тягне битися, чим зумовлені прояви агресивності, як налагодити стосунки з батьками, однолітками, як зізнатися у коханні, як покращити пам'ять, допомогти собі у створенні хорошого настрою, подолати агресію та інші. Таких питань з боку підлітків, за даними аналітики сайту, близько 70%. Серед них значне місце посідають питання, пов'язані з тим, чим зумовлені прояви агресивності та як їх подолати та попередити. Частими є звертання батьків підлітків з питаннями про те, яким чином реагувати на агресивність підлітка. Педагоги та психологи, які працюють з підлітковими групами, також звертаються з питаннями про те, яким чином попередити та подолати агресивність підлітків.

Саме тому *метою даної статті* є висвітлення основних змістових особливостей консультування підлітків (батьків підлітків, педагогів та психологів) з питань прояву агресивності, що може бути наданим у ході інтернет-консультування.

Збільшення агресивних проявів є сьогодні однією з найгостріших психологічних проблем нашого суспільства. Агресія, у якій би формі вона не проявлялася, являє собою поведження, спрямоване на заподіяння шкоди або

збитку іншій живій істоті. Агресія як загальний психічний і соціальний феномен часто виступає предметом вивчення такими українськими дослідниками як: О. В. Волянська, Р. І. Благута, О. Ю. Дроздов, О. Є. Мойсеєва, Н. В. Аликіна та інші; російські дослідники: Т.Г. Румянцева, Л. М. Семенюк, А. А. Реан, Н. Д. Левітов, В. А. Аверін, В. П. Зінченко, Б. Г. Мещеряков [4; 5, 6; 7] , а також зарубіжні дослідники: З. Фрейд, К. Лоренц, Л. Берковіц, Н. Зільманн, Р. Берон, Р. Міллер, Дж.Доллард, А. Бандура [1; 2, 3; 8].

У ході інтернет-консультування наголошується, що вікові особливості підліткового віку (період статевого дозрівання) певною мірою зумовлюють підвищення агресивності. Ці прояви загострюються у разі авторитарного спілкування з дитиною у родині, високій агресивності стосовно неї, а також нестриманості підлітка, відсутності витримки та дисциплінованості. У цілому ряду зарубіжних оглядів узагальнені результати численних досліджень по агресії була встановлена велика агресивність хлопчиків і чоловіків в порівнянні з дівчатками і жінками, як одна з найбільш стійких гендерних відмінностей.

Агресивність дівчат і хлопців має різний характер, різні форми та інтенсивність прояву, отже, має гендерні відмінності. Так Л. М. Семенюк (1998) виявила як відмінності так і схожості у прояві різних форм агресії хлопчиками і дівчатками підліткового віку певних вікових етапах. Доведено, що найбільшою агресивністю відрізняються 10- 11 – річні хлопчики, у яких переважає фізична агресія [7].

У хлопчиків з віком відбувається згасання фізичної агресії, а у дівчаток спостерігається зростання цієї форми агресивності. При зниженні непрямой агресії у хлопчиків, йде значне збільшення її у дівчаток. У 12 – 13 років наголошується зниження вербальної агресії у хлопчиків, при постійному наростанні цієї агресії у дівчаток. До 14-15 років у хлопчиків так само відбувається підвищення вербальної агресії. Негативізм значно сильніше виявляється у хлопчиків на всіх вікових періодах підліткового віку. У дівчаток негативізм дещо знижується з 13 до 14-15 років. На підставі аналізу приведених даних виникає необхідність детальнішого вивчення агресивності дівчаток. За зовнішньою грубістю хлопчиків – підлітків і скритністю дівчаток лежить складна картина статево вікових відмінностей їх розвитку, зокрема розвитку і прояву форм агресивності.

Таблиця 1.

Прояви різних форм агресивної поведінки у хлопчиків і дівчаток підліткового віку

Вікові групи	Стать	Форми агресивності %			
		фізична	непряма	вербальна	негативізм
10-11 років	хлопчики	70	40	62	68
	дівчатка	30	25	38	36

12-13 років	хлопчики	59	49	52	69
	дівчатка	38	41	69	62
14-15 років	хлопчики	61	39	81	82
	дівчатка	59	59	60	52

У ході заочного консультування підлітків з питань прояву агресивності підкреслюється значення самовиховання та самодисципліни, розвитку здатності займатися продуктивною діяльністю, реалізовувати власні здібності.

Нові можливості для дослідження й корекції агресивності відкриває гендерний підхід, що припускає такий спосіб пізнання дійсності, у якому відсутній «безстатевий погляд» на психічні явища, і в той же час немає поляризації й ієрархії «чоловічого» й «жіночого».

Урахування гендерного фактора при аналізі людської агресивності представляється найважливішим принципом для вдосконалення консультативної роботи з агресивними підлітками. Той факт, що агресивність у чоловіків вище, ніж у жінок, встановлений у багатьох дослідженнях, хоча деякі автори це, здавалося б очевидне положення, оскаржують. Так Т. Тігер на основі ґрунтовного аналізу даних вважає, що до 6 років відмінностей між хлопчиками і дівчатками немає і що з'являються в подальшому відмінності обумовлені статево-рольовим вихованням. А.Фродо і Дж. Маколей теж вважають думку про більшу агресивність чоловіків невірним. Вони пишуть, що жінки, маючи більш вираженою емпатією, тривогою і почуттям провини, пригнічують у себе відкритий прояв агресивності там, де чоловіки її виявляють. Насправді ж жінки не менш схильні до агресії, якщо розцінюють свої дії як справедливі чи відчувають себе вільними від відповідальності.

Досить часто за інтернет-консультаціями з питаннями про агресивну поведінку підлітків звертаються дорослі: батьки, педагоги, психологи. У змісті цих консультацій необхідно наголошувати про те, що найважливішою умовою ефективної соціалізації і попередження прояву агресивних форм поведінки є розвиток мотивації прихильності, за допомогою якої дитина навчається бажати інтересу, уваги і схвалення оточення, і в першу чергу - власних батьків. В якості вторинного підкріплення прихильність може обумовлювати пристосування дитини до соціальних вимог і заборон. В зв'язку з цим слід повторити, що важливою умовою розвитку агресії є не лише соціальне научіння як таке, але і фрустрація, що виникає за відсутності батьківської любові і при постійному застосуванні покарань з боку або одного, або обох батьків.

У консультаціях для батьків варто зауважувати, що ігнорування актів агресивної поведінки як спосіб попередження і подолання агресії викликає сумнів і навіть насторожує. Буденний психолого-педагогічний досвід,

практика психологічного консультування і деякі спеціальні дослідження показують, що ігнорування актів підліткової агресії багате небезпечними наслідками і може вести до подальшої ескалації агресивної поведінки, перетворення його на звичну форму поведінки особи. Очевидно, це пов'язано з тим, що якщо батьками проігноровані акти агресії маленької дитини, то в силу замкнутості його кола спілкування на сім'ю, воно дійсно залишиться не підкріпленим.

Якщо батьки ігнорують акти агресії підлітка, то воно не обов'язково залишається непідкріпленим, оскільки коло спілкування підлітка вже не обмежується сім'єю - підкріплення може бути знайдене на стороні. У тому числі, наприклад, і у вигляді схвалення однолітками агресії проти «неправильних (не справедливих) дій батьків». Крім того, в силу вираженої в підлітковому віці тенденції, поведінкової особливості - пробувати соціальні норми і правила «на міцність» і через це визначати межі допустимого у своїй поведінці, - відсутність реакції дорослих на акти агресивної поведінки вже саме по собі може стати позитивним підкріпленням агресії.

Необхідно враховувати факт того, що корекція перш за все необхідна дітям, отже, у родинному спілкуванні з підлітком повинний бути повністю відсутній факт насильства та відкритого тиску на дитину, що може спричинити замикання дитини у собі або викликати ще більшу агресію. Активне покарання також розглядається в якості способу гальмування і корекції агресивної поведінки. Проте загальмовані у такий спосіб агресивні реакції не обов'язково зникнуть зовсім і можуть проявитися в ситуаціях, де загроза покарання слабкіша.

У змісті консультування педагогів та психологів необхідно звернути увагу на той факт, що профілактична діяльність не може обмежуватися лише заходами індивідуальної дії і корекції, що застосовуються безпосередньо до підлітків. Соціального оздоровлення і соціально-педагогічної корекції вимагає несприятливе середовище, яке викликає соціальну дезадаптацію підлітків.

Профілактика і попередження агресивної поведінки підлітків стає не лише соціально значимим, але і психологічно необхідним явищем. Проблема підвищення ефективності ранньої профілактики повинна вирішуватися в наступних основних напрямках:

– виявлення несприятливих чинників і дій з боку найближчого оточення, які обумовлюють відхилення в розвитку особистості неповнолітніх і своєчасна їх нейтралізація;

– сучасна діагностика асоціальних відхилень в поведінці неповнолітніх і здійснення диференційованого підходу у виборі профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції поведінки, що відхиляється.

Також у змісті консультацій для психологів та педагогів необхідно зауважити на те, що підлітків треба вчити навичкам позитивного

спілкування, взаємодії з іншими членами соціуму, умінню знаходити альтернативні мирні шляхи вирішення конфліктів. Велике значення також мають навички спільної роботи, тому цьому необхідно приділяти особливу увагу, зокрема у рамках школи. У ході подальшої роботи слід враховувати наступне: створити відчуття безпеки у учня, що його таємниці не покинуть стін класу, якщо він того не забажає сам; можливість припинити розповідь у будь-який момент, якщо він більше не забажає продовжувати розповідь; необхідність відвідування занять; забезпечувати підтримку батьків у роботі з складними дітьми; можливість корегування плану роботи з групою у відповідності з специфікою дітей; проведення більшості занять у ігровій формі; навчання дітей тому, як самостійно вирішувати свої проблеми та контролювати свою агресію; формування навичок неагресивного спілкування; допомога в адекватному оцінюванні самого себе; також необхідною умовою є моніторинг якості проведеної роботи до закінчення школи; можливість анонімно спілкуватися з фахівцем у будь-який зручний для учня час.

За низкою проведених досліджень можна сформулювати ряд висновків і пропозицій з виховної та психокорекційної роботи з підлітковою агресивністю:

– Завдання формування у підлітків соціально-адаптивної і морально-зрілої особи ускладнюються необхідністю подолання почуття невпевненості, корекції самооцінки, підтримки почуття самоповаги.

– Одним з ефективних засобів підвищення самоповаги учнів є індивідуальні бесіди з ними психолога за результатами проведеної психодіагностики, в процесі якої обговорюються їх індивідуальні особливості, уміння використати свої сильні сторони і долати існуючі проблеми. Вже сама увага до особи учня служить цілям психологічної реабілітації.

– Індивідуальна робота педагога та психолога з підлітками є однією з основних форм корекції «протестної» поведінки, оскільки дозволяє виявити причини агресивності, встановити контакт, викликати почуття довіри і застосовувати елементи раціональної терапії, навчити способам психологічно грамотного вираження агресивних почуттів.

– Групова робота з агресивними підлітками має бути орієнтована на відновлення психічної цілісності особи за допомогою нормалізації її міжособистісних стосунків в групі, в сім'ї, в спілкуванні з педагогами.

– Виявлення підлітків з агресивними формами поведінки і визначення головних причин такої поведінки повинні обговорюватися спільно психологом, майстром і класним керівником, щоб виробити адекватні виховні стратегії і продумати способи перекладу агресії в соціально прийнятну активність: спортивні і інші змагання, молодіжні загони

гуманітарного призначення (пошукові, відновлення храмів і архітектурних пам'ятників, охорона природи і так далі).

– Особливе місце повинна займати робота психолога з батьками учнів: роз'яснення ролі сімейних взаємовідносин і методів виховання у виникненні агресивних реакцій і «протестної» поведінки, зокрема, впливу на цей тип поведінки фізичних покарань, пригнічення самостійності підлітків і переважання авторитарних методів виховання.

– Потрібна соціально-психологічна просвіта батьків (у томі числі заочна її форма) в цілях підвищення їх психолого-педагогічної компетентності і роз'яснення важливості психологічної допомоги у вирішенні конфліктів з підлітками.

У ряді випадків, коли автор запиту розкриває певні подробиці та деталі проявів агресивної поведінки, висвітлює свою роль у виникненні агресивних проявів, варто запропонувати деякі прийоми попередження та зниження агресивності. Роз'яснити, що у проблемі попередження людської агресії знайшов своє відображення один з основних фізіологічних механізмів, який говорить, що всі живі організми не здатні здійснювати дві несумісні реакції одночасно. Виходячи з цього, Р. Берон висунув гіпотезу несумісних реакцій, відповідно до якої, викликаючи в людей почуття, несумісні з гнівом і агресією, можна зменшити і ворожість, і рівень агресії.

1. У тих випадках, коли необхідно «згасити полум'я» розгніваного партнера, рекомендують різні «прогладжування» спровокованого агресора, що викликають у нього позитивні стани і реакції, несумісні з гнівом і агресією. У якості таких «прогладжувань» можуть виступати вибачення, визнання провини, компліменти, скромні, але несподівані подарунки, доброзичливий гумор, ненав'язлива похвала.

2. Якщо ж сама людина переживає стан, коли хочеться рвати і кидати від того, що увесь світ поганий, чи «плакати від душевного болю», необхідно скористатися наступними прийомами:

– розправити плечі, м'язові затиски у всім тілі (розслабитися), «продихати» емоцію (нормалізувати подих, посміхнутися). Посмішка знімає напругу м'язів обличчя, змінює малюнок очей і губів, і тим самим змінює емоційний стан на більш сприятливий;

- сказати собі добрі слова, згадати щось приємне, знайти в ситуації (в собі, у партнері) позитивні якості (достоїнства, переваги), переадресувати свою агресію на неживий предмет чи дію (зім'яти і розірвати «аркуш гніву», намалювати малюнок, а потім спалити його, виразити злість у танці, віджатися від підлоги, бити боксерську грушу, подушку, манекен, рубати дрова і т.д.). У результаті відбувається емоційна розрядка.

Отже, консультативна робота, спрямована на подолання агресивної поведінки підлітків, має бути спрямована на підтримку позитивних рис особистості, самовиховання та розвиток самодисципліни підлітка.

Консультації мають містити конкретні рекомендації, що враховують індивідуальні відмінності підлітка, який звернувся за консультативною допомогою. У ході консультацій необхідно враховувати гендерні відмінності, які обумовлюються віковими і соціально – культурними особливостями, різницею соціальних ролей, специфікою вимог до поведінки хлопчиків і дівчаток в різних ситуаціях, а також існуючими в суспільстві стереотипами мужності і жіночності. Консультування дорослих (батьків, педагогів та психологів) спрямовується на висвітлення не лише тих заходів, що здійснюються безпосередньо по відношенню до агресивного підлітка (формування навичок позитивного спілкування, підвищення самоповаги, володіння своїми емоційними проявами), але і тих, що стосуються внесення змін у соціальну ситуацію його розвитку. У цьому разі доцільно здійснювати переорієнтацію стилю родинного спілкування від авторитарного до більш демократичного, зняття проявів агресії відносно підлітка, відмовитися від покарання, створювати у родині та класі атмосфери взаєморозуміння та толерантності.

Л і т е р а т у р а

1. Берковіц Л. Агресія. Причини, наслідки та контроль: навчальний посібник. – Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2004.
2. Берон Р. Агресія: навчальний посібник. – Санкт-Петербург: Питер, 2003.
3. Бютнер К. Жити з агресивними дітьми: навчальний посібник. - Москва: Педагогіка, 2005.
4. Клеціна І.С. Психологія гендерних відносин: навчальний посібник. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004.
5. Копейко Я.Ю. Гендерні аспекти агресивності: навчальний посібник. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2005.
6. Можгінській, Ю.Б. Агресія підлітків: навчальний посібник. - Москва: МЕДпресс, 2006.
7. Семенюк Л.М. Психологічні Особливості агресивної поведінки підлітків и умови по корекції. – Москва: 1996.
8. Паренс Г.А. Агресія наших дітей: навчальний посібник. - Москва: Форум, 2007.

V. Kuzmenko, O. Gnetetska. Features internet-counseling of teens with manifestations aggressiveness.

In this article advantages and difficulties of distance consultation are presented. We consider the specifics of online counseling of teens, teachers and psychologists on the manifestation of aggressiveness. Thesis clarifies the gender differences in the manifestation of aggressiveness and adolescents taking them into account in the policy paper.

Key words: *aggression, aggression, teens, internet counseling, online counseling, off-line counseling.*

НАШІ АВТОРИ

- Бердник А. Б.**, старший викладач кафедри практичної психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Булах І. С.**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Бушай І. М.**, доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Вінс В. А.**, кандидат психологічних наук, доцент, докторантка кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Волошина В. В.**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Герасіна С. В.**, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Глива Є.Л.**, доктор філософських наук з психології, психотерапевт, закордонний член НАПН України (Сідней, Австралія).
- Гнетецька О. П.**, магістрант Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Демерс А. Е.**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Дерев'янку В. В.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Євтух В. Б.**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Іванко Ю. В.**, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.

- Карапетян В. С.**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Вірменського педагогічного університету імені Х. Абовяна (Вірменія).
- Карпенко Я. О.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Клименко Є. О.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Контни У.**, магістр, Верхньосілезька вища педагогічна школа імені Августа Хльонда (Польща).
- Кузьменко В. У.**, доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Кузьменко Ю. В.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Лисенко І. М.**, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Ляшенко О. А.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Мельничук С. К.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Моїсеєва І. В.**, аспірант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Мороз Р. А.**, викладач кафедри дошкільної освіти факультету психології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.
- Ортікова Н. В.**, пошукувач кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Петросян А. Г.**, кандидат психологічних наук, викладач кафедри вікової та педагогічної психології Вірменського педагогічного університету імені Х. Абовяна (Вірменія).

- Помилуйко В. Ю.**, аспірантка кафедри загальної та практичної психології ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.
- Руденко О. В.**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.
- Солодчук С. Є.**, молодший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
- Співак Л. М.**, кандидат психологічних наук, доцент, докторантка кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Товпеко (Фрідман) О. В.**, кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Трач Р. С.**, доктор філософських наук, професор психології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, дійсний член Американської психологічної асоціації, член Асоціації гуманістичної психології у США.
- Царькова О. В.**, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Цілинко І. О.**, асистент кафедри практичної психології Херсонського державного університету.
- Чапка М.**, доктор психологічних наук, професор, Вища школа економії та адміністрації (Битом, Польща).
- Чернєва І. В.**, викладач кафедри практичної психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Шестопалова К. М.**, аспірант кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

AUTHORS

- A. Berdnyk**, senior lecturer, Department of practical psychology, Melitopol Bohdan Khmelnytskyi State Pedagogical University.
- I. Bulakh**, Doctor of science (Psychology), professor, head of the Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- I. Bushai**, Doctor of science (Psychology), professor, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- I. Chernieva**, lecturer, Department of practical psychology, Melitopol Bohdan Khmelnytskyi State Pedagogical University.
- M. Czapka**, Doctor of science (Psychology), professor, University of Economics and Administration in Bytom (Bytom, Poland).
- A. Demers**, Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- V. Derevianko**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- O. Gnetetska**, master, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- S. Herasyna**, Ph.D. (Psychology), senior lecturer, Department of psychology, State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- Y. Hlywa**, Doctor of science (Philosophy) in psychology, psychotherapist, the foreign member of NAPSU (Sidney, Australia).
- Y. Ivaneko**, Ph.D. (Psychology), senior lecturer, Department of Political and psychological problems of social development, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- V. Karapetian**, Doctor of science (Psychology), professor, head of the Department of developmental and pedagogical psychology, Armenia Abovyan Pedagogical University (Armenia).

- Y. Karpenko**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- I. Klymenko**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- U. Kontny**, master, August Hlyonda Higher Pedagogical School (Poland).
- V. Kuzmenko**, Doctor of science (Psychology), professor, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- Y. Kuzmenko**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- O. Liashenko**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- I. Lysenko**, Ph.D. (Psychology), senior lecturer, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- S. Melnychuk**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- I. Moiseieva**, Postgraduate student, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- R. Moroz**, lecturer, Department of preschool education, Faculty of psychology, Mykolaiv Sukhomlynskiy National University.
- N. Ortykova**, Postgraduate, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- A. Petrosian**, Ph.D. (Psychology), lecturer, Department of developmental and pedagogical psychology, Armenia Abovyan Pedagogical University (Armenia).
- V. Pomyluiko**, Postgraduate student, Department of general and practical psychology, State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

- O. Rudenko**, Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of psychology, State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».
- K. Shestopalova**, Postgraduate student, Department of social psychology and psychology of management, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University.
- S. Solodchuk**, junior research fellow, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine.
- L. Spyvak**, Ph.D. (Psychology), associate professor, doctoral, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- O. Tovpeko (Frydman)**, Ph.D. (Psychology), assistant, Department of general psychology, Taras Chevchenko National University of Kyiv.
- R. Trach**, Doctor of science (Philosophy), professor in psychology, National University of “Kyiv-Mohyla Academy”, member of the American Psychological Association, member of the Association of humanistic psychology in the U.S.A.
- A. Tsarkova**, Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of practical psychology, Melitopol Bohdan Khmelnytskiy State Pedagogical University.
- I. Tsilynko**, assistant, Department of practical psychology, Kherson State University.
- V. Vins**, Ph.D. (Psychology), associate professor, doctoral, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- V. Voloshyna**, Ph.D. (Psychology), associate professor, Department of theoretical and consultative psychology, Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.
- V. Yevtukh**, Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine, Director of the Institute of Sociology, Psychology and Management, National Dragomanov Pedagogical University.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ

Євтух В.Б. Роль міжетнічної взаємодії у контексті особистісного та суспільного розвитку.....	5
Булах І.С. Методичні засади взаємодії психолога-консультанта і клієнта.....	13
Бушай І.М. Методологія та методи психологічного консультування клієнтів дорослого віку.....	22
Волошина В.В. Особистісно орієнтована технологія професійної підготовки майбутніх психологів-консультантів.....	29
Демерс А.Е. Психологія опору в гуманістично-експериментальному підході та підході сімейних систем.....	38
Дерев'янку В.В. Теоретичні аспекти становлення професійної ідентичності майбутнього психолога – консультанта.....	46
Карпенко Я.О. Теоретичні аспекти дослідження психологічних особливостей професійно-особистісної позиції педагогів.....	51
Клименко Є.О. Зарубіжні теорії формування та становлення дружніх взаємин.....	58
Кузьменко Ю.В. Основні принципи роботи психолога-консультанта щодо формування психогігієнічної позиції сучасного вчителя.....	64
Моїсєєва І.В. Компонентно-критеріальна структура моральної стійкості підлітків.....	71
Солодчук С.Є. Теоретико-методологічні засади дослідження комунікативної взаємодії у сімейному консультуванні.....	78
Співак Л.М. Наукові позиції вчених теоретичної та консультативної психології про розвиток національної й етнічної самосвідомості.....	86
Товпеко (Фрідман) О.В. Відмінні риси концептуалізації особистісного досвіду.....	93
Трач Р.С. Гуманістична течія у психології.....	100
Шестопалова К.М. Антиципування життєвого шляху: методи діагностики та корекції.....	106

СЕКЦІЯ 3. СУЧАСНІ ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ В ПРОФЕСІЙНІЙ РОБОТІ ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА

Бушай І.М. Типові помилки психолога – консультанта у професійній діяльності.....	113
Карпетян В.С., Петросян А.Г. Сучасні психотехнології організації групових форм мислення і навчання.....	120
Мороз Р.А. Особливості прояву особистісної ідентичності дітей	

старшого дошкільного віку в проєктивних казках.....	127
Цілінко І.О. Теоретичний аналіз впливу мистецтва на моральні почуття особистості.....	135
Чернєва І.В. Психологічні детермінанти професійного стресу особистості в системі «людина – людина».....	143

СЕКЦІЯ 5. РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ ПРАКТИКИ В РІЗНИХ СФЕРАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Бердник А.Б. Професійна стійкість як умова ефективної консультативної діяльності майбутнього практичного психолога.....	150
Вінс В.А. Екзистенційний вибір особистості в практичній діяльності психолога-консультанта.....	157
Герасіна С.В. Специфіка консультативної діяльності організаційного психолога.....	165
Глива Є.Л. Духовність українця на шляхах здобуття власної автентичності.....	175
Лисенко І.М. Особливості консультативної діяльності психолога в юридичній сфері.....	178
Ляшенко О.А. Сутність феномену «ставлення» та його значущість у професійній діяльності психолога-консультанта.....	184
Мельничук С.К. Особливості проведення психологічного консультування та корекції впевненості в собі.....	191
Ортікова Н.В. Організаційно-психологічні умови розвитку конкурентно значущих якостей майбутніх психологів.....	197
Помилуйко В.Ю. Адаптивні та неадаптивні прояви ініціативності особистості та їх діагностика консультантом-психологом.....	204
Руденко О.В. Пізнавальні процеси в музичній діяльності.....	213
Царькова О.В. Специфіка тренінгової роботи із особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.....	221
Чапка М., Контни У. Психосоціальні складники терапії та реабілітації онкологічних пацієнтів.....	230

СЕКЦІЯ 6. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ОНЛАЙН-КОНСУЛЬТУВАННЯ

Іванєко Ю.В. Онлайн-консультування як сучасна технологія в психологічній практиці.....	237
Кузьменко В.У., Гнетецька О.П. Особливості інтернет-консультування з питань прояву агресивності підлітків.....	245

CONTENTS

SECTION 1. METHODOLOGY AND METHODS OF PSYCHOLOGICAL CONSULTING

V. Yevtukh. The role of ethnic interaction in the context of personal and social development	5
I. Bulakh. Methodology of interaction of psychologist-consultant and client	13
I. Bushai. Methods and techniques of psychological consulting of adult clients.....	22
V. Voloshyna. Personality-oriented technology of future psychologists and consultants' training.....	29
A. Demers. Psychology of resistance in humanistic-experimental approach and family systems approach	38
V. Derevianko. Theoretical aspects of formation of future psychologist – consultant's professional identity.....	46
Y. Karpenko. Theoretical aspects of research of psychological features of professionally-personal position of teachers.....	51
I. Klymenko. Foreign theories of formation and establishment of friendly mutual relations.	58
Y. Kuzmenko. Basic princips of psychologist-consultant in the process of the formation of psyhohihiyenic positions of modern teacher.....	64
I. Moiseieva. Components-criteria structure of teens` moral stability.....	71
S. Solodchuk. Theoretical and methodological grounds of the study of interactive communication in family counseling.....	78
L. Spivak. Scientific positions of scientist of theoretical and consulting psychology about development of national and ethnic self-consciousness.....	86
O. Tovpeko (Frydman). Distinctive features of the personal experience conceptualization	93
R. Trach. Humanistic tendency in psychology	100
K. Shestopalova. Anticipation of course of life: methods of diagnosis and correction.....	106

SECTION 3. MODERN PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGY IN PROFESSIONAL WORK OF PSYCHOLOGIST-CONSULTANT

I. Bushai. Common mistakes of psychologists - consultants in professional activities	113
V. Karapetian, A. Petrosian. Modern technology of the organization of group thinking and learning.....	120
R. Moroz. Peculiarities of individual identity of senior preschool children in projective tales.....	127

I. Tsilynko. Theoretical analysis of the impact of art on the moral sense of identity 135

I. Chernieva. Psychological determinants of professional stress of personality in the system "person - person" 143

SECTION 5. REALIZATION OF CONSULTATIVE PRACTICE IS IN DIFFERENT SPHERES OF VITAL FUNCTIONS OF SOCIETY

A. Berdnyk. Professional sustainability as a condition for effective counseling of future practical psychologist..... 150

V. Vins. The existential choice of the personality in practical activities of the psychologist-adviser..... 157

S. Herasyna. Specification of advisory activities of organizational psychologist..... 165

Y. Hlywa. Ukrainian spirituality toward building your own authenticity. 175

I. Lysenko. Features of consulting activity of psychologists in law..... 178

O. Liashenko. The essence of the phenomenon of «attitude» and its importance in professional activities of psychologist-consultant..... 184

S. Melnychuk. Features of psychological counseling and correction confidence..... 191

N. Ortykova. Organizational and psychological conditions of competitively significant qualities of future psychologists..... 197

V. Pomyluiko. Adaptive and non-adaptive expressions of initiative and their diagnostics by counseling psychologist..... 204

O. Rudenko. Cognitive processes in musical activities..... 213

A. Tsarkova. Specific of training work with individuals serving doing time in prisons..... 221

M. Czapka, U. Kontny. Psychosocial components of therapy and rehabilitation of cancer patients..... 230

SECTION 6. THE PROSPECTS OF DEVELOPMENT PSYCHOLOGICAL ON-LINE- CONSULTING

Y. Ivaneko. On-line consulting as modern technology in psychological practice..... 237

V. Kuzmenko, O. Gnetetska. Features internet-counseling of teens with manifestations aggressiveness..... 245

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**, роздрукований шрифтом **Times New Roman**. Разом із рукописом подається **електронний варіант** статті на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- Основний текст статті має супроводжуватись **шифром** (бібліографічні показники) **УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки, українською та англійською мовами);
- назва статті (по центру, українською та англійською мовами);
- дві анотації (українською та англійською мовами), обсяг кожної **не більше 5 рядків**;
- ключові слова до статті (українською та англійською мовами);
- текст статті;
- список використаних джерел (має бути оформлений згідно з останніми вимогами Держстандарту) в алфавітному порядку.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 8 мм. Рисунки і таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

5. Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти (українською та англійською мовами).

6. За достовірність викладених фактів відповідальність несе автор. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Науковий збірник видається двічі на рік.

Адреса редакції:.....Київ, вул. Пирогова, 9

Телефони:.....(044) 422-25-44

E-mail:..... forumnpu@ukr.net

НАУКОВЕ ВИДАННЯ*Збірник наукових праць***МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ****ВИПУСК 9**

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Відповідальний редактор**В. Б. Євтух****Відповідальний секретар****О. Л. Макаренко****Технічний редактор****Ю. В. Сюсель****SCIENTIFIC PUBLICATIONS***Scientific papers***INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
SOCIOLOGY, PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, MANAGEMENT****ISSUE 9**

Printed in the author's version of the original models of the authors.

Editor**V. Yevtukh****Executive secretary****O. Makarenko****Technical editor****Y. Syusel**